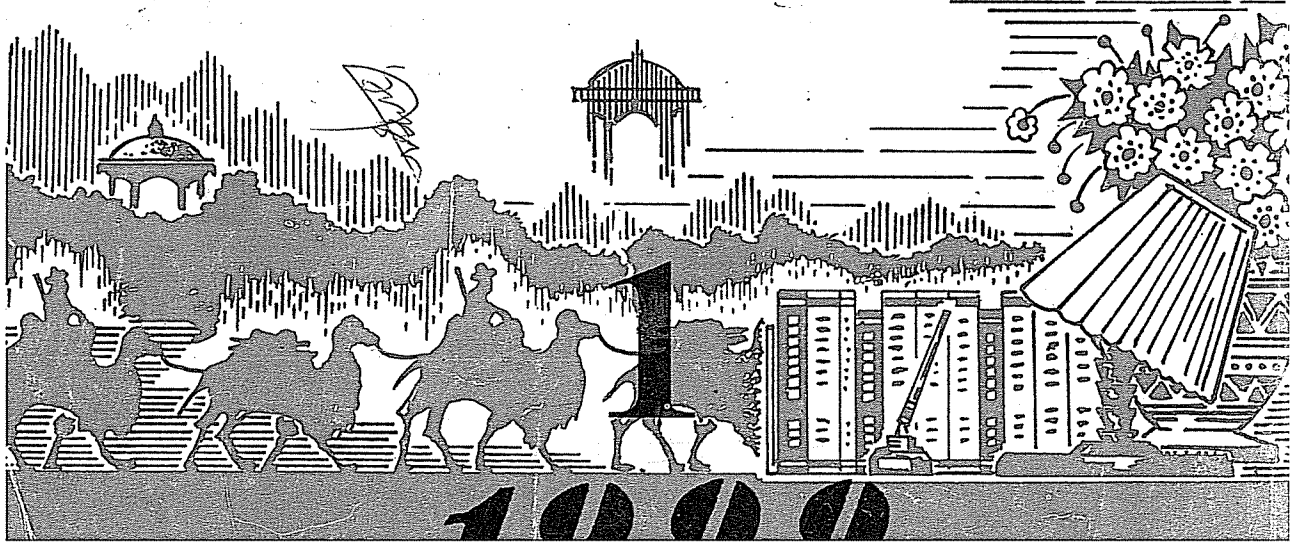
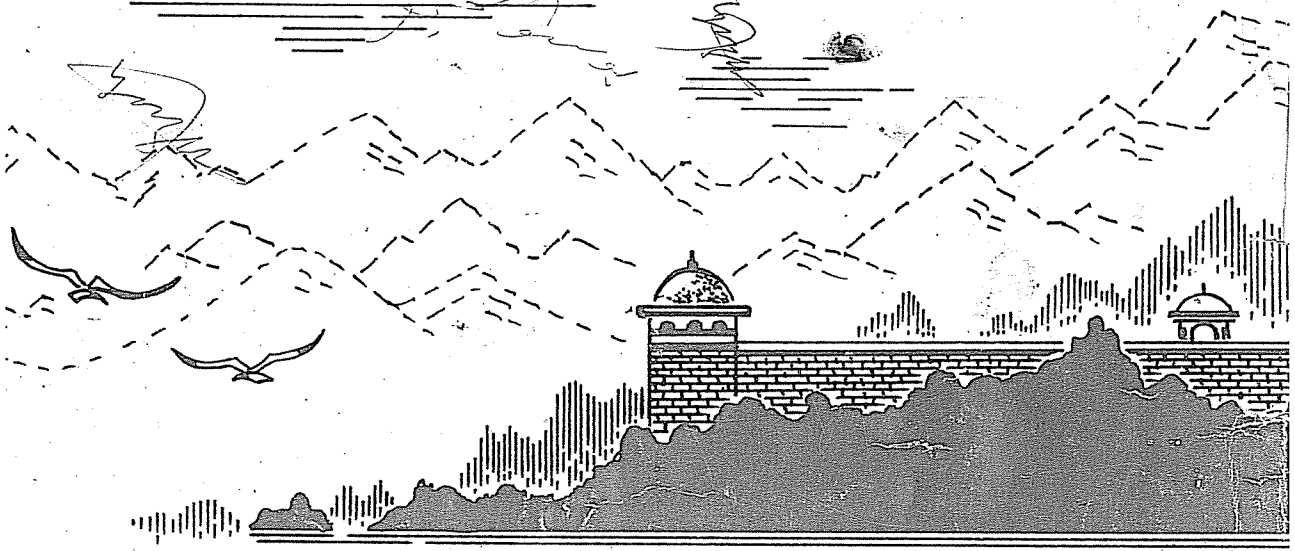

#4200-910
1000
6/1/2008

سجالات پرچہ کی

5260958
5260855

شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى

1999 - يىل 1 - سان

پەسىللىك ژۇرنال

ئومۇمىي 46 - سان

16 - يىل نەشرى

※ مۇندەرىجە ※

ھۆججەتلەر

- جۇڭگو تەزكىرە يېتەكچىلىك گۇرۇپپىسىنىڭ مۇئاۋىن باش كاتىپى، قوشۇمچە ئىشخانا مۇدىرى يولداش خولىجىنىڭ شىنجاڭدا ئېچىلغان تەزكىرىدىن پايدىلىنىش بويىچە تەجرىبە ئالماشتۇرۇش يىغىنىدا سۆزلىگەن سۆزى 1
- تەزكىرىدىن پايدىلىنىش ۋە ئۇنى رېئاللىق ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرايلى بەي يۈشى 5
- ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرىدىن پايدىلىنىش بويىچە تەجرىبە ئالماشتۇرۇش يىغىنى ئاقسۇ شەھىرىدە ئۆتكۈزۈلدى 11
- ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتىنىڭ 1999 - يىللىق خىزمىتىنىڭ مۇھىم نۇقتىلىرى 12

تارىخ سەھىپىسىدە

- ماشائۇۋۇ بىلەن ماشىمىڭ تۈزۈشكەن بىرتەرەپلىمە سۈلھى توختامى ۋە ئۇنىڭ كەلتۈرگەن ئاقىۋىتى [مۇھەممەت ئىمىن قۇربانى] 15
- تارىختىكى كېڭەش مەجلىسى — «قۇرۇلتاي» مەخمۇت ئابدۇۋەلى 19
- ئۇيغۇرچە ۋە خەنزۇچە مەنبەلەردىكى بېشبالىق ئەخمەت سۇلايمان، ھەبىبۇللا 21
- كۈسەن ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ھاكىمىيەت تەشكىلى ئەركىن مۇھەممەت 24
- ئىككى ئەسىرنىڭ ئىقرارى توختى ئىبراھىم 26
- جەڭگاھتا كۆرگەن - ئاڭلىغانلىرىم شەمسىدىن سوپىيوف 30

كىشى ئىسىملىرى تەتقىقاتى

- فامىلىمىزنى خىلاشتۇرۇش توغرىسىدا بىرنەچچە تەكلىپ ئەخمەت روزى توغرىل 35
- سەددىچىن، بوغدا، توپتاتار، فۇكاڭ دېگەن يەر ناملىرى توغرىسىدا ئىمىن تۇرسۇن 40

مەشھۇر شەخسلەر

- ما جۇڭيىڭنىڭ ئۆلۈمى شاكىرىم ئەكرەمى 42

شىنجاڭدىكى كەسىپلەر

- ئەتلەسچىلىك ۋارىس تېكىن 50
- كارىز، كارىز قېزىش ئەسۋاپلىرى ۋە كارىزچىلىققا ئائىت ئاتالغۇلار ھەققىدە دەسلەپكى ئىزدىنىش... پەرھات كازىمى 54

جۇڭگونىڭ غەربىي يۇرتىنى ئىدارە قىلىش تارىخى

- VI باب مىڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتىنى ئىدارە قىلىشى 59

مەسىلىھەتچىلەر: ئۇيغۇر سايرانى، ئىمىن تۇرسۇن، نۇر مۇھەممەت دۆلەتى

باش مۇھەررىر: سايبىر ئەلى

مۇئاۋىن باش مۇھەررىرلەر: قادىر ھاپىر، غوپۇر ھوشۇر نىيازى، ئابدۇرۇپ ئېلى

تەھرىر ھەيئەت ئەزالىرى (ئېلىيىيە تەرتىپى بويىچە تىزىلدى): ئابدۇرۇپ ئېلى،

ئابدۇشۈكۈر نوردى، ئابدۇقىيۇم غوجا، ئابىلەت نوردۇن، ئابىلەت ئىمىن، سايبىر ئەلى،

غوپۇر ھوشۇر نىيازى، غوجا ئەخمەت يۈنۈس، قادىر ھاپىر، قاسىم غوجا، قۇربان

مامۇت، مەھمەت ئاتلا

مەسئۇل مۇھەررىر: ئابىلىز ئورخۇن

خۇنگو تەزكىرە بىتەكچىلىك گۇرۇپپىسىنىڭ مۇئاۋىن باش كاتىبى، قوشۇمچە ئىشخانا مۇدىرى يولداش خولجىنىڭ شىنجاڭدا ئېچىلغان تەزكىرىدىن پايدىلىنىش بويىچە تەجرىبە ئالماشتۇرۇش يىغىنىدا سۆزلىگەن سۆزى

سورايىمەن.

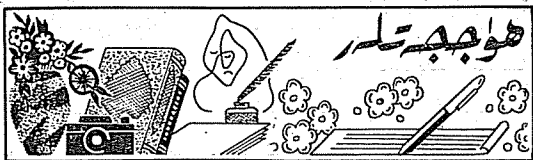
1. شەكلى خىلمۇ خىل، مەزمۇنى مول بولغان تەزكىرە كىتابلىرىدىن پايدىلىنىش خىزمىتىنى قانات يايدۇرۇش ئىنتايىن مۇھىم رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە. بۇ تەزكىرە تۈزۈشنىڭ ئورنىنى ۋە تەزكىرىچىلىك ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى بەلگىلەيدۇ.

تەزكىرە كىتابلىرىنىڭ فۇنكسىيىسى ۋە رولىنى قانداق جارى قىلدۇرۇش مەسلىسى تەزكىرە بىتەكچىلىك گۇرۇپپىسى بۇ يىل تۇتماقچى بولغان مۇھىم خىزمەتلەرنىڭ بىرى، شۇنداقلا تەزكىرە تۈزىدىغان ئورۇنلار چوقۇم ئەستايىدىل تەتقىق قىلىپ ئەمەلىيلەشتۈرۈشكە تېگىشلىك ئەڭ يېڭى تېما. يولداش لى تىيېڭ بۇ يىل مەملىكەتلىك تەزكىرىدىن پايدىلىنىش خىزمىتى يىغىنىنى ئېچىشنى ئوتتۇرىغا قويدى، بىز مۇشۇ قېتىملىق يىغىنغا پائال تەييارلىق كۆرۈۋاتىمىز. مەملىكەت بويىچە تەزكىرىچىلىك خىزمىتىنىڭ ئىلگىرىلەش ئەھۋالىدىن قارىغاندا، بۇ نۆۋەتلىك تەزكىرە تۈزۈش خىزمىتى ئاخىرقى باسقۇچقا كىردى. دۆلەتنىڭ ئومۇمىي تەلپىگە ئاساسەن 2000 - يىلغا بارغاندا مەملىكەت بويىچە 6000 دىن ئارتۇق تەزكىرە كىتابى ئاساسىي جەھەتتىن تۈزۈلۈپ بولىدۇ. ھازىر پۈتكۈل تەزكىرە كىتابلىرىنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكى نەشر قىلىنىپ بولدى. قالغان قىسمىمۇ تۈزۈلۈپ نەشر

بۇ بىرنەچچە كۈندە تەزكىرىدىن پايدىلىنىش بويىچە تەجرىبە ئالماشتۇرۇش يىغىنىغا قاتنىشىپ مۇدىر بەي يۈشنىڭ يىغىننىڭ ئېچىلىش مۇراسىمىدا سۆزلىگەن سۆزى ۋە ۋىلايەت، شەھەر، ناھىيىلەردىن يىغىنغا قاتناشقان يولداشلارنىڭ سۆزلىرىنى ھەمدە گۇرۇپپا مۇزاكىرىسىنى ئاڭلاپ ئىنتايىن ئىلھاملاندىم ۋە نەتىجە ھاسىل قىلدىم. شىنجاڭنىڭ تەزكىرىچىلىك ئىشلىرىنىڭ ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم ۋە خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ رەھبەرلىكىدە ناھايىتى نەتىجىلىك بولغانلىقىدىن ئىنتايىن تەسىرلەندىم. شىنجاڭنىڭ تەزكىرىچىلىك خىزمىتى مەملىكەتلىك 2 - نۆۋەتلىك تەزكىرىچىلىك خىزمىتى يىغىنىنىڭ تەلپىسى بويىچە چىڭ تۇتۇپ ئورۇنلاشتۇرۇلۇپتۇ، شۇنىڭدەك ئۇنىڭ ئەمەلىيلىشىشى كۈچلۈك، ئۈنۈمى كۆرۈنەرلىك بولۇپتۇ.

بىزنىڭ بۇ قېتىمقى ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرىدىن پايدىلىنىش بويىچە تەجرىبە ئالماشتۇرۇش يىغىنىغا قاتنىشىشىمىزدىن مەقسەت يەنىمۇ ئەھۋال ئىگىلەش، كۆپچىلىكتىن ئۆگىنىش، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا سىلەرنىڭ ياخشى تەجرىبە ۋە ئۇسۇللىقلارنى يەكۈنلەپ، بۇ ئارقىلىق پۈتۈن مەملىكەتنىڭ تەزكىرىچىلىك ۋە تەزكىرىدىن پايدىلىنىش خىزمىتىنى تېخىمۇ چوڭقۇر قانات يايدۇرۇشنى ئىلگىرى سۈرۈشتىن ئىبارەت.

بۈگۈن مەن ئاساسلىقى تۆۋەندىكى بىرقانچە جەھەتتە ئۆز تەسىراتىمنى ۋە پىكىرىمنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتىمەن. توغرا بولمىغان جايلارنى بولسا يولداشلارنىڭ نەتىجىدىن تۈزىتىش بېرىشىنى

يېڭىچە تەزكىرە كىتابلىرىنىڭ سۈپىتىنىڭ زادى قانداقلىقى ئەڭ ئاخىرىدا يەنىلا تەزكىرىدىن پايدىلىنىش ئەمەلىيىتى ئارقىلىق تەكشۈرۈلىدۇ. چۈنكى تەزكىرىدىن پايدىلىنىش ئەمەلىيىتىدە يەكۈنلەنگەن تەجرىبە - ساۋاقلار قىممەتلىك، بۇ تەجرىبە ساۋاقلار تارىخ يېزىش، تەزكىرە تۈزۈش خىزمىتىدە ئۆرنەك قىلىش ۋە يېتەكچىلىك قىلىش ئەھمىيىتىگە ئىگە. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا بىز يەنە تەزكىرىدىن پايدىلىنىشنىڭ تەزكىرىچىلىك ئىشلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشتىكى تۈرتكىلىك رولىنىمۇ كۆرۈشمىز كېرەك. بۇ تەزكىرىچىلىك خىزمىتىنىڭ زۆرۈرلۈكى ۋە مۇھىملىقىنىڭ كونكرېت ئىپادىسى، شۇڭلاشقا تەزكىرىدىن پايدىلىنىش پائالىيىتىنى قانات يايدۇرۇش ئارقىلىق تەزكىرىچىلىك خىزمىتىنىڭ چوڭقۇر ئەھمىيىتىنى جەمئىيەتكە يەنىمۇ تونۇتۇش بىزنىڭ مەسئۇلىيىتىمىز ۋە مەجبۇرىيىتىمىز.

تەزكىرە كىتابلىرىنىڭ رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇپ، تەزكىرىدىن پايدىلىنىش خىزمىتىنى يەنىمۇ قانات يايدۇرۇپ، بۇ خىزمەتنى يېڭى بىر يۈكسەكلىككە كۆتۈرۈش ئۈچۈن تۆۋەندىكى خىزمەتلەرنى ھەقىقىي تۈردە ياخشى ئىشلەش كېرەك:

1. ھەر دەرىجىلىك پارتىيە، ھۆكۈمەت رەھبەرلىرىنىڭ تەزكىرىدىن پايدىلىنىش ئىشىغا كۆڭۈل بۆلۈشىنى ۋە ئۇنى قوللىشىنى قولغا كەلتۈرۈش كېرەك. جايلاردىكى رەھبەرلەرنىڭ تەزكىرىچىلىك خىزمىتىنى پائال قوللىشى ئارقىسىدا، تەزكىرە كىتابلىرى ئوڭۇشلۇق تۈزۈلۈپ نەشر قىلىندى. ھازىر قانات يايدۇرۇلۇۋاتقان تەزكىرىدىن پايدىلىنىش خىزمىتىمۇ ئوخشاشلا جايلاردىكى ھەر دەرىجىلىك رەھبەرلەرنىڭ ئەھمىيەت بېرىشى ۋە قوللىشىغا مۇھتاج، ئەمەلىيەت شۇنى ئىسپاتلىدىكى، رەھبىرىي كادىرلارنىڭ ئىدىيە جەھەتتە تەزكىرىدىن پايدىلىنىشقا، نەزەرىيە بىلەن ئەمەلىيەتنى باغلاشقا ئەھمىيەت بېرىشى، بىر تەرەپتىن ئۇلارنىڭ تەدبىر بەلگىلىشىگە پايدىلىق، يەنە بىر تەرەپتىن ئۇلار بۇ ئارقىلىق نەمۇنىلىك رول ئويناپ، ئاممىنىڭ تەزكىرىدىن ھەرخىل شەكىللەر

قىلىنىۋاتىدۇ. بۇ ئېلىمىزنىڭ ئىجتىمائىي پەن تەتقىقاتى خىزمىتىدىكى ئەڭ زور نەتىجە. مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا، بۇ بىر قېتىملىق ئەتراپلىق، چوڭقۇر، ئەزەلدىن كۆرۈلۈپ باقمىغان جەمئىيەت تەكشۈرۈش پائالىيىتى شۇنداقلا ئېلىمىزنىڭ تەزكىرىچىلىك تارىخى ھەتتا جۇڭگو مەدەنىيەت تارىخىدىكى مىسلىسىز ئۇلۇغ پائالىيەت. بىزنىڭ ۋەزىپىمىز ۋە مەسئۇلىيىتىمىز مۇشۇ غايەت زور ھەم مول نەتىجىلەرنى يېزىش بولۇپلا قالماستىن، بەلكى تەزكىرە كىتابلىرىنىڭ يوشۇرۇن فۇنكسىيىسىنى ۋە ئۈنۈمىنى قانداق جارى قىلدۇرۇشنى يەنىمۇ ئويلىشىشتىن ئىبارەت.

بىز تەزكىرىچىلىك ئىشلىرىنى ئەتراپلىق چۈشىنىش ئۈچۈن تەزكىرە تۈزۈش بىلەن ئۇنىڭدىن پايدىلىنىشقا چوقۇم تەڭ ئەھمىيەت بېرىشىمىز كېرەك. تەزكىرە تۈزۈش بىلەن ئۇنىڭدىن پايدىلىنىش بىر خىزمەتنىڭ 2 ئورگانىك قىسمى، يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، تەزكىرە تۈزۈشتىن مەقسەت ئۇنىڭدىن پايدىلىنىپ، ئۇنىڭ تېگىشلىك فۇنكسىيىسى ۋە رولىنى جارى قىلدۇرۇشتىن ئىبارەت. تەزكىرە كىتابى خۇددى تاۋارغا ئوخشايدۇ، تاۋار ئىشلەپچىقىرىشتىن مەقسەت بازار ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش، شۇنىڭدەك جەمئىيەتنى ئىستېمال قىممىتى بىلەن تەمىنلەشتىن ئىبارەت. ئەگەر نۇرغۇن ئادەمنىڭ ئەقىل - پاراسىتىنى جۇغلاپ بىرنەچچە يىل ھەتتا نەچچە 10 يىل جاپا تارتىپ تۈزۈپ چىقىلغان تەزكىرە كىتابلىرى ئىشلىتىلمەي تاشلاپ قويۇلسا، جەمئىيەت تەرىپىدىن ئېتىبارغا ئېلىنمىسا ياكى پايدىلىنمىسا ئادەم كۈچى، ماددىي كۈچ، مالىيە كۈچى ئىنتايىن زور دەرىجىدە ئىسراپ بولغان بولىدۇ. تەزكىرىنى ئوقۇش، تەزكىرىدىن پايدىلىنىش پائالىيىتىنى قانات يايدۇرۇشتىن مەقسەت جەمئىيەتكە تەزكىرە كىتابلىرىنىڭ لايىقەتلىك بولغان بولمىغانلىقىنى، ئۇنىڭ جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرالايدىغان - قاندۇرالمىدىغانلىقىنى تەكشۈرۈشتىن ئىبارەت. تەزكىرە كىتابلىرىنىڭ سۈپىتىنىڭ ياخشى - يامانلىقىغا ھۆكۈم قىلىشتا، گەرچە ئۇنىڭ ئوبيېكتىپ ئۆلچىمى بولسىمۇ، لېكىن

قىلىش پىلانلانغانىدى، ھازىر 3095 توم نەشرىدە چىقتى، بۇ ئومۇمىي پىلاننىڭ %49.25 نى ئىگىلەيدۇ. يۇقىرىدىكى مەلۇماتقا قارىغاندا، بۇ نۆۋەتلىك تەزكىرە تۈزۈش ۋەزىپىسىنىڭ تېخى ئارا يېرىمى ئورۇندالغان، باشقا خىزمەت ۋەزىپىلىرى يەنىلا خېلى جاپالىق. بۇ ھال تەزكىرە تۈزۈش ۋەزىپىسىنى تېخى ئورۇنداپ بولالمىغان ئورۇنلاردىن رەھبەرلىكنى كۈچەيتىپ، قەدەمنى تېزلىتىپ خىزمەت ئىستىلىنى ياخشىلاپ، ھەقىقىي يولغا قويۇشقا بولىدىغان تەدبىرلەرنى قوللىنىپ، قاتتىق تىرىشقىندىلا، ئاندىن بۇ نۆۋەتلىك تەزكىرە تۈزۈش ۋەزىپىسىنى پىلان بويىچە سۈپەتلىك ئورۇندىغىلى بولىدىغانلىقىنى تەلپ قىلىدۇ. مۇشۇ تەلپ بويىچە ئىش قىلغاندىلا ئاندىن مەملىكەتنىڭ تەزكىرەچىلىك ئىشلىرىنى ئارقىغا سۆرمەي، بۇ نۆۋەتلىك تەزكىرە تۈزۈش خىزمىتىنى كۆڭۈلدىكىدەك ئورۇندىغىلى بولىدۇ.

3. بۇ نۆۋەتلىك تەزكىرەچىلىك خىزمىتى ياخشى خۇلاسەلەش كېلەر قېتىملىق تەزكىرىنى داۋاملاشتۇرۇپ تۈزۈش خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەشنىڭ ئالدىنقى شەرتى.

تەزكىرەچىلىك خىزمىتى ئۇزاق مۇددەتلىك ھە، ئىزچىللىققا ئىگە سىستېمىلىق مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى، يولداشلىق تېپىش «ئالدىنقى نۆۋەتلىك تەزكىرە تۈزۈش تاماملانغان كۈنى كېلەر نۆۋەتلىك تەزكىرە تۈزۈشنىڭ باشلانغان ۋاقتىدۇر» دەپ كۆپ قېتىم تەكىتلىگەندى. بۇ نۆۋەتلىك تەزكىرە تۈزۈش ۋەزىپىسىنى ئورۇنداپ بولغان جايلار نەشر قىلىنغان تەزكىرە كىتابلىرىنىڭ سۈپىتىنى بىر قېتىم ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈپ، ئۇنى قۇرۇلما، مۇندەرىج ماتېرىيال قاتارلىق جەھەتلەردىن كۆپ قاتلام، كۆپ نۇقتا بويىچە ئەستايىدىل خۇلاسەلەپ، بۈگۈنمىزدىن شۇ جاينىڭ ئەھۋالىنى چۈشىنىپ، پارتىيە 15 قۇرۇلتىيىنىڭ دېڭ شياۋپىڭ نەزەرىيىسى ۋە سوتسىيالىزىمنىڭ دەسلەپكى باسقۇچى نەزەرىيىسىگە ئاساسەن ئوتتۇرىغا قويغان ئىلمىي يەكۈننى يېتەكچى قىلىپ، تەزكىرە كىتابىنىڭ ياخشىلىقىنىڭ نەدىلىكىنى، ئۇنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك بولۇش سەۋەبى، يېتەرسىزلىكى ۋە بۇ جەھەتتىكى تەجرىبە

بىلەن پايدىلىنىشىغا تۈرتكە بولىدۇ، بۇ نۇقتا ناھايىتى مۇھىم. بىز ئۇنىڭدىن زور ئۈمىد كۈتمەكتىمىز.

2. ھەر دەرىجىلىك تەزكىرەچىلىك ئاپپاراتلىرى ئۆزلىرىنىڭ كونكرېت ئەھۋالىغا ئاساسەن، بۇ خىزمەتنى پائال تۈردە تەشەببۇسكارلىق بىلەن ياخشى ئىشلىشى كېرەك. تەزكىرىدىن پايدىلىنىش خىزمىتىنى كۈنتەرتىپكە كىرگۈزۈش كېرەك، بۇ جەھەتتە كۈتۈپ ئورۇشقا ۋە قاراپ بېقىشقا ھەرگىز بولمايدۇ، تەزكىرىدىن پايدىلىنىشنى ئارتۇقچە ئىش، باشقا ئىشلىرىمىز ئېغىر دەپ ئارقىغا سۆرەشكە، ئۇنىڭغا ئېتىۋارسىز قاراشقا تېخىمۇ بولمايدۇ. بۇ قېتىمقى يىغىندا سۆزگە چىقىش، گۇرۇپپىلار ئارا تەجرىبە ئالماشتۇرۇش ۋە سۆھبەت ئۆتكۈزۈش ئارقىلىق بىز شۇنى ھېس قىلدۇقكى، قەيەردىكى تەزكىرە ئىشخانىلىرى پائال ئالغا ئىنتىلىپ، ھەرخىل ئاماللار بىلەن تەزكىرىدىن پايدىلىنىش پائالىيىتىنى ئىلگىرى سۈرگەن بولسا، شۇ جاينىڭ خىزمىتى جانلىق قانات يايدىغان، تەزكىرىدىن پايدىلىنىش ئىشىمۇ ئىلگىرىلەش بولغان. ھەر دەرىجىلىك تەزكىرەچىلىك ئاپپاراتلىرىنىڭ تەزكىرىدىن پايدىلىنىش ئىشىغا خۇددى تەزكىرە تۈزۈش ئىشىغا ئەھمىيەت بەرگەندەك ئەھمىيەت بېرىشنى تەزكىرەچىلىك خىزمىتىگە تېخىمۇ زور تۆھپە قوشۇشنى ئۈمىد قىلىمەن.

2. مۇشۇ نۆۋەتلىك تەزكىرە تۈزۈش ۋەزىپىسىنى سۈپەتلىك ئورۇنداشتا، تەزكىرەچىلىك سېپىدىكى يولداشلارنىڭ يۈكسەك قىزغىنلىقىنى داۋاملىق ساقلاپ، جاپالىق تىرىشىشىغا توغرا كېلىدۇ.

نۆۋەتتە بۇ نۆۋەتلىك تەزكىرەچىلىك خىزمىتى مۇھىم تەرەققىيات باسقۇچىغا كىردى، 2000 - يىلغىچە 1 - نۆۋەتلىك تەزكىرە تۈزۈش ۋەزىپىسىنى ئاساسىي جەھەتتىن ئورۇنداپ بولۇش تەلپ قىلىندى. 1997 - يىلنىڭ ئاخىرىغىچە بولغان مەملىكەت بويىچە 3 دەرىجىلىك تەزكىرە كىتابىنىڭ نەشر قىلىنىش ئەھۋالىغا ئائىت ئىستاتىستىكىغا قارىغاندا، ئالدىمىزدىكى ۋەزىيە ئىنتايىن ئېغىر. ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، مەملىكەت بويىچە 3 دەرىجىلىك تەزكىرە كىتابىدىن 6284 تومنى نەشر

قىممەتلىك بايلىق بولۇپ قالدى. بۇ بۇرچنى ئۈستىمىزگە ئېلىشتا، چوقۇم نەزەرىيە ئۆگىنىشنى كۈچەيتىشىمىز بولۇپمۇ دېگەن شىياۋيېڭ نەزەرىيىسىنى زور كۈچ بىلەن ياخشى ئۆگىنىشىمىز ھەمدە مۇناسىۋەتلىك ئىجتىمائىي پەن ۋە تەبىئىي پەن بىلىملىرىنى ئىگىلىشىمىز كېرەك، ئۇنداق بولمايدىكەن، دەۋر بىزگە يۈكلىگەن تارىخىي بۇرچنى ئورۇندىيالمايمىز.

يېقىندا يولداش جياڭ زېمىن شىنجاڭنىڭ خىزمەتلىرىنى كۆزدىن كەچۈرگەندە سۆزلىگەن سۆزىدە شىنجاڭنىڭ تەرەققىيات تارىخىنى يەنى مىللەتلەرنىڭ تەرەققىياتى ۋە دىنىنىڭ ئۆزگىرىش تارىخىنى سىستېمىلىق تەتقىق قىلىش ۋە توغرا تەشۋىق قىلىش كېرەك، دەپ ئېنىق ئوتتۇرىغا قويدى. بۇ مىللىي بۆلگۈنچىلەر تارقاتقان شىنجاڭنىڭ تارىخىنى بۇرمىلاش ۋە ئويدۇرۇشقا دائىر ھەر خىل سەپسەتلەرنى، يەنى شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ ۋە دىننىڭ ئۆزگىرىش تارىخىنى بۇرمىلاش ۋە ئويدۇرۇشقا دائىر سەپسەتلەرنى، بولۇپمۇ ئۇلار تەرغىپ قىلغان پانگىسلا مىزم، يانتۇركىزم ۋە ئاتالمىش «شەرقىي تۈركىستان» قۇرۇش توغرىسىدا داۋراڭ سېلىشتىن ئىبارەت مىللىي بۆلگۈنچىلىك، ۋە تەننىڭ بىرلىكىگە بۇزغۇنچىلىق قىلىشتەك خاتا ئىدىيىۋى ئېقىم ۋە سىياسىي مۇددىئانى ئېنىقلاشقا پايدىلىق. بىز چوقۇم بۇ خىل خاتا ئىدىيىۋى ئېقىم ۋە سىياسىي مۇددىئانى پاش قىلىشىمىز، ئۇنىڭغا رەددىيە بېرىشىمىز، ئۇنىڭ ئامما ئارىسىدىكى تەسىرىنى تازىلىشىمىز كېرەك. ئەگەر بىز شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ تارىخى ۋە دىنىنىڭ ئۆزگىرىش تارىخىنى ياخشى ئۆگەنمىسەك ۋە تەتقىق قىلمىساق، باش شۇجىنىڭ يوليورۇقنى ياخشى ئىزچىلاشتۇرالىشىمىز، شىنجاڭنىڭ تارىخىنى ۋە رېئال مەسىلىلەرنى ئومۇميۈزلۈك، ئوبيېكتىپ ھالدا تەھلىل قىلالىشىمىز ۋە تەتقىق قىلالىشىمىز، شۇنداقلا سۈپەتلىك تەزكىرە كىتابىنى يېزىپ چىقالىشىمىز مۇمكىن ئەمەس. شۇڭا بىز نەزەرىيىۋى ۋە كەسپىي بىلىملەرنى ئەستايىدىل ئۆگىنىپ، ئۆز ساپايىمىزنى ئۈزلۈكسىز ئۆستۈرۈپ، تەزكىرىچىلىك ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا ماسلىشىشىمىز كېرەك.

ساۋاقلارنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى دەڭسەپ كۆرۈش كېرەك. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا بىز يەنە جەمئىيەتتىكى ھەر ساھەدىكىلەرنىڭ تەزكىرە كىتابى ھەققىدىكى پىكىر ۋە تەلپىلەرنى كۆپلەپ ئاڭلىشىمىز كېرەك. ئالدىنقى نۆۋەتلىك تەزكىرە تۈزۈشكە دائىر تەجرىبىلەرنى ئەستايىدىل يەكۈنلەش ئاساسىدا، رايونىمىزنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالى ۋە دەۋر تەرەققىياتىنىڭ يېڭى ۋەزىيىتى، يېڭى تەلپى بويىچە كېلەر نۆۋەتلىك تەزكىرە تۈزۈش پىلانىنى تۈزۈپ، تەزكىرىچىلىك خىزمىتىنى تېخىمۇ مول مەزمۇنغا ئىگە قىلىشىمىز كېرەك.

4. نەزەرىيە ئۆگىنىشنى كۈچەيتىپ، مەدەنىيەت ساپاسىنى ئۆستۈرۈپ، تەزكىرىچىلىك خىزمىتىنى يېڭى بىر پەللىگە كۆتۈرۈش كېرەك.

بۇ نۆۋەتلىك تەزكىرە تۈزۈش باشلانغان چاغدا، يولداش خۇ چياۋمۇ يېڭىچە تەزكىرىلەر بىلەن كونا تەزكىرىلەرنى سېلىشتۇرۇپ، ئۇلارنىڭ دەۋر ۋە ئىلمىيلىك جەھەتتىن ئوخشىمايدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويغانىدى. يولداش خۇ چياۋمۇنىڭ بۇ سۆزى نۆۋەتتىكى تەزكىرىچىلىك خىزمىتىدە مۇھىم رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە. بىزنىڭ، بۇ نۆۋەتلىك تەزكىرە تۈزۈشنى ئالاھىدە ئەھمىيەتكە ئىگە دېيىشىمىزدىكى سەۋەب، بۇ نۆۋەتلىك تەزكىرە تۈزۈشنىڭ كۆلىمىنىڭ زورلۇقى، كىتاب سانىنىڭ ئىنتايىن كۆپلۈكى، شۇنىڭدەك بۇ نۆۋەتلىك تەزكىرە تۈزۈشتە زامانىۋى تەكشۈرۈش ئۇسۇلى ۋە كومپيۇتېر قاتارلىق ۋاسىتىلەرنىڭ قوللىنىلغانلىقىلا ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭدا مەملىكىتىمىزدە كەمدىن كەم ئۇچرايدىغان زور ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشلەر يۈز بەرگەن ئالاھىدە تارىخىي دەۋرنىڭ بايان قىلىنغانلىقىدىن ئىبارەت. ئېلىمىزنىڭ جەمئىيەت ۋە ئىقتىسادىي قۇرۇلمىسىدا زور ئۆزگىرىشلەر بولدى، ئېلىمىز ھازىر يېزا ئىگىلىك جەمئىيىتىدىن سانائەت جەمئىيىتىگە، يېزا جەمئىيىتىدىن شەھەر جەمئىيىتىگە، بىرلا خىل جەمئىيەتتىن كۆپ خىللاشقان جەمئىيەتكە قاراپ بۇرۇلۇش ھاسىل قىلىنىۋاتقان ئۇلۇغ دەۋرنى باشتىن كەچۈرمەكتە. ئەگەر بىز بۇ ئالاھىدى مۇشۇل ئۆزگىرىشنى ئومۇميۈزلۈك، سىستېمىلىق، چوڭقۇر ھەم توغرا خاتىرىلەيسەك، ئۇ ئەۋلادلارغا پايدا يەتكۈزىدىغان

تەزكىرىدىن پايدىلىنىش ۋە ئۇنى رېئاللىق ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرايلى

— ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرىدىن پايدىلىنىش بويىچە تەجرىبە ئالماشتۇرۇش
يىغىنىدا سۆزلەنگەن سۆز

ش ئۇ ئا ر تەزكىرە كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى بەي يۈشى

يولداشلار:

ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرىدىن پايدىلىنىش بويىچە تەجرىبە ئالماشتۇرۇش يىغىنى بۈگۈن ئايلاندى. تۆۋەندە مەن 2 مەسىلە ئۈستىدە توختىلىمەن:

1. بۇ قېتىمقى يىغىندا ئالماشتۇرۇلغان تەجرىبىلەر توغرىسىدا

1996 - يىلى 11 - ئايدا بىز ئۈرۈمچىدە بىر قېتىم «تەزكىرىچىلىك خىزمىتىنى رېئاللىق ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش بويىچە تەجرىبە مۇھاكىمە يىغىنى» چاقىرىپ، يېڭىچە تەزكىرە كىتابلىرىنى رېئاللىق ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇشتىن ئىبارەت تەتقىقات تېمىسىنى ئوتتۇرىغا قويدۇق ھەمدە بۇ تېما ئۈستىدە تەجرىبە - جەھەتتىن دەسلەپكى قەدەمدە ئىزدىنىش ئېلىپ باردۇق. يېقىنقى 2 يىلدىن بۇيان تەزكىرىچىلەرنىڭ تىرىشىپ ئەمەلىيەتتىن ئۆتكۈزۈشى ئارقىلىق، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ تەزكىرىدىن پايدىلىنىش ۋە ئۇنى رېئاللىق ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش خىزمىتىدە خۇشاللىنارلىق نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلدى. ئەمەلىيەت شۇنى ئىسپاتلىدىكى، تەزكىرىدىن پايدىلىنىش ۋە ئۇنى رېئاللىق ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش تەزكىرىچىلىك خىزمىتىدە كەم بولسا بولمايدىغان تەركىبىي قىسىم، شۇنداقلا تەزكىرىچىلىك خىزمىتىدىكى مۇھىم ھالقا. بۇ ناھايىتى ئەھمىيەتلىك خىزمەت. بۇ قېتىمقى يىغىن ئەمەلىيەتتە ئاپتونوم رايونىمىزدا تەزكىرىدىن پايدىلىنىش ۋە ئۇنى رېئاللىق ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش پائالىيىتى جەھەتتىكى كۆرەك ۋە خۇلاسىدىن ئىبارەت. يىغىندا كۆپچىلىك تونۇشتۇرغان ۋە ئالماشتۇرغان تەجرىبىلەرنى مېنىڭچە تۆۋەندىكىدەك بىرنەچچە ماددىغا يىغىنچاقلاش مۇمكىن:

1) ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنى مەركەز قىلىش زىچ چۆرىدىلىپ، تەزكىرە كىتابلىرىنىڭ «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا ياردەم بېرىش» ۋە «ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈشكە ياردەم بېرىش» تىن ئىبارەت رولى تولۇق جارى قىلدۇرۇلۇپ، ئۇ ھەر دەرىجىلىك رەھبەرلەرنىڭ تەدبىرلەرنى مۇھاكىمە قىلىشى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇلغان.

تەزكىرە كىتابلىرىنىڭ: «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا ياردەم بېرىش، خەلقنى تەربىيەلەش، تارىخىنى ساقلاش» تىن ئىبارەت 3 خىل رولى بار. «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا ياردەم بېرىش» رولى 1 - ئورۇندا تۇرىدۇ. شۇڭا تەزكىرە كىتابى ئەلنى ئىدارە قىلىشقا ياردەم بېرىدىغان كىتاب، دەپ ئاتالغان. رەھبەرلەرنىڭ كۆپىنچىسى تەزكىرىگە ئەھمىيەت بېرىدۇ، شۇنداقلا ئۇنىڭدىن پايدىلىنىشقا مۇھىم بەزى رەھبەرلەر يېڭى بىر جايغا خىزمەتكە يۆتكەلگەندە، شۇ جاينىڭ ئەھۋالى بىلەن تونۇشۇش ئۈچۈن، ئالدى بىلەن تارىخ - تەزكىرە تارماقلىرىدىن شۇ ناھىيە (شەھەر) نىڭ تەزكىرىسىنى ئېلىپ كۆرىدۇ. نۇرغۇن جايلاردىكى تەزكىرىچىلەر تەزكىرە تۈزۈش ئۈچۈن توپلانغان ماتېرىياللاردىن پايدىلىنىپ، مەلۇم مەسىلىگە قارىتا تەدبىر ۋە تەكلىپلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، رەھبەرلەرنى خىزمەتلەرنى تەتقىق قىلىش ۋە تەدبىر بەلگىلەشتە ماتېرىيال بىلەن تەمىنلەپ، رەھبەرلەر ۋە باشقا تارماقلارنىڭ قوللىشى ۋە ھۆرمىتىگە ئېرىشتى. بارىكۆل ناھىيىلىك تەزكىرە ئىشخانىسى رەھبىرى تارماقلارنى بارىكۆل ناھىيىسىنى چارۋىچىلىق ناھىيىسى قىلىشنى مۇھاكىمە قىلىش ۋە مۇئەييەنلەشتۈرۈشتە تەدبىر بەلگىلەش ئاساسى بىلەن تەمىنلىگەن؛ تارباغاتاي ۋىلايەتلىك تارىخ - تەزكىرە ئىشخانىسى تاشقى ئىشلار

ماتېرىياللارغا ئاساسەن تۇخۇلۇ يېزىسىنىڭ دېھقانلارنى نامراتلىقتىن قۇتۇلدۇرۇپ ھاللىق سەۋىيىسىگە يەتكۈزۈش پىلانىنى تۈزۈشكە ياردەم بېرىپ، ھەر دەرىجىلىك رەھبەرلىكنىڭ تولۇق مۇكەببەنلەش تۈرۈشىگە ئېرىشتى. ئاپتونوم رايونىنىڭ ئاچقى ناھىيىسىگە 25 مىليون يۈەن ئاجرىتىپ بېرىشى بىلەن قۇرۇلدىغان ئۈزەتقۇش دەرياسى تۈگۈنلۈك سۇغىرىش ئېلېكتىر قۇرۇلۇشىنى ئاپتونوم رايونلۇق سۇچىلىق ئۆلچەش - لايىھىلەش يۈرتى «ئاچقى ناھىيىسى تەزكىرىسى» دە خاتىرىلەنگەن ئۈزەتقۇش دەرياسىغا دائىر گىدرولوگىيىلىك ماتېرىيالدىن پايدىلىنىپ ئۆلچەپ لايىھىلەنگەن. بۇ قۇرۇلۇشنى ئاچقى خەلقى «ئۈمىد قۇرۇلۇشى» دەپ ئاتىغان. بۇ جەھەتتىكى مىساللار ناھايىتى كۆپ، بەزى ئىشلار كىشىنى ناھايىتى تەسىرلەندۈرىدۇ. مەن بۇ يەردە بىر - بىرلەپ مىسال كەلتۈرۈپ ئولتۇرمايمەن. بىز تەزكىرىچىلەر ئۆزىمىزنىڭ ئارتۇقچىلىقىنى جارى قىلدۇرۇپ، تەشەببۇسكارلىق بىلەن رەھبەرلەرنىڭ مەسلىھەتچىسى بولۇپ، تەزكىرە كىتابى ۋە ئىگىلىگەن ماتېرىياللاردىن پايدىلىنىپ، رەھبەرلەرگە چارە - تەدبىر كۆرسىتىشىمىز كېرەك.

(2) تەزكىرە كىتابلىرىنىڭ تەربىيۋى رولى تولۇق جارى قىلدۇرۇلۇپ، ۋەتەنپەرۋەرلىك، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ۋە ئىنقىلابىي ئەنئەنە تەربىيىسىنى قانات يايدۇرۇش ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇلغان.

باش شۇجى جياڭ زېمىن «پۈتۈن مەملىكەت خەلقىگە بولۇپمۇ ياش - ئۆسمۈرلەرگە ۋەتەنپەرۋەرلىك، كۈچىگە تايىنىپ ئىش كۆرۈش، جاپا - مۇشەققەتكە چىداپ كۈرەش قىلىشتەك ئىدىيىۋى تەربىيىنى شۇنداقلا ئىنقىلابىي ئەنئەنە تەربىيىسىنى قەتئىي بوشاشتۇرماي ئېلىپ بېرىش كېرەك» دەپ تەكىتلىدى. بۇ يىل باش شۇجى جياڭ زېمىن شىنجاڭنى كۆزدىن كەچۈرگەندە يەنە شىنجاڭدا «ئىككى تارىخ، بىر ئەھۋال» تەربىيىسىنى چوڭقۇر قانات يايدۇرۇش لازىم دەپ تەكىتلىدى. تەزكىرە كىتابى قويۇق يەرلىك تۈسكە ئىگە جايلار ئەھۋالى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن كىتاب ۋە يەرلىك دەرسلىك. شۇڭا بىز تەزكىرە تۈزگەندە يەرلىك تۈس ۋە يەرلىك ئالاھىدىلىكىنى گەۋدىلەندۈرۈشكە ئىنتايىن ئەھمىيەت

تارماقلىرىنى چېگرا سۆھبىتى ۋە چېگرا سىزىقىنى بېكىتىشتە ئىشەنچلىك ماتېرىيال ئاساسى بىلەن تەمىنلىگەن؛ قۇمۇل ۋىلايەتلىك تارىخ - تەزكىرە ئىشخانىسى ۋىلايەتنى نۇمى ئېچىشنى مۇھاكىمە قىلىش جەھەتتە كۆپلىگەن ماتېرىيال ئاساسى بىلەن تەمىنلىگەن؛ ماناس ناھىيىسى ناھىيە تەزكىرىسى نەشرىدىن چىققاندىن كېيىن، تەزكىرىدىكى ماتېرىياللاردىن پايدىلىنىپ، ئالاقىدار تارماقلارنىڭ يېزا ئىگىلىكىنى رايونلارغا ئايرىش ۋە ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش پىلانىنى مۇھاكىمە قىلىپ تۈزۈشى ئۈچۈن خىزمەت قىلىپ، رەھبەرلەر ۋە ئالاقىدار تارماقلارنىڭ ياخشى باھاسىغا ئېرىشتى. 1998 - يىلى تارىم دەرياسىغا تارىختا پەۋقۇلئاددە زور كەلكۈن كېلىپ، يۇقىرى ئېقىمدىكى سۇ ئامبىرى يار ئېلىپ كەتكەندە شايار ناھىيىسى ھېچقانداق خەتەرگە ئۇچرىمىدى، بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى، ناھىيە رەھبەرلىرى ۋە ئالاقىدار تارماقلار كەلكۈندىن مۇداپىئەلىنىش كۈرىشىدە، «شايار ناھىيىسى تەزكىرىسى» تەمىنلىگەن ماتېرىيالغا ئاساسەن، كەلكۈندىن مۇداپىئەلىنىش تەدبىرلىرىنى مۇددەتتىن بۇرۇن تۈزۈپ، تارىم دەرياسىنى تىزگىنلىگەندى. «شايار ناھىيىسى تەزكىرىسى» شايار ناھىيىسىنىڭ سۈنى ياخشىلاپ، كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش قۇرۇلۇشىنى ئىشەنچلىك ماتېرىيال ئاساسى بىلەن تەمىنلەپ، رەھبەرلەر ۋە ئالاقىدار تارماقلارنىڭ ماختىشىغا سازاۋەر بولدى. بەزى ناھىيە (شەھەر) لەرنىڭ رەھبەرلىرى تارىخ - تەزكىرە ئىشخانىسىدىكى يولداشلارنى تىرىك خەرىتە، تىرىك ماتېرىيال ۋە سېھىرلىك خالتا، «تىرىك كومپيۇتېر» دەپ قاراپ، قانداق ماتېرىيال لازىم بولسا، دەرھال شۇلارنى ئەسكە ئالغان، بەزىدە سىرتقا تەكشۈرۈشكە چىققاندا تارىخ - تەزكىرە خىزمەتچىلىرىنى بىللە ئېلىۋالغان. بىزنىڭ تارىخ - تەزكىرە ئاپپاراتلىرىمىز كۆپ يىل ماتېرىيال توپلاش ۋە تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىش ئارقىلىق نۇرغۇن سىستېمىلىق ماتېرىيالغا ئىگە بولدى ھەمدە ھەر جەھەتكە دائىر ماتېرىياللارنى يىغىنچاقلىدى، ئومۇملاشتۇردى ۋە تەھلىل قىلدى. بۇ تەزكىرە تارماقلىرىنىڭ بىر چوڭ ئارتۇقچىلىقى، بۇ ئارتۇقچىلىقنى باشقا تارماقلارنىڭكى بىلەن سېلىشتۇرغىلى بولمايدۇ. ئارا تۈرۈك ناھىيىلىك تارىخ - تەزكىرە ئىشخانىسى ناھىيە تەزكىرىسىدىكى

يۈز بەرگەن «5 - فېۋرال» مالىمانچىلىقىدىن كېيىن، قورغاس ناھىيىلىك تارىخ - تەزكىرە ئىشخانىسىدىكى يولداشلار قولىدىكى نۇرغۇن تارىخىي ماتېرىيالدىن پايدىلىنىپ، بىر ئوچۇم مىللىي بۆلگۈنچىلەرنىڭ قارشى سۆز - ھەرىكەتلىرىگە زەربە بەرگەن، قورغاس ناھىيىسىدىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ توپلىشىپ ئولتۇراقلىشىش تەرەققىيات تارىخىنى بايان قىلىپ، قورغاسنىڭ ئەزلەدىن ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئورتاق ماكانى ئىكەنلىكىنى تولۇق چۈشەندۈرگەن. بەزى ياشلار بۇنى ئاڭلىغاندىن كېيىن تەسرلەنگەن ھالدا: بىز ئىلگىرى قورغاسنىڭ تارىخىنى زادىلا بىلمەيتتۇق. بۇنىڭدىن كېيىن «ناھىيە تەزكىرىسى» نى ياخشى ئوقۇشىمىز كېرەك ئىكەن دېيىشكەن. ئاراتۇرۇك ناھىيىلىك تەزكىرە ئىشخانىسى ناھىيىلىك پارتكوم تەشۋىقات بۆلۈمى بىلەن بىرلىكتە «ئاراتۇرۇك ناھىيىسى تەزكىرىسى» دىكى ماتېرىياللاردىن پايدىلىنىپ «ئاراتۇرۇكنى بىلىش، ئاراتۇرۇكنى سۆيۈش، ئاراتۇرۇكنى گۈللەندۈرۈش» دېگەن تېمىدا زېھىن سىناش مۇسابىقىسى ۋە كوچا ئېلان تاختىلىرىدا مەخسۇس سەھىپە بويىچە تەشۋىق قىلىش پائالىيىتىنى ئۇيۇشتۇرۇپ، خېلى ياخشى تەشۋىقات - تەربىيە ئۈنۈمىگە ئېرىشكەن.

3) «ماتېرىيال - ئۇچۇر ئامبىرى» لىق رولى جارى قىلدۇرۇلۇپ، جەمئىيەت تەتراپلىق مەسلىھەت مۇلازىمىتى بىلەن تەمىنلەنگەن.

تەزكىرىچىلىك ئاپپاراتى پەقەت تەھرىرلىك تارمىقىلا بولۇپ قالماستىن، ئۇ يەنە ماتېرىيال، ئۇچۇر ئامبىرى. چۈنكى تەزكىرىچىلەر تەزكىرە كىتابلىرىنى تۈزۈش جەريانىدا نۇرغۇن ماتېرىيال توپلىدى ھەم ماتېرىياللارنى تۈرلەر بويىچە رەتلەپ چىقتى، گەرچە تەزكىرە تۈزۈشتە بىر قىسىم ماتېرىياللار ئىشلىتىلگەن بولسىمۇ، لېكىن يەنە نۇرغۇن قىممەتلىك ماتېرىيال تەزكىرىلەرگە كىرگۈزۈلمىدى، تەزكىرە تارماقلىرىنىڭ قولىدا ھەم نەشر قىلىنغان تەزكىرە كىتابى، ھەم تەزكىرىلەرگە كىرگۈزۈلمىگەن شۇنچە كۆپ ماتېرىيال بار، بۇ ماتېرىياللاردىن تولۇق پايدىلىنىپ، ئۇنى رېئاللىق ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇپ، «ئۆلۈك» ماتېرىيالنى «جانلىق» ماتېرىيالغا ئايلاندۇرۇشۇمۇ تەزكىرىچىلەرنىڭ خىزمىتى. ئۇنىمۇ ناھىيىلىك تەزكىرە ئىشخانىسى «ماتېرىيال - ئۇچۇر ئامبىرى» بولۇشتەك

بېرىشىمىز كېرەك. تەزكىرە كىتابى نەشر قىلىنغاندىن كېيىن، تەزكىرىچىلەرنىڭ خىزمىتىنىڭ مۇھىم نۇقتىسى تەزكىرىدىن پايدىلىنىشقا يۆتكەلگەن بۈگۈنكى كۈندە، جايلار ئەھۋالىغا دائىر ماتېرىيال كىتابتىن پايدىلىنىپ ۋە تەنپەرۋەرلىك، سوتسىيالىزم، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ۋە ئىنقىلابىي ئەنئەنە تەربىيىسى ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن قانداق خىزمەت قىلىشنى تېخىمۇ ئوبدانراق ئويلىشىمىز كېرەك. بۇ جەھەتتە بەزى جايلار كۆپ سىناقلارنى ئېلىپ بېرىپ، جەمئىيەتتە ياخشى تەسىر پەيدا قىلغان، بۇ، بىر تەرەپتىن تەربىيەلەش رولىنى ئوينىسا، يەنە بىر تەرەپتىن بىز تۈزگەن تەزكىرە كىتابلىرىنى تەشۋىق قىلغان، بۇنىڭ بىلەن تەزكىرىچىلىك خىزمىتى بارغانسېرى جەمئىيەتنىڭ ئەھمىيەت بېرىشىگە ئېرىشكەن. ئاقسۇ شەھىرى بۇ يىلى «يۇرتۇمنى سۆيمەن، يۇرتۇمنى گۈللەندۈرمەن» دېگەن تېمىدا يازما زېھىن سىناش مۇسابىقىسى ئۆتكۈزگەن، مۇسابىقىگە 4000 دىن ئارتۇق ئادەم قاتناشقان. يەنە «يۇرتۇمنى سۆيمەن، يۇرتۇمنى گۈللەندۈرمەن» دېگەن تېمىدا تېلېۋىزىيە زېھىن سىناش مۇسابىقىسى ئۆتكۈزگەندە شەھەرلىك پارتكوم رەھبەرلىرى ۋە ھەرقايسى تارماقلار مۇسابىقىگە قاتناشقان، بۇ پائالىيەتنىڭ ئىجتىمائىي ئۈنۈمى ناھايىتى ياخشى، ئىنكاسمۇ ناھايىتى زور بولغان. شۇنىڭ بىلەن بىللە شەھەر - يېزىلاردا تەزكىرە ئۆگىنىش بويىچە لېكسىيە ئۇيۇشتۇرۇلۇپ، «ئىككى تارىخ، بىر ئەھۋال» تەربىيىسى ئېلىپ بېرىلىپ، مىللىي بۆلگۈنچىلىككە قانۇنسىز دىنىي پائالىيەتلەرگە قارشى تۇرۇش، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداش جەھەتتە نۇرغۇن خىزمەت ئىشلەنگەن. بارىكۆل ناھىيىلىك تارىخ - تەزكىرە ئىشخانىسىنىڭ مۇدىرى يولداش جاڭ جىيەنگو تەكلىپكە بىنائەن ناھىيىدە تۇرۇشلۇق قىسىم، قوراللىق بۆلۈم، بانكا، زاۋۇت، ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپ قاتارلىق 30 نەچچە ئورۇنغا بېرىپ بارىكۆل ناھىيىسىنىڭ ئەھۋالى توغرىسىدا 40 نەچچە مەيدان (قېتىم) لېكسىيە سۆزلىگەن. چېگرا مۇداپىئە تۈەندىكى ئوفتسىر - ئەسكەرلەر لېكسىيىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، بارىكۆلنىڭ ئەھۋالىنى چۈشىنىپلا قالماي، يەنە بارىكۆلنى قىزغىن سۆيۈش ۋە قوغداش ئىشەنچىسىنى ھەم ئىرادىسىنى تۈزگۈزگەن، 1997 - يىلى غۇلجىدا

تەزكىرىدىكى ماتېرىياللاردىن پايدىلىنىپ «ياشلار دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ سۇ - ئۇپراق بايلىقىنى ئېچىپ، سۈپەتلىك ياختا بازىسى قۇرۇشنىڭ ئىمكانىيىتىنى دەلىللەش توغرىسىدا دوكلات» نى يېزىپ چىقىپ، يۇقىرى دەرىجىلىك كەسپىي تارماقلارنىڭ 3 مىليون يۈەن ئۆسۈمى قوشۇپ بېرىلىدىغان قەرز پۇلىنى قولغا كەلتۈرۈپ، مەيداننىڭ ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرگەن.

2. بۇنىڭدىن كېيىنكى خىزمەتلەر توغرىسىدا

(1) كۆز قاراشنى ئۆزگەرتىپ، يول ئېچىپ ئىلگىرىلەپ، تەزكىرىدىن پايدىلىنىشنى ۋە ئۇنى رېئاللىق ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش جەھەتتىكى ئاڭلىقلىق ۋە تەشەببۇسكارلىقنى ئۈزلۈكسىز كۈچەيتىش كېرەك.

تەزكىرىدىن پايدىلىنىش ۋە ئۇنى ئاڭلىق، تەشەببۇسكارلىق بىلەن رېئاللىق ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش تەزكىرىچىلىك خىزمىتىنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى، شۇنىڭدەك تەزكىرىچىلىك ئەمەلىيىتىنىڭ تېخىمۇ داۋاملىشىشى ۋە چوڭقۇرلىشىشى.

تەزكىرە كىتابى بىر جاينىڭ تەبىئىتى ۋە ئىجتىمائىيىتى توغرىسىدىكى ئىلمىيلىككە ئىگە ماتېرىيال كىتاب، شۇنداقلا جايلار ئەھۋالى توغرىسىدىكى كىتاب. بىزمۇ تەزكىرە كىتابىنى دائىم «بىر جاينىڭ قامۇسى»، «بىر جاينىڭ ئومۇمىي تارىخى» دەپ تەرىپلەيمىز. بۇنىڭدىن تەزكىرىنىڭ مەزمۇن جەھەتتىكى قىممىتىنىڭ ناھايىتى يۇقىرىلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز. شۇڭا تەزكىرە كىتابى نەشرىدىن چىققاندىن كېيىن ئۇنىڭدىن پايدىلىنىش خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەپ، ئۇنىڭ ئىككى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىدىكى «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا ياردەم بېرىش»، «خەلقنى تەربىيەلەش» رولىنى جارى قىلدۇرۇش بىز تەزكىرىچىلەرنىڭ باش تارتىپ بولمايدىغان مەجبۇرىيىتىمىز.

بۇنىڭدا نۇقتىئىنەزەرنى ئۆزگەرتىش ئىنتايىن مۇھىم. نۇقتىئىنەزەر ئۆزگەرگەندىلا، ئاندىن تەزكىرىدىن پائال تۈردە، تەشەببۇسكارلىق بىلەن، ئاڭلىق ھالدا پايدىلىنىش جەھەتتە يول ئېچىپ، ئۇنى پائال تۈردە، ئاڭلىقلىق بىلەن رېئاللىق ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇپ، ئۇنىڭ «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا

ئارتۇقچىلىقىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇپ، ھەرىملىك ئاممىسى ئۈچۈن قىزغىن مۇلازىمەت قىلغان، 5 يىلدىن بۇيان مەسلىھەت سورىغۇچىلاردىن 796 ئادەم (قېتىم) نى كۈتۈۋالغان. شىخو ناھىيىلىك تارىخ - تەزكىرە ئىشخانىسى ناھىيىلىك مائارىپ ئىدارىسىنى تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپلەرنىڭ دەرسلىكى «شىخونىڭ جۇغراپىيىسى» نى تۈزگەندە مەزكۇر ئىدارىنى 200 نەچچە مىڭ خەتلىك ماتېرىيال بىلەن تەمىنلەپ، ئۇلارنىڭ ئىش سۈرئىتىنى تېزلەتكەن ۋە چىقىمىنى تېجەپ بەرگەن. ئاقتۇ ناھىيىلىك ۋە ئاتۇش شەھەرلىك تەزكىرە ئىشخانىلىرى يېڭىدىن تۈزۈلگەن «ئوكيانۇس» ۋە «جۇڭگودىكى مەشھۇر قەدىمكى يادىكارلىقلار» نى شىنجاڭنىڭ گۈزەل تەبىئەت مەنزىرىلىرىنى تەشۋىق قىلىدىغان ۋە تونۇشتۇرىدىغان سۈرەتلەر بىلەن تەمىنلىگەن. قۇمۇل ۋىلايەتلىك تارىخ - تەزكىرە ئىشخانىسى تارىخ - تەزكىرىنى كۆۋرۈك قىلىپ ئىقتىسادنىڭ راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرگەن. ئۇلار ۋىلايەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى سودىگەرلەرنى سىرتتىن كىرگۈزۈش، ئىچكى جەھەتتە بىرلىشىشتە مەبلەغ سېلىش يۆنىلىشى بىلەن تەمىنلىگەن، ئىقتىسادلىقلارنى ئالماشتۇرۇشتا ۋاستىچى بولغان. تارباغاتاي ۋىلايەتلىك تارىخ - تەزكىرە ئىشخانىسى مەركىزىي كومىتېت تەشۋىقات بۆلۈمى، دىپلوماتىيە مىنىستىرلىكى ۋە دۆلەت مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتى قاتارلىق ئورۇنلارنى ۋە تارباغاتاي ۋىلايىتىدىكى 20 نەچچە تارماقنى ئالاقىدار ماتېرىيال بىلەن تەمىنلەپ، ياخشى باھاغا ئېرىشكەن. يېقىنقى بىرنەچچە يىلدا جايلاردىكى تەزكىرىچىلىك تارماقلىرى قولىدىكى ماتېرىياللاردىن پايدىلىنىپ، جايلار ئەھۋالى توغرىسىدىكى زور بىر تۈركۈم كىتابلارنى تۈزۈپ چىقىپ، جەمئىيەتتىكى ھەرقايسى ساھەلەرنىڭ ئۆز جايىنى چۈشىنىشى ۋە تونۇشى جەھەتتە ئىجابىي رول ئوينىغان. «پوسكام ناھىيىسى تەزكىرىسى» نەشر قىلىنغاندىن كېيىن، ناھىيە رەھبەرلىرىنىڭ ناھىيە ئەھۋالىنى چۈشىنىشىگە ئاساس بولسۇن ئۈچۈن، ھەر يىلى «پوسكام ناھىيىسىنىڭ ئەھۋالى» دېگەن كىتابتىن بىرنى تۈزگەن، بۇ كىتابتىكى ماتېرىياللار چىن، سانلىق مەلۇماتلار تولۇق بولغاچقا، ناھىيە بويىچە «بازىرى ئىتتىك مال» غا ئايلىنىپ، تەمىنلەش ئېھتىياجىنى قاندۇرالمىغان. ئونى ناھىيىلىك «ياشلار» دېھقانچىلىق مەيدانى

كۆزدىن كەچۈرگەندە قىلغان مۇھىم سۆزدە مۇنداق دەپ كۆرسەتتى: مەسىلىنى مەيلى سىياسىي جەھەتتىن كۆزىتىۋېلى ياكى ئىقتىسادىي جەھەتتىن كۆزىتىۋېلى، شىنجاڭ ئىنتايىن مۇھىم ئىستراتېگىيەلىك ئورۇنغا ئىگە، بىز كۆپ تەرەپتىن چارە - تەدبىر ئىزدەپ شىنجاڭنىڭ تەرەققىياتىنى تېزلىتىپ، شىنجاڭنى مەملىكىتىمىزنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىدىكى بولۇپمۇ كېلەر كى ئەسردە مەملىكىتىمىزنىڭ ئىقتىسادىنى ئاشۇرۇشتىكى بىر مۇھىم تايانچ نۇقتىغا ئايلاندۇرۇشىمىز لازىم. بۇ پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىنىڭ مۇھىم ئىستراتېگىيەلىك تەدبىرى بولۇپ، شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتىنى مەسلىسىز ياخشى پۇرسەت بىلەن تەمىنلەيدۇ، ھازىر ئاپتونوم رايونىمىزدا يۇقىرىدىن تۆۋەنگىچە، ھەر دەرىجىلىك پارتكوم، ھۆكۈمەتلەر ھەرقايسى ساھەلەر ۋە تارماقلار بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، تۈرلەرنى تاللاپ، يول ئىزدەپ، تەرەققىيات ئىزدەمەكتە. بۇ خىل يېڭى ۋەزىيەتتە جايلاردىمۇ بەزى يېڭى ھالەت ۋە مەسىلىلەر بارلىققا كەلدى. بۇمۇ تەزكىرە تارماقلىرىغا جايلارنىڭ ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتى ئۈچۈن خىزمەت قىلىش جەھەتتە ناھايىتى ياخشى شارائىت يارىتىپ بەردى. بىز ئۆزىمىز بىلگەن ۋە ئىگىلىگەن جايلار ئەھۋالىغا دائىر ماتېرىياللارنى پائال، تەشەببۇسكارلىق بىلەن تۈرلەر بويىچە رەتلەپ، ماتېرىيال، ئەھۋال، تەكلىپ ۋە تەدبىرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان مەخسۇس تېمىدىكى ماتېرىياللارنى ئوتتۇرىغا چىقىرىپ، ئۇنى ۋىلايەت، ناھىيە رەھبەرلىرى ۋە مۇناسىۋەتلىك تارماقلارغا تەشۋىق قىلىپ ۋە تونۇشتۇرۇپ، ئۇلارنى تۈر تاللاش ۋە يول ئىزدەشتە پايدىلىنىدىغان تەدبىر بەلگىلەش ئاساسى بىلەن تەمىنلىشىمىز لازىم.

(3) مىللەتلەرنىڭ بۈيۈك ئىتتىپاقلىقى بايرىقىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، مىللىي بۆلگۈنچىلىك ۋە قانۇنسىز دىنىي پائالىيەتلەرگە قەتئىي قارشى تۇرۇپ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى، ۋەتەننىڭ بىرلىكى ۋە شىنجاڭنىڭ مۇقىملىقىنى قوغداپ، «بەش قاراش» تەربىيىسىنى ياخشى ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن خىزمەت قىلىش كېرەك.

باش شۇجى جياڭ زېمىن شىنجاڭنى كۆزدىن كۆچۈرگەندە قىلغان مۇھىم سۆزدە مۇنداق دەپ

ياردەم بېرىش»، «خەلقنى تەربىيەلەش» رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇپ، ئىجتىمائىي قىممىتىنى تېرىشىپ يۇقىرى كۆتۈرگىلى ۋە كېڭەيتكىلى بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە تەزكىرىدىن پايدىلىنىش ۋە ئۇنى رېئاللىق ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش ئۆز نۆۋىتىدە تەزكىرىچىلىك خىزمىتىنى جەمئىيەتكە تونۇشنىڭ مۇھىم يولى ھېسابلىنىدۇ. جەمئىيەتنىڭ تەزكىرىدىن پايدىلىنىشى تەزكىرىچىلىك خىزمىتىنى ئېتىراپ قىلغانلىق بولىدۇ. شۇڭا بىز ئىشكىنى تاقىۋېلىپ تەزكىرە تۈزۈش بىلەنلا بولۇپ كېتىدىغان، تەزكىرە كىتابلىرىنىڭ چىقىش يولى ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىش بىلەن كارى بولمايدىغان كونا ئىدىيە ۋە نۇقتىئىنەزەرنى چۆرۈپ تاشلىشىمىز لازىم، تەزكىرىچىلەر تەزكىرە كىتابى نەشرىدىن چىققاندىن كېيىن، زىيالىيلىق كېسىرىنى تاشلاپ، ئاڭلىقلىق ۋە تەشەببۇسكارلىق بىلەن ئوقۇغۇچى ئىزدەپ، ئۆزىنىڭ ئەتىۋارلىق مەسئۇلىتىنى قولدىن چىقىرىپ، ئۇنى سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىدىن ئىبارەت چوڭ ئېقىمدا، جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇشتىن ئىبارەت ئۇلۇغۋار ئىشلارنىڭ تۇپرىقىدا يىلتىز تارتقۇزۇپ، چېچەكلىتىپ، مېۋىگە كىرگۈزۈشى لازىم.

(2) ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنى مەركەز قىلىشنى زىچ چۆرىدەپ، تەزكىرىدىن پايدىلىنىش ۋە ئۇنى رېئاللىق ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش دائىرىسىنى ئۈزلۈكسىز كېڭەيتىش كېرەك.

پارتىيەنىڭ ئاساسىي لۇشىەنى بارلىق خىزمەتلىرىمىزنىڭ چوقۇم ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشتىن ئىبارەت مەركەزگە بويىسۇنۇشى ۋە ئۇنىڭغا مۇلازىمەت قىلىشى كېرەكلىكىنى تەلپ قىلىدۇ. شۇڭا ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش ئۈچۈن خىزمەت قىلىش تەزكىرىدىن پايدىلىنىش ۋە ئۇنى رېئاللىق ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش پائالىيەتلىرىنى قانات يايدۇرۇشتىكى بىر مۇھىم نۇقتا بولۇشى كېرەك. ئىلگىرى بىز بۇ جەھەتتە نۇرغۇن خىزمەتلەرنى ئىشلىدۇق، نۇرغۇن نەتىجىلەرگە مۇئەسسەسە بەزىبىر تەجرىبىلەرنى ھاسىل قىلدۇق، بۇنىڭدىن كېيىن، يەنە بۇ جەھەتتىكى خىزمەتلەرنى يەنىمۇ ياخشى ئىشلىشىمىز لازىم.

نۆۋەتتە ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشى مىسلى كۆرۈلمىگەن ياخشى پۇرسەتكە دۇچ كەلدى. بۇ يىل باش شۇجى جياڭ زېمىن شىنجاڭنى

رايون، شىنجاڭدا يالغۇز بىرلا مىللەت ئولتۇراقلاشقان تارىخ ئەزەلدىن مەۋجۇت ئەمەس. قەدىمدە ساك توخرى، چاڭ، ھۇن، تۈرك ۋە ئۇسۇن قاتارلىق مىللەتلەر بار ئىدى، تارىخىي تەرەققىيات ئارقىلىق ھازىرقى شىنجاڭدىكى مىللەتلەر شەكىللەنگەن. (3) خەنزۇلارمۇ شىنجاڭدىكى قەدىمكى مىللەتلەرنىڭ بىرى. غەربىي خەن سۇلالىسى شىنجاڭدا بوز يەر ئۆزلەشتۈرگەندە خەنزۇلار بار ئىدى، كېيىن تارىختىكى سۇلالىلەر شىنجاڭدا بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈپ، بۇ يەرگە ئاھالە كۆچۈردى، شۇنىڭ بىلەن شىنجاڭدىكى خەنزۇلار شىنجاڭدىكى قەدىمكى مىللەت بولۇپ قالدى. (4) شىنجاڭدىن ئىبارەت بۇ زېمىننى شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى ئورتاق ئاچقان، گۈللەندۈرگەن ۋە قوغدىغان. شىنجاڭنىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتىنى شىنجاڭدىكى قەدىمكى مىللەتلەر ئورتاق ياراتقان، يېقىنقى ۋە ھازىرقى زامان مەدەنىيىتىنى شىنجاڭدىكى يېقىنقى ۋە ھازىرقى زامان مىللەتلىرى ئورتاق ياراتقان، كەلگۈسىدىكى مەدەنىيەتنىمۇ ئوخشاشلا ھازىرقى ھەرقايسى مىللەتلەر ئورتاق يارىتىدۇ ۋە تەرەققىي قىلدۇرىدۇ. (5) شىنجاڭنىڭ قەدىمكى مىللەتلىرى كۆپ خىل دىنغا ئېتىقاد قىلغان، مەسىلەن: شامان دىنى، خرىستىئان دىنى، بۇددا دىنى، نېستورىيان دىنى ۋە ئاتەشپەرەستلىك قاتارلىقلار، بۇنىڭ ئىچىدە بۇددا دىنىنىڭ تەسىرى ئەڭ ئۇزۇن، ئىسلام دىنى بولسا مىلادىيە X ئەسىردە ئاندىن شىنجاڭغا كىرگەن ھەمدە تەدرىجىي ھالدا بۇددا دىنىنىڭ ئورنىنى ئالغان.

4) تەزكىرىدىن پايدىلىنىش پائالىيىتىنى ياخشى قانات يايدۇرۇش ئۈچۈن چوقۇم تەزكىرە كىتابىنى تەشۋىق قىلىش ۋە تارقىتىش خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەش لازىم.

قىسقىسى، تەزكىرىدىن پايدىلىنىش جەھەتتە كۆپچىلىك يەنە داۋاملىق باش قانۇرۇپ، كۆپلەپ چارە ئويلاپ، يولنى كېڭەيتىپ، تېخىمۇ كۆپ ۋە ياخشى تەجرىبىلەرنى ھاسىل قىلىپ، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ تەزكىرىدىن پايدىلىنىش ۋە ئۇنى رېئاللىق ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش خىزمىتىنىڭ تېخىمۇ چوڭقۇر ۋە كەڭ قانات يېيىشىغا تۈرتكە بولۇپ، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتى ئۈچۈن تېگىشلىك تۆھپە قوشۇشىمىز لازىم.

كۆرسەتتى: «شىنجاڭ مەملىكىتىمىزنىڭ غەربىي شىمالىدىكى مۇھىم ئىستراتېگىيەلىك ئورۇنغا ئىگە ئاپتونوم رايون، شۇنداقلا كۆپ مىللەت توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايون. بۇ رايوننىڭ ئىجتىمائىي، سىياسىي مۇقىملىقىنى ساقلاش ئومۇمىي ۋەزىيەتكە مۇناسىۋەتلىك چوڭ ئىش». شۇڭا ئۇ، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت كادىرلىرى، ئاممىسىنى، بولۇپمۇ ياشلار ۋە ئۆسمۈرلەرنى ماركىزىملىق مىللەت قارىشى، دىن قارىشى، تارىخ قارىشى بىلەن تەربىيەلەپ، شىنجاڭنىڭ مىللەت، دىن ۋە تارىخ جەھەتتىكى تەرەققىيات جەريانىنى توغرا تەشۋىق قىلىپ، بىر ئوچۇم مىللىي بۆلگۈنچىلەر تارقاتقان شىنجاڭنىڭ مىللەت، دىن ۋە تارىخ جەھەتتىكى تەرەققىيات جەريانىنى بۇرمىلايدىغان سەپسەتسىگە رەددىيە بېرىپ، خەلق ئاممىسى بولۇپمۇ ياشلار - ئۆسمۈرلەرنىڭ بىر ئوچۇم مىللىي بۆلگۈنچىلەر تارقاتقان ئەكسىيەتچىل سەپسەتلىرىنى يەرق ئېتىش ۋە چەكلەش ئىقتىدارىنى ئۆستۈرۈشنى تەكىتلىدى. بۇ جەھەتتە تەزكىرە تارماقلىرىنى - نى ئىشلارنى قىلالايمىز. ئىلگىرى جايلاردىكى تارىخ - تەزكىرە ئىشخانىلىرى بۇ جەھەتتە نۇرغۇن خىزمەتلەرنى ئىشلىدى. بەزى جايلار تېخى بۇ جەھەتتە تەشۋىقات ماتېرىياللىرىنى يېزىپ چىقىپ، دەرس ئۆتتى. بۇ ناھايىتى ياخشى ئەھۋال، بۇ جەھەتتە خېلى ياخشى ئۈنۈممۇ قولغا كەلتۈرۈلدى. بۇنىڭدىن كېيىن يەنە باش شۇجى جياڭ زېمىن ئوتتۇرىغا قويغان ئىككى تارىخ، بىر ئەھۋال تەربىيىسىنى يەنىمۇ ياخشى ئىشلەپ، تەزكىرە كىتابلىرىدا خاتىرىلەنگەن كۆپلىگەن تارىخىي ماتېرىياللار ئارقىلىق كادىرلار ۋە ئاممىغا بولۇپمۇ ياشلار - ئۆسمۈرلەرگە مۇنداق بىر نەچچە كۆز قاراش ۋە تارىخىي پاكىتنى تەشۋىق قىلىشىمىز ۋە چۈشەندۈرۈشىمىز لازىم.

(1) شىنجاڭ ئەزەلدىن جۇڭگو زېمىنىنىڭ ئايرىلماس بىر قىسمى. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 101 - يىلى غەربىي خەن سۇلالىسى غەربىي يۇرتتا يالۋاچ چېرىكىچى قويۇپ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئىشلىرىنى باشقۇردى، مىلادىدىن ئىلگىرىكى 60 - يىلى غەربىي خەن سۇلالىسى غەربىي يۇرت قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى تەسىس قىلدى، شۇنىڭ بىلەن شىنجاڭ جۇڭگو خەرىتىسىگە كىردى. (2) شىنجاڭ ئەزەلدىن ھەرقايسى مىللەتلەر توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان

ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرىدىن پايدىلىنىش بويىچە تەجرىبە ئالماشتۇرۇش يىغىنى ئاقسۇ شەھىرىدە ئۆتكۈزۈلدى

ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتى ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرىدىن پايدىلىنىش بويىچە تەجرىبە ئالماشتۇرۇش يىغىنى 1998 - يىلى 9 - ئاينىڭ 25 - 27 - كۈنىگىچە ئاقسۇ شەھىرىدە ئۆتكۈزدى. يىغىنغا بىر قىسىم ۋىلايەت، ئوبلاست، شەھەر، ناھىيىلەرنىڭ تارىخ - تەزكىرە ئىشخانىلىرىنىڭ مۇدىرلىرىدىن بولۇپ 70 تىن ئارتۇق كىشى قاتناشتى.

يىغىنغا ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتى پارتگۇرۇپپىسىنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى، مۇئاۋىن مۇدىر بەي يۇشى، ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى ساپىر ئەلى، ئاقسۇ ۋىلايەتلىك پارتكومنىڭ ئەزاسى، تەشۋىقات بۆلۈمىنىڭ باشلىقى جېڭ شۇچى، ئاقسۇ شەھەرلىك پارتكومنىڭ شۇجىسى گاۋ لىيېچىن، مۇئاۋىن شۇجىسى ۋېن مياۋلار قاتناشتى.

جۇڭگو تەزكىرە يېتەكچىلىك گۇرۇپپىسىنىڭ مۇئاۋىن باش كاتىپى خۇ لىجىن بىلەن يولداش ۋاڭ شى بېيجىڭدىن ئالاھىدە يىغىنغا ئۆلگۈرۈپ كېلىپ يىغىننى تەبرىكلىدى.

ئاقسۇ ۋىلايەتلىك پارتكومنىڭ ئەزاسى، تەشۋىقات بۆلۈمىنىڭ باشلىقى جېڭ شۇچى يىغىندا ئېچىلىش نۇتقى سۆزلىدى، شەھەرلىك پارتكوم شۇجىسى گاۋ لىيېچىن يىغىننىڭ ئېچىلىش مۇراسىمىدا تولۇپ - تاشقان قىزغىنلىق بىلەن سۆز قىلدى. ئۇ: «بۇ قېتىمقى تەزكىرىدىن پايدىلىنىش بويىچە تەجرىبە ئالماشتۇرۇش نەق مەيدان يىغىننىڭ ئاقسۇ شەھىرىدە ئېچىلىشى ئاقسۇ شەھىرىدىكى ھەر مىللەت كادىر ۋە ئاممىنىڭ شان - شەرىپى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى شەھىرىمىزنىڭ مەنىۋى مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشىنىڭ ئىلگىرى سۈرۈلگەنلىكىنى ئىپادىلەيدۇ»، «تارىخ - تەزكىرە ساھەسىدىكى مۇتەخەسسسلەرنىڭ قىممەتلىك تەجرىبىلىرى مۇقەرزەر ھالدا ماددىي مەدەنىيلىك ۋە مەنىۋى

مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشىدىكى ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچكە ئايلىنىپ، شەھىرىمىزنىڭ تەزكىرىدىن پايدىلىنىش خىزمىتىنى ئىلگىرى سۈرۈشنى تېخىمۇ زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشتۈرگۈسى». «بىز شەھىرىمىزنىڭ تەزكىرىسىنى ياخشى تۈزۈش ئىقتىدارىغا ئىگىمىز، شۇنىڭدەك پۈتۈن شەھەر خەلقىنىڭ مەزكۇر تەزكىرىدىن ياخشى پايدىلىنىشىغا رەھبەرلىك قىلالايمىز» دېدى.

يىغىندا تەزكىرىدىن پايدىلىنىش بويىچە تەجرىبە ماتېرىيالىدىن 21 نۇسخا تاپشۇرۇۋېلىندى، يىغىندا 10 كىشى سۆز قىلدى، تەزكىرە كىتابلىرىنىڭ رولىنى جارى قىلدۇرۇش ۋە ئۇنى رېئاللىق ئۈچۈن پائال خىزمەت قىلدۇرۇش ھەققىدە تەجرىبە ئالماشتۇرۇلدى.

يىغىن ۋەكىللىرى بىردەك مۇنداق دەپ قارىدى: تارىخ - تەزكىرە خىزمىتى نەتىجىلىك بولغاندىلا، ئاندىن ئۇنىڭ ئورنى بولىدۇ. بۇرۇنقىدەك پەقەت ماتېرىيال توپلاش ئارقىلىقلا تەزكىرە تۈزۈشتەك نوقۇل خىزمەت ئۈسۈلىنى ئۆزگەرتىپ، ئىگىلىگەن ماتېرىياللاردىن پايدىلىنىپ، بۇ ماتېرىياللارنى پاسسىپ ھالەتتىن ئاكتىپ ھالەتكە ئۆزگەرتىپ، ئۇلارنى جايلارنىڭ تۈرلۈك قۇرۇلۇش ئىشلىرىغا قاتناشتۇرۇش كېرەك. يىغىن مەزگىلىدە يەنە ئاقسۇ شەھىرىدە «يۇرتۇمنى سۆيىمەن، يۇرتۇمنى گۈللەندۈرىمەن» دېگەن تېمىدا شەھەر تەزكىرىسى بىلىملىرى بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن زېھىن سىناش مۇسابىقىسىنىڭ سىنئالغۇ لىنىيىسى قويۇپ بېرىلدى. يىغىن ئاخىرىدا جۇڭگو تەزكىرە يېتەكچىلىك گۇرۇپپىسىنىڭ مۇئاۋىن باش كاتىپى خۇ لىجىن مۇھىم سۆز قىلدى. ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتى پارتگۇرۇپپىسىنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى، مۇئاۋىن مۇدىر بەي يۇشى خۇلاسە سۆزى قىلدى ھەمدە بۇنىڭدىن كېيىنكى خىزمەت ۋەزىپىلىرىنى ئورۇنلاشتۇردى.

ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتىنىڭ 1999 - يىللىق خىزمىتىنىڭ مۇھىم نۇقتىلىرى

1999 - يىلى بىز دۆلەت قۇرۇلغانلىقىنىڭ 50 يىللىقى، ئاۋمېنىڭ ۋەتەن قوينىغا قايتىپ كېلىدىغانلىقى ۋە شىنجاڭنىڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولغانلىقىنىڭ 50 يىللىقى قاتارلىق چوڭ - چوڭ مۇراسىملارنى كۈتۈۋالغىمىز. ئەسىر ئالمىشىش پەيتىدە بەخت بىزگە يار بولماقتا، تەزكىرە گۈلزارىغا نەزەر تاشلىساق، زېمىمىزدىكى ۋەزىپىنىڭ ئېغىرلىقىنى ھېس قىلىمىز. ئاپتونوم رايونىمىزدىكى تەزكىرىچىلەر مەملىكەتلىك 2 - قېتىملىق، ئاپتونوم رايونلۇق 3 - قېتىملىق تەزكىرە خىزمىتى يىغىنىنىڭ روھىنى ئەستايىدىل ئىزچىلاشتۇرۇپ ۋە ئەمەلىيلەشتۈرۈپ، ئاپتونوم رايونلۇق داۋاملاشتۇرۇپ تەزكىرە تۈزۈش ۋە يەرلىك تارىخ يېزىش سۆھبەت يىغىنىنىڭ تەلپىگە بىرلەشتۈرگەن ھالدا، ئاپتونوم رايونىمىز تەزكىرە خىزمىتىنىڭ 9 - بەش يىللىق پىلانى ۋە 2010 - يىلغىچە بولغان كەلگۈسى پىلانىنىڭ يولغا قويۇلۇشىنى ئومۇميۈزلۈك ئىلگىرى سۈرۈشىمىز، تەزكىرە تۈزۈش سۈرئىتىنى يەنىمۇ تېزلىتىپ، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ تەزكىرىچىلىك خىزمىتىدە تىرىشىپ يېڭى ۋەزىيەت يارىتىشىمىز كېرەك. شۇڭلاشقا 1999 - يىللىق خىزمەتنىڭ مۇھىم نۇقتىلىرى تۆۋەندىكىچە بولىدۇ:

1. ئاپتونوم رايونىمىزدىكى تەزكىرىچىلەرنىڭ سىياسىي نەزەرىيە سەۋىيىسى ۋە مەدەنىيەت ساپاسى يەنىمۇ ئۆستۈرۈلدى.

(1) ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ تەزكىرىچىلىك سىستېمىسى پارتىيە 15 - قۇرۇلتىيىنىڭ روھىنى ئۆگىنىش پائالىيىتىنى دۆاملىق، چوڭقۇر قانات يايدۇرۇپ، دېڭ شياۋپىڭ نەزەرىيىسى ئۇلۇغ بايرىقىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىپ، باش شۇجى جياڭ زېمىنىنىڭ شىنجاڭنى كۆزدىن كۆچۈرگەندە قىلغان سۆزىنىڭ روھىنى ئەستايىدىل ئۆگىنىپ ۋە

ئىزچىلاشتۇرۇپ، تەزكىرىچىلەرنىڭ سىياسىي ساپاسىنى ئۈزلۈكسىز ئۆستۈرۈشى لازىم.

(2) پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى ۋە ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشىغا ئاساسەن، ئۆگىنىشكە، سىياسىغا، ساغلام كەيپىياتقا ئەھمىيەت بېرىش مەزمۇنى قىلىنغان پارتىيە ئىستىلى، پارتىيە ئىنتىزامى تەربىيىسىنى ئەستايىدىل ياخشى ئىشلەپ، كومىتېتىمىز ئورگان پارتكومىنىڭ ئىدىيىسى، تەشكىلى قۇرۇلۇشى ۋە پارتىيە ئىستىلى، پاكلىق قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىپ، پارتىيە تەشكىلىنىڭ جەڭگىۋارلىقىنى تىرىشىپ ئۆستۈرۈش كېرەك.

(3) ئاپتونوم رايونىمىزدىكى تەزكىرىچىلەر ئارىسىدا شىنجاڭنىڭ تارىخىغا، مىللەت، دىن ئىشلىرىغا دائىر بىلىملەرنى ئۆگىنىش، تەزكىرىچىلىك نەزەرىيىسى ھەمدە زامانىۋى ئىقتىسادقا دائىر بىلىملەرنى ئۆگىنىشنى قانات يايدۇرۇپ، ئۇلارنىڭ مەدەنىيەت ساپاسى ۋە خىزمەت سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈش كېرەك.

2. تەزكىرە كىتابلىرىنىڭ سۈپىتىگە ھاقىقىي كاپالەتلىك قىلىپ، تەزكىرە تۈزۈش خىزمىتىنىڭ سۈرئىتى تېزلىتىلدى.

(1) 1999 - يىلى 26 توم يېڭى تەزكىرە كىتابى تەكشۈرۈپ بېكىتىلدى، تەرجىمە قىلىندۇ ۋە نەشر قىلىندۇ. بۇنىڭ ئىچىدە «شىنجاڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى» تەركىبىدىكى كەسىپلەر تەزكىرىسى 9 توم، بۇلار: «سودا تەزكىرىسى»، «پوچتا - تېلېگراف تەزكىرىسى»، «ئېلېكتر سانائىتى تەزكىرىسى»، «پەن - تېخنىكا تەزكىرىسى»، «خىمىيە سانائىتى تەزكىرىسى»، «پولات - تۆمۈر سانائىتى تەزكىرىسى»، «كومپارتىيە تەزكىرىسى»، «مالىيە تەزكىرىسى» دىن ئىبارەت؛ ۋىلايەت (ئوبلاست)، ناھىيە (شەھەر) تەزكىرىسى 11 توم، بۇلار: «مىچۈەن ناھىيىسى تەزكىرىسى»، «بورتالا موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستى تەزكىرىسى»، «تۇرپان

يەرلىك تارىخ مۇندەرىجىسىنى لايىھىلەش مۇھاكىمە يىغىنى ئۆتكۈزۈلدى.

3) داۋاملاشتۇرۇپ تەزكىرە تۈزۈش، تەزكىرەدىن پايدىلىنىش پائالىيىتىنى داۋاملىق، چوڭقۇر قانات يايدۇرۇش كېرەك. جايلار 1998 - يىلى 9 - ئايدا ئاپتونوم رايون بويىچە چاقىرىلغان داۋاملاشتۇرۇپ تەزكىرە تۈزۈش، تەزكىرەدىن پايدىلىنىش تەجرىبىلىرىنى ئالماشتۇرۇش يىغىنىدا تونۇشتۇرۇلغان ئىلغار تەجرىبىلەرنى پائال كېڭەيتىپ، تەزكىرەنىڭ ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈشكە ياردەم بېرىش، خەلقنى تەربىيەلەش رولىدىن تولۇق پايدىلىنىپ، جايلارنىڭ ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى ئۈچۈن پائال مۇلازىمەت قىلىش لازىم.

4) تەزكىرەچىلىك ئىلمىي جەمئىيىتى خىزمىتى ۋە تەزكىرەچىلىك نەزەرىيىسى تەتقىقات خىزمىتىنى يەنىمۇ كۈچەيتىش لازىم. تەزكىرەچىلىك ئىلمىي جەمئىيىتى تەزكىرەچىلىك ئىلمىي پائالىيەتلىرىنى پائال قانات يايدۇرۇپ، تەزكىرەچىلىك نەزەرىيىسى تەتقىقاتى خىزمىتىنى تەشكىللەش، ئۇنىڭغا رەھبەرلىك قىلىش ۋە ئۇنى قانات يايدۇرۇشى لازىم. 1999 - يىلى ئاپتونوم رايون بويىچە بىر قېتىم تەزكىرەچىلىك نەزەرىيىسى ئىلمىي ماقالىلىرىنى توپلاش ۋە باھالاش پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلدى، تەزكىرەچىلىك ئىلمىي جەمئىيىتىمۇ كېيىنكى يېرىم يىلدا بىر قېتىم ئىلمىي دوكلات يىغىنى ئۇيۇشتۇرۇپ، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ تەزكىرەچىلىك نەزەرىيىسى تەتقىقاتى خىزمىتىنى ئىلگىرى سۈرۈشى لازىم.

5) «شىنجاڭ يىلنامىسى» ۋە «شىنجاڭ تەزكىرەچىلىكى» ژۇرنىلىنى تىرىشىپ ياخشى چىقىرىش، تەھرىرلىك، نەشر سۈپىتىنى ۋە سەۋىيىسىنى تىرىشىپ ئۆستۈرۈش كېرەك.

3. مۇشۇ يىلى ئىچىدە ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە بىر قېتىم تەزكىرەچىلىك خىزمىتى يىغىنى ئېچىش قولغا كەلتۈرۈلدى.

نۆۋەتتە ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە تەزكىرە تۈزۈش سۈرئىتى ئاستا بولۇۋاتىدۇ. 1998 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە 67 تەزكىرە كىتابى رەسمىي نەشر قىلىندى، بۇ يىلىنىڭ %36 نى ئىگىلەيدۇ.

شەھىرى تەزكىرىسى»، «قاغىلىق ناھىيىسى تەزكىرىسى»، «خوشۇت ناھىيىسى تەزكىرىسى»، «شىخو ناھىيىسى تەزكىرىسى»، «ئاۋات ناھىيىسى تەزكىرىسى»، «فۇكاڭ ناھىيىسى تەزكىرىسى»، «قوبۇقسار موڭغۇل ئاپتونوم ناھىيىسى تەزكىرىسى»، «قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسى تەزكىرىسى»، «لوپ ناھىيىسى تەزكىرىسى» دىن ئىبارەت؛ ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىپ نەشر قىلىنىدىغان تەزكىرە كىتابى 6 توم، بۇلار: «ئونسۇ ناھىيىسى تەزكىرىسى»، «توقسۇ ناھىيىسى تەزكىرىسى»، «دېھقانچىلىق چارۋىچىلىقىنى ماشىنىلاشتۇرۇش تەزكىرىسى»، «تەيىنات - سودا كوپىراتىپى تەزكىرىسى»، «پۇل مۇئامىلىسى تەزكىرىسى» ۋە «كورلا شەھىرى تەزكىرىسى» دىن ئىبارەت.

2) داۋاملاشتۇرۇپ تەزكىرە تۈزۈش ۋە يەرلىك تارىخ يېزىش خىزمىتىنى پائال ياخشى ئىشلەش كېرەك. نۆۋەتتە، ئاپتونوم رايونىمىزدا «شىنجاڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى» نىڭ كەسىپلەر تەزكىرىسى ۋە ۋىلايەت (ئوبلاست)، ناھىيە (شەھەر) تەزكىرىسىدىن 67-توم نەشر قىلىنىپ بولدى. داۋاملاشتۇرۇپ تەزكىرە تۈزۈش مەسىلىسى ئالدىمىزغا قويۇلدى. تەزكىرە كىتابىنى نەشر قىلىپ بولغان ئورۇنلار مۇشۇ نۆۋەتلىك تەزكىرە تۈزۈش تەجرىبىلىرىنى ئەستايىدىل يەكۈنلەش ئاساسىدا، داۋاملاشتۇرۇپ تۈزۈلىدىغان تەزكىرە كىتابلىرىنىڭ مۇندەرىجىسىنى لايىھىلەش، ماتېرىيال توپلاش ۋە باشقا تەييارلىق خىزمەتلىرىنى پائال ياخشى ئىشلىشى لازىم.

يەرلىك تارىخ يېزىش خىزمىتىمۇ ئاپتونوم رايون تەزكىرەچىلىك خىزمىتىنىڭ 9 - بەش يىللىق پىلانى ۋە 2010 - يىللىق كەلگۈسى پىلانغا كىرگۈزۈلدى. ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى ئىشخانىسى يەرلىك تارىخ يېزىش مەسىلىسى توغرىسىدا مەخسۇس ھۆججەت چۈشۈردى، يەرلىك تارىخ يېزىش ۋەزىپىسى بار ۋىلايەت، ئوبلاست، ناھىيە، شەھەرلەر مۇندەرىجە لايىھىلەش، ماتېرىيال توپلاش ۋە رەتلەش خىزمىتىنى چىڭ تۇتۇشى لازىم، ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتى يەرلىك تارىخ يېزىش خىزمىتىنى يولغا قويۇپ ئەمەلىيلەشتۈرۈشنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن، بۇ يىلىنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا بىر قېتىم

خادىملىرىنى تەربىيەلەش كۇرسى ئاچماقچى.

6. ئاساسىي قۇرۇلۇشنىڭ يۈرۈشلەشتۈرۈش جەھەتتىكى قوشۇمچە خىزمەتلىرى داۋاملىق ياخشى ئىشلىنىدۇ.

بۇ يىل خىزمەت بىناسى، تۇرالغۇ بىناسى ئىشلىتىشكە تاپشۇرۇلغاندىن كېيىن، ئاساسىي قۇرۇلۇشنىڭ كېيىنكى مەزگىللىك يۈرۈشلەشتۈرۈش قۇرۇلۇشى ۋە قوشۇمچە قۇرۇلۇش يەنىمۇ چىڭ تۇتۇلۇپ، مۇشۇ يىلدا پۈتۈنلەي پۈتكۈزۈپ بولۇندۇ.

7. مەدەنىي ئورۇن بەرپا قىلىندۇ.

1999 - يىلى تەزكەر كومىتېتى ئورگان پارتكومى كومىتېتىمىزدا «مەدەنىي ئورگان»، «مەدەنىي ئورۇن» بەرپا قىلىش پائالىيىتىنى قانات يايدۇردى. مەدەنىي ئورۇن بەرپا قىلىش جەريانىدا ئىدارىمىزدىكى بارلىق خىزمەتچىلەر 10 تۈرلۈك ئۆلچەم بويىچە پائال تىرىشىپ، «ئۈچكە ئەھمىيەت بېرىش» يەنى: ئۆگىنىشكە، سىياسىيغا، توغرا كەيپىياتقا ئەھمىيەت بېرىش؛ «ئۈچتە ئەلا» يەنى: ئەلا مۇلازىمەت قىلىش، ئەلا كەيپىيات تىكلەش، گۈزەل مۇھىت بەرپا قىلىش؛ «ئىككىنى ئۆستۈرۈش» يەنى: پارتىيىلىك كادىرلارنىڭ ساپاسىنى ئۆستۈرۈش، ئورگان خىزمىتىنىڭ ئۈنۈمىنى ئۆستۈرۈش نوقتىلىق تۇتۇلدى. مەدەنىي ئورۇن بەرپا قىلىش پائالىيىتىنى تەزكەر خىزمىتىنىڭ ئالاھىدىلىكى ۋە ئەمەلىيىتى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ، تەزكەرچىلىك خىزمىتىدىن ئىبارەت بۇ مەركەزنى چۆرىدەپ، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئاكتىپلىقىنى تولق قوزغىتىپ، ئۇلارنىڭ كەسپىي ئەخلاق سەۋىيىسىنى ئۈزلۈكسىز ئۆستۈرۈپ، تىرىشىپ دېموكراتىك، ئىتتىپاق، ئىناق بولغان خىزمەت مۇھىتى يارىتىش لازىم.

8. تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىش خىزمىتى كۈچەيتىلدى.

بۇ يىل ئاپتونوم رايونلۇق تەزكەر كومىتېتى بەزى ۋىلايەت (ئوبلاست)، ناھىيە (شەھەر) ۋە نازارەت، ئىدارىلەرگە بېرىپ تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىپ، خىزمەت ئۇسۇلىنى ئۆزگەرتىپ، تەزكەرچىلىك كەسپىگە بولغان يېتەكچىلىك خىزمىتىنى كۈچەيتىدۇ.

ۋەزىپىنىڭ ئۈچتىن ئىككى قىسمى تېخى ئورۇندالدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئاپپارات ئىسلاھاتىمۇ تەزكەر تۈزۈش ئاپپاراتلىرى ۋە تەزكەرچىلىك قوشۇنىنىڭ مۇقىملىقىغا مۇئەييەن تەسىر كۆرسەتتى. تەزكەر تۈزۈش ئاپپاراتلىرى بىلەن تەزكەرچىلىك قوشۇنىنىڭ مۇقىملىقىنى ساقلاپ قېلىش، ئاپتونوم رايونىمىز تەزكەرچىلىك خىزمىتىنىڭ ئوڭۇشلۇق ئېلىپ بېرىلىشىنى يەنىمۇ ئىلگىرى سۈرۈش، ئاپتونوم رايونىمىزدا تەزكەر تۈزۈش سۈرئىتىنى ھەقىقىي تېزلىتىش ئۈچۈن، ئاپتونوم رايونلۇق تەزكەر كومىتېتى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىگە مەلۇم قىلىپ، تەستىقلاتقاندىن كېيىن، مۇۋاپىق ۋاقىتنى تاللاپ ئاپتونوم رايونلۇق 4 - قېتىملىق تەزكەرچىلىك خىزمىتى يىغىنى ئاچماقچى.

4. 1999 - يىللىق مەملىكەتلىك يېڭىچە تەزكەر تۈزۈش مۇۋەپپەقىيەتلىرى كۆرگەزمىسىگە تەييارلىق قىلىش خىزمىتى پائال ياخشى ئىشلىنىدۇ.

يېڭىچە سوتسىيالىستىك تەزكەر تۈزۈش خىزمىتى قانات يايدۇرۇلغان ئون نەچچە يىلدىن بۇيان مەملىكىتىمىز بويىچە ئۆلكە تەزكەرىسى، ۋىلايەت تەزكەرىسى ۋە ناھىيە تەزكەرىسىدىن ئىبارەت ئۈچ دەرىجىلىك تەزكەر كىتابىدىن 3000 دىن كۆپرەكى نەشر قىلىندى، بۇ - مەملىكىتىمىز ئىجتىمائىي پەن ساھەسىدە بارلىققا كەلگەن يېڭى مۇۋەپپەقىيەت، يېڭى نەتىجە. چۇڭگو تەزكەر يېتەكچىلىك گۇرۇپپىسى دۆلەت قۇرۇلغانلىقىنىڭ 50 يىللىقى مۇناسىۋىتى بىلەن يېڭىچە تەزكەر تۈزۈش مۇۋەپپەقىيەتلىرى كۆرگەزمىسى ئۆتكۈزمەكچى، بىز تۈرلۈك خىزمەتلەرنى پائال ياخشى ئىشلەپ، بۇ كۆرگەزمىگە پائال قاتنىشىشىمىز لازىم.

5. تەزكەرچىلىك قوشۇنى قۇرۇلۇشى يەنىمۇ كۈچەيتىلدى.

تەزكەرچىلەرنىڭ يېڭى بىلەن كۈنىنى ئالماشتۇرۇش، بىلىمىنى يېڭىلاش ئېھتىياجىغا ئاساسەن، ئاپتونوم رايونلۇق تەزكەر كومىتېتى تەزكەرچى خادىملارنى كەسپىي جەھەتتىن داۋاملىق تەربىيەلەش ئۈچۈن، بۇ يىل بىر قارار تەزكەر

ما شاۋۋۇ بىلەن ما شىمىڭ تۈزۈشكەن بىر تەرەپلىمە سۈلھى توختامى ۋە ئۇنىڭ كەلتۈرگەن ئاقىۋىتى

مۇھەممەت ئىمىن قۇربانى

1

باشلىق بولۇپ تەيىنلەندى. بۇ ئۆمەك قەشقەر بايلىرى نامىدىن يېزىلغان مەكتۇپنى ئېلىپ مارالبېشىغا يۈرۈپ كەتتى.

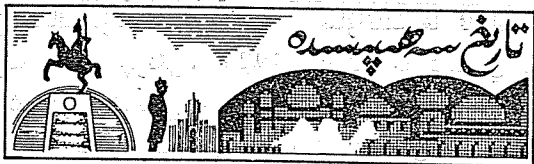
ما شاۋۋۇ بۇ ئۆمەككە «ئافاق خوجائەۋلادى» دەپ ئاتالغان ئابدۇللاخان خوجىنى قوشۇمچە سىياسىي رەھبەر قىلىپ يولغا سالدى. ۋەكىللەر ئۆمىكى مارالبېشىدىكى لۇيچاڭ تۆمۈر ئېلى بىلەن كۆرۈشۈپ، سۆھبەت ئۆتكۈزدى. لېكىن بۇلارنىڭ ئېلىپ كەلگەن تەكلىپى «ما شاۋۋۇ قەشقەرگە باشلىق بولسا، ئىنقىلابچىلار ئارقىغا قايتسا...» دېگەندىن ئىبارەت ئىدى.

لۇيچاڭ تۆمۈر ئېلى تەرەپ ماشاۋۋۇنى: «بىزنىڭ ئىنقىلابىمىزغا چىش - تىرنىقى بىلەن قارشى چىققان ۋە بۇرۇندىن تارتىپ مۇستەبىت ھاكىمىيەتنىڭ ۋارىسى بولۇپ كەلگەن...» دەپ ئەيىپلىسە، ۋەكىللەر ئۇنى خۇيزۇلار ئارىسىدىكى ئىناۋىتىنى پەش قىلىپ، «تەرىقەت يولباشچىسى، تەقۋادار كىشى...» دەپ تەرىپلەيتتى. نەتىجىدە، بۇ سۈلھى ئوڭۇشسىز ئاياغلاشتى. بىراق، دەل شۇ پەيتلەردە ئابدۇللاخان خوجا ئىنقىلابچىلارنىڭ مارالبېشىدىكى باش قوماندانى ما جەنساڭ بىلەن ئۆز ئالدىغا مەخپىي كېلىشىم ھاسىل قىلغانىدى. بۇ كېلىشىم كۆرۈنۈشتە «قەشقەردىكى ھۆكۈمەت قوشۇنلىرى ئىنقىلابچىلارغا تەسلىم بولۇش، قارشى تەرەپمۇ خەنزۇلارنىڭ ھاياتى ۋە مال - مۈلكىنى

خوتەن ۋىلايىتىنىڭ قولىدىن كېتىشى، يەكەن يېڭى شەھىرىدە ھۆكۈمەتنىڭ 500 گە يېقىن ئەسكىرىنىڭ مۇھاسىرىدە قېلىشى، بولۇپمۇ مارالبېشى تۇمشۇقتىكى ئۇرۇشنىڭ ئېغىر مەغلۇبىيىتى قەشقەردىكى ھەربىي ۋە مەمۇرىي ئەمەلدارلارنى قايغۇغا سالغانىدى. بولۇپمۇ گېنېرال ياك چەننىڭ (ياڭ دارىن) نىڭ پەيزاۋاتنىڭ «قاۋۇل كۆۋرۈكى» دېگەن يېرىدە ئارقىدىن قوغلاپ كەلگەن كورلىلىق ئېلى ھاجىنىڭ ئوقىدا يارىلىنىپ قولغا چۈشۈپ كېتىشى تېخىمۇ ئېغىر زەربە بولدى. بۇ ئىش قەشقەر بوسۇغىسىدا ئېچىلىدىغان يەنە بىر فرونتىنى ئىمكانسىز قالدۇرغانىدى.

بۇ چاغدا قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ مەمۇرىي مەھكىمە باشلىقى، قوشۇمچە تىنچلىق ساقلاش قوماندانى، قەشقەر بايلىرىنىڭ تۈۋرۈكى بولغان خۇيزۇ ما شاۋۋۇ ئوتتۇرىغا چىقتى. ئۇ ئۈرۈمچىنىڭ يامان ۋەزىيەت ئىچىدە قالغانلىقى، جەنۇبىنىڭ قوزغىلاڭچىلار قولغا ئۆتۈپ كەتكەنلىكى، شۇڭا يەنە ئۇرۇشۇشنىڭ پايدىسىزلىقى ھەققىدە سۆزلەپ خەنزۇ ھەربىيلەرنى قايىل قىلدى ۋە ئۇرۇشنىڭ ئورنىغا سۈلھى قىلىشىنى تەكىتلىدى. خەنزۇلارمۇ بۇنى قوبۇل قىلدى. نەتىجىدە سۈلھى ئۆمىكى تەشكىل قىلىندى.

ما شاۋۋۇ قەشقەر بايلىرىدىن يەنە بىر قېتىم پايدىلىنىش مەقسىتىدە مىللىي ۋەكىللەر ئۆمىكى تەشكىللەشنى بۇيرۇدى. بۇ ئۆمەكنىڭ بىرى مارالبېشىغا ئەۋەتىلىدىغان ئۆمەك بولۇپ، ئۆمەككە قەشقەر بايلىرىدىن ئەمەت ھاجى (جائىجۇڭ) باشلىق، ئۆلىمالاردىن كۆز ئەينەكلىك نامۇت داموللا مۇئاۋىن

بۇ ئورۇن ئۇچتۇرپاندىن كېلىدىغانلارنى توسۇشقا پايدىلىق ئىدى. بىراق ئويلىمىغان يەردىن قىرغىز يىگىتلىرى ما شاۋۋۇغا ئاسىيلىق قىلدى. مارالبېشى تۇمشۇقتىكى ئۇرۇشنىڭ غەلبىسى ئۇلارنى روھلاندۇرغانىدى. ئۇلارنىڭ باشلىقى ئوسمان ئالى ئۆز سەركەردىلىرىدىن ئورازبەگ، ئابدۇللا بەگلەرنى باشلاپ سۇغۇندىن يۆتكىلىپ شەھەرنىڭ بېقىنى بولغان تاغ ئاغزى — توتۇرگىگە جايلىشىۋالدى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا پەرغانىدىن كەلگەن ئەۋى پانىسات، قوشمە تەبەگلىرىمۇ بار ئىدى. قىرغىزلارنىڭ بۇ ئىسيانى ما شاۋۋۇنى ھودۇقتۇرۇۋەتكەچكە، بۇلارغا قارشى «مىللەت ئەسكىرى» نامى بىلەن شەھەر خەلقىدىن 200 كىشىنى ئەسكەرلىككە ئېلىپ، ئۇنىڭغا ئافغانىستانلىق مۇھەممەت شەرىفخان جىنزەل ساھىبىنى باشلىق قىلغانىدى.

3

ما شاۋۋۇ ئەلنى بىخۇتلاشتۇرۇش ئۈچۈن يەنە بىر پىلان تۈزدى. بايلارنى ھەرىكەتلەندۈرۈپ، تۈتۈرگىدىكى قىرغىزلار بىلەن تىنچلىق كېلىشىمى تۈزۈش ئۈچۈن ۋەكىل چىقاردى. بايلارنىڭ كۆرسىتىپ بېرىشى بىلەن ئۆلىمالار تەبىقىسىدىن ئىمىر ھۈسىيىن قازى ھاجىم بىلەن بازارلىق ھۆكۈمەت باشلىقى ئۈر بەگ (بوياقچى) نى تۈتۈرگىگە چىقاردى. ئۇلار ئوسمان ئالى بىلەن كۆرۈشكەندە يەنە ھېلىقى كونا سەنەم بولغان ما شاۋۋۇنى قەشقەر پادىشاھى قىلىپ تىكلەش دېگەن تەلپىنى ئېلىپ چىققانىدى. لېكىن ئوسمان ئالى بۇ تەكلىپنى رەت قىلدى. ۋەكىللەر قايتىپ كېتىشى ۋەكىللەرنىڭ مەغلۇپ بولۇپ قايتىپ كېلىشى قەشقەر خەلقىنى روھىي جەھەتتىن ئويغانتى. نەتىجىدە كىشىلەر تۈتۈرگىگە بېرىپ كېلىشكە، ئۇلار بىلەن ئالاقىلىشىشقا باشلىدى. ما شاۋۋۇ بۇ دولقۇننى بېسىش ئۈچۈن ئىچكى جەھەتتە «تۈتۈرگە بىلەن ئالاقە قىلىدىك» دېگەن باھانە بىلەن نۇرغۇن كىشىنى قامدى. بىراقچە كىشىنىڭ قۇلقىنى تۈزۈكلىرىگە مىقلدى. تاشقى جەھەتتە «مىللەت ئەسكىرى» نى ئىشقا سالغان بولسىمۇ، لېكىن جىنزەل ساھىب بىر پولىك ئەسكەر بىلەن تۈتۈرگىگە چىقىپ بۇرۇنغا يەپ

ساقلاشقا كېيىللىك قىلىش...» دېگەنلەردىن ئىبارەت بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە كېلىشىمگە قەشقەردىكى قوشۇنلارنىڭ قورال - ياراغلىرى ۋە بارلىق ئامبارلاردىكى زاپاس قورال - ياراغلارنى خۇيزۇلار تاپشۇرۇپ ئېلىش، ما شاۋۋۇنى ئۆز ئورنىدا قالدۇرۇش قاتارلىق پامان غەرەزلەر يوشۇرۇنغانىدى. ما جەنسائى ئابدۇللاخان خوجىنى ئاقسۇغا ئەۋەتىپ، ئاقسۇدىكى خۇيزۇ لۇيچاڭ مالىيە ئارقىلىق قاراشەھەردىكى ما شىمىڭغا توختامنى كۆزدىن كۆچۈرگۈزدى ۋە ئىمزا قويغۇزدى.

2

ما شاۋۋۇ ئۇتۇق بىلەن قايتىپ كەلگەن ئابدۇللاخان خوجىنى شادلىق بىلەن قارشى ئالدى ۋە ئۇنىڭغا يېڭى ۋەزىپە تاپشۇردى. ئابدۇللاخان تاپشۇرۇق بويىچە يەكەنگە بېرىپ، يەكەن يېڭى شەھەرگە قامىلىپ قالغان ھۆكۈمەت قوشۇنلىرىنىڭ باشلىقى سۇڭ تۇەنجاڭ، جىن يىڭجاڭ قاتارلىقلار بىلەن كۆرۈشۈپ، ئۇلارغا قاراشەھەر بىلەن تۈزۈلگەن توختام مەزمۇنىنى يەتكۈزدى. ئابدۇللاخان خوجا قايتىشىدا ياغاچ ئايۋان دېگەن يەرگە كەلگەندە مەكىت قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ قولغا چۈشۈپ ئۆلتۈرۈلدى. ما شاۋۋۇ ئابدۇللاخان خوجىدىن ئايرىلىپ قالغان بولسىمۇ، كۆپ ئۆتمەي ما جەنسائى تەرەپتىن كەلگەن ما x ئىسىملىك ئەلچىنى قوبۇل قىلدى ھەمدە ئۇنىڭ بىلەن مەسىلىلەردە كېڭىشىپ ئوتتۇرىدا تۈزۈلگەن توختامنى ئۆزئارا ئالماشتۇردى. ما جەنسائى قوشۇنلىرىنىڭ قەشقەرگە يېتىپ كېلىشى بىر ئاز كېچىكىدىن بولغاچقا، ما شاۋۋۇ ئۆز ئالدىغا بەزى تەدبىرلەرنى قوللىنىشقا باشلىدى. ئەتراپتىكى تاغ خەلقىدىن 800 دەك قىرغىزنى ئەسكەرلىككە ئالدى. ئۇلارغا ھەربىي تەلىم بېرىش ئۈچۈن چىڭ دېشىڭ دېگەن خۇيزۇنى باشلىق قىلىپ ئۇچتۇرپان يولىدىكى سۇغۇن قاراۋۇل دېگەن جايدا تۇرغۇزدى. ما شاۋۋۇنىڭ قىرغىزلارنى بۇ يەردە تۇرغۇزۇشى ئۆزىنىڭ ئۆتكەنكى تەجرىبە - ساۋاقلارغا ئاساسەن بولغانىدى. چۈنكى، 1924 - يىلى ما تىتەي ما فۇشىڭنى يوقىتىش ئۈچۈن ئۆزى ئۇچتۇرپان ئارقىلىق بۇ يول بىلەن كېلىپ غەلبە قازانغانىدى. دېمەك،

مەسىلىسى» دىن رەنجىگەن تۆمۈر ئېلى شۇندىلا مەسىلىنىڭ تېگىگە يېتىپ، ئۇنىڭ ھىيلە - نەيرەڭلىرىنى بىلىۋالدى. شۇنداق بولسىمۇ، بۇيرۇقنىڭ ئىجراسىغا كىرىشىپ، بۇندىن بۇرۇن يەكەنگە ئەۋەتكەن قوشۇننىڭ باشلىقى ھاپىز تۇەنچاڭغا، شۇنىڭدەك ئوسمان ئالى ئەۋەتكەن قوشۇننىڭ باشلىقى قىرغىز قوشمەتكە بۇيرۇق چۈشۈردى. بۇيرۇقتا يېڭىشەھەردىكى ھۆكۈمەت قوشۇنلىرىغا يول بېرىش، ئۇلارنىڭ بىخەتەرلىكىگە مەسئۇل بولۇش جەمسەپلىگەندى. تۆمۈر ئېلى ئۇ قوشۇنلارنى قوغداش ئۈچۈن يېڭىساردا تۇرۇشلۇق ئەخمەتخان تۇەنچاڭ باشچىلىقىدىكى بىر تۇەن قوشۇننى، قەشقەردىن ئاتۇشلۇق تۇەنچاڭ كىچىك ئاخۇننى، شۇنىڭدەك سېتىۋالدىغان باشچىلىقىدىكى ئۆزبېك قوشۇننى ئەۋەتكەندى.

سېپىل مۇھاسىرىسىدىن بوشانغان ھۆكۈمەت قوشۇنلىرى قايتىش سەپىرىگە تەييارلىق قىلىشقا كىرىشتى. 500 كىشىلىك بۇ قوشۇن قەشقەرگە قاراپ يولغا چىقتى. ئۇلار بىرىنچى قونالغۇنى كورابات دېگەن جايدا ئۆتكۈزدى. ئىككىنچى قونالغۇنى ئاقاراتتا ئۆتكۈزدى. بۇ چاغدا ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى ھارغىنلىقتىن ئۇخلاپ قالغان بولسىمۇ، كۆزەتچى ئەسكەرلىرى ناھايىتى ئېھتىياتچانلىق بىلەن ئەتراپنى كۆزىتىتتى. يېرىم كېچە بولغاندا قەشقەر تەرەپتىن زور بىر قوشۇننىڭ كېلىۋاتقانلىقىنى سەزدى. دە، ئۇلارنىڭ كىملىكىدىن قەتئىينەزەر ئوق چىقىرىشتى. ئەخمەتخان تۇەنچاڭ «بىز سىزلىرىنى قوغداشقا كەلدۇق» دېگەن بولسىمۇ، ئۇلار ئۇنىماي ئوق ئۈزۈۋەردى. بۇ ئوقنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلىغان خوتەن ئەسكەرلىرى ئارقىدىن باستۇرۇپ كېلىپ ئوق چىقاردى. ھۆكۈمەت قوشۇنلىرى تۆت تەرەپلىمە مۇھاسىرىدە قالغانىدى. ئۇرۇشۇش تاڭ ئاتقۇچە داۋاملاشتى. كۆپ چىقىم تارتقان ھۆكۈمەت قوشۇنلىرى چىداشلىق بېرەلمەي تەسلىم بولۇشقا مەجبۇر بولدى. ئۇلار قورالسىزلاندىرۇلۇپ يېڭىشەھەرگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

4

قېچىپ كىردى. مانا بۇ ئامىل ئوسمان ئالىنى تېخىمۇ روھلاندۇرۇۋەتكەندى. شۇنداق قىلىپ ئۇ 1933 - يىلى 5 - ئاينىڭ 2 - كۈنى (سەيشەنبە) تاڭ سەھەردە شەھەرگە ھۇجۇم قىلدى. ما شاۋۇۋىنىڭ نەچچە ئايدىن بېرى كۆرگەن تەييارلىقلىرى قوزغىلاڭچىلار تەرىپىدىن بىتچىت قىلىندى. قوزغىلاڭچىلار 2 سائەتكە قالماي سېپىل بىلەن شەھەرگە باستۇرۇپ كىردى. شەھەرنىڭ بارلىق جايلىرى يېرىم كۈندىلا قوزغىلاڭچىلار قولىغا ئۆتۈپ ما شاۋۇۋى بېكىنىۋالغان دوتەي يامۇلىغا ھۇجۇم قىلىنغان بىر پەيتتە، پەيزاۋات يولى بىلەن كەلگەن 2 خۇيزۇ ئەلچى تار بوغۇز دېگەن جايغا كەلگەندە ھۇجۇمغا ئۇچراپ ئۆلتۈرۈلدى. ئۇلارنىڭ يېنىدىن ماجەنساڭنىڭ بۇيرۇق خېتى تېپىلدى. ئۇنىڭدا: ما شاۋۇۋى قوزغىلاڭچىلار بىلەن ئۇرۇشماستىن ئۆز - ئۆزىنى ۋە قوراللىرىنى پۇختا ساقلاش جەمسەپلىگەندى. ئوسمان ئالى دوتەي يامۇلىغا قىلغان ھۇجۇمنى توختاتتى ۋە شۇ كېچىنى تىنچ ئۆتكۈزدى. 5 - ئاينىڭ 3 - كۈنى لۇپچاڭ تۆمۈر ئېلى يېتىپ كەلدى. ئۇ شەھەر سىرتىدىكى بىر باينىڭ بېغىغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى. 5 - ئاينىڭ 7 - كۈنى ما جەنساڭ يېتىپ كېلىپ ئۆزى ۋالىي مەھكىمىسىگە ئورۇنلاشتى. ئەسكەرلىرى يامۇل ئەتراپى ۋە يۇمىلاق شەھەر قەلئەسىگە، بىر بۆلۈم ئەسكىرى يېڭى شەھەرگە كېلىپ ئورۇنلاشتى. شۇنىڭ بىلەن ما شاۋۇۋى ئۆز مەقسىتىنى ئەمەلگە ئاشۇردى. ئۇ قولىدىكى قورال ۋە خەزىنىنى ماجەنساڭغا ئۆتكۈزۈپ بەردى. ماجەنساڭ يەنە مارالبېشى سېرىقبۇيىدىكى چۈ خەننى كىيىم يەڭگۈشلىتىش ھىيلىسى بىلەن قايتۇرۇپ كېلىپ قوراللىرىغا ئىگە بولۇۋالدى. ئۇ ئەمدى 2 - قەدەمگە ئاياغ قويدى. ئۇ باش قوماندانلىق سالاھىيىتى بىلەن تۆمۈر ئېلىغا بۇيرۇق چۈشۈردى. بۇ بۇيرۇقتا «يەكەن يېڭىشەھەر مۇھاسىرىسىدە قالغان ھۆكۈمەت قوشۇنلىرى ئۈستىدىكى مۇھاسىرىنى ئېلىپ تاشلاپ، ئۇلارغا يول بېرىش، ئۇلارنى بارلىق قورال، نەرسە - كېرەكلىرى بىلەن قەشقەرگە قايتۇرۇپ كېلىش، قەشقەرگە كەلگەندە قورالسىزلاندۇرۇش، بۇلارنى قوغداشقا تۆمۈر ئېلى مەسئۇل بولۇش...» دېيىلگەندى. «سى زىخۇي

ما جەنساڭ ماشاۋۇۋىنىڭ قولىدىكى شۇنىڭدەك

ئوتتۇرىغا چىقتى؛ 1. ماجەنىڭ باش قوماندانلىق سالاھىيىتى بىلەن ئۆز قوشۇنلىرىنى ئېلىپ يېڭىشەھەرگە چىقىپ كېتىش؛ 2. تۆمۈر ئېلى سىجاڭلىق دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلۈپ دوتەي يامولىغا كۆچۈپ كىرىش؛ 3. ئوسمان ئالى تۇڭلىقتىن لۇيچاڭلىققا كۆتۈرۈلۈپ يۇمىلاق شەھەر قەلئەسىگە ئورۇنلىشىش؛ 4. ما شاۋۋۇ ئۆز ئەمەللىرىدىن قالدۇرۇلۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا يۈنۈسبەگ سەئىدى ۋالىي، خۇيزۇ سۇ جىڭشۇ مۇئاۋىن ۋالىي بولۇش.

خۇلاسە

ما شاۋۋۇ بىلەن ما شىمىڭ قاتارلىقلارنىڭ بۇ مەخپىي كېلىشىمى كېيىنكى كۈنلەردە يۇقىرىقىدەك يامان ئاقىۋەتلەرنى تۇغدۇرۇپلا قالماستىن، يەنە كۆپ ئۆتمەي تۆمۈر سىجاڭنىڭ سەمەن يولىدا گامازا تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلۈشىگە سەۋەب بولدى. ئىش بۇنىڭ بىلەن تۈگىدى. يېڭىشەھەردىكى 69 كۈنلۈك قىرغىنچىلىق باشلىنىپ خەلق سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتىن زور زىيانلارغا ئۇچرىدى.

تەھرىزلىگۈچى: ئابلىز ئورخۇن

يېڭىشەھەردىكى بارلىق قوراللارنى يالغۇز ئىگىلىۋالدى. خەزىنىلەردىكى بارلىق مەبلەغ ئۇلارنىڭ قولىغا چۈشكەندى. بۇ ھال باشقىلارنىڭ دىققىتىنى قوزغىدى. بولۇپمۇ قىرغىز ئوسمان ئالدا نارازىلىق كېلىپ چىققاندى. مانا بۇ نارازىلىق 5 - ئاينىڭ 18 - كۈنىدىكى قىرغىز - خۇيزۇ ئۇرۇشىنى تۇغدۇردى. بىر سوتكا داۋام قىلغان بۇ ئۇرۇشتا ئاساسەن ئوسمان ئالى تەرەپ غەلبە قازاندى. خۇيزۇلارنىڭ ئاتامانى سانالغان لۇيچاڭ گامازا نۇرغۇن تالاپەتكە ئۇچرىدى. ئۇنىڭ يۈزلىگەن ئەسكىرى ئەسەرگە چۈشتى. نۇرغۇن قوراللى غەنىمەت ئېلىندى. خۇيزۇلار ئاساسەن تارمار بولۇش گىردابىغا يەتكەندە تۆمۈر ئېلى ئوتتۇرىغا چىقىپ «ئۇلارمۇ مۇسۇلمان، بىزمۇ مۇسۇلمان، ئىنقىلابتا بۇلار بىلەن بارچە جاپادا بىرگە بولدۇق، ئۇلار بىلەن كېلىشىش كېرەك» دېدى.

نەتىجىدە، چوڭ يىغىن ئېچىلدى. يىغىندا تۆمۈر ئېلى «خۇيزۇلارنىڭ ئەسەرلىرىنى بوشتىتىش، تارتتۇرۇپ قويغان قوراللىرىنى قايتۇرۇپ بېرىش» نى كۆچەپ تەرغىپ قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر سۈلھى

«شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» ژۇرنىلىغا مۇشتىرى بولۇڭ

ھۆرمەتلىك كىتابخان: «شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» ژۇرنىلى بۇ يىلمۇ سىزگە تېخىمۇ يېڭى، قىزىقارلىق، رەڭدار مەزمۇنلارنى تونۇشتۇرىدۇ. ژۇرنالغا مۇشتىرى بولۇش ۋاقتى چەكلەنمەيدۇ. كىچىك مۇشتىرى بولغۇچىلارغا ئالدىنقى سانلىرى تولۇقلاپ ئەۋەتىپ بېرىلىدۇ. ژۇرنالنىڭ پارچە باھاسى 3.00 يۈەن، يىللىق باھاسى 12.00 يۈەن. مۇشتىرى بولغۇچىلار پۇلنى پوچتا ئارقىلىق تەھرىر بۆلۈمىگە ئەۋەتسە بولىدۇ. ئۈرۈمچى شەھىرىدىكى كىتابخانلار بىۋاسىتە تەھرىر بۆلۈمىگە كېلىپ يېزىلسا ۋە سېتىۋالسا بولىدۇ.

بۇنىڭدىن سىرت ژۇرنالنىڭ 1997 - ۋە 1998 - يىللىق توپلاملىرى بار. ھەر بىر توپلامنىڭ باھاسى 25.00 يۈەن. ئېھتىياجلىق ئورۇن ۋە شەخسلەرنىڭ تېزىدىن سېتىۋېلىشىنى قارشى ئالىمىز. ئادرېس: ئۈرۈمچى شەھىرى «شەرق شامىلى» كوچىسى 8 - نومۇر «شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» ژۇرنىلى ئۇيغۇر تەھرىر بۆلۈمى (ئاپتونوم رايونلۇق باش ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى بىناسى 11 - قەۋەت)

تېلېفون نومۇرى: 2821715

پوچتا نومۇرى: 830002

تارىختىكى كىنگەش مەخسسى «قۇرۇلتاي»

مەخمۇت ئابدۇۋەلى

(شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى تارىخ تەتقىقات ئورنىدىن)

قىلاتتى. كۆز پەسلى يىلقلار سەمرىگەندە ئىبادەت ئورمانلىقىغا يىغلاتتى. ئادەم ۋە چارۋا ماللارنىڭ سانى ئېنىقلىنىپ باج ئېلىناتتى»^②. بۇ بايراملارغا دۆلەت ئەمەلدارلىرى قاتنىشاتتى. بولۇپمۇ ئەجدىھابالىقتا بولىدىغان قۇرۇلتايغا دۆلەتنىڭ بارلىق ئەمەلدارلىرى، بېقىندى ئەللەر ۋە ئۇنىڭغا قارام قوشنا ئەل پادىشاھلىرىمۇ قاتنىشىشى لازىم ئىدى. «بۇ بۈيۈك بايرام قۇرۇلتىيىغا كەلمىگەنلەر ھۇن تەڭرىقۇتغا قارشى ئىسيان كۆتۈرگەنلەر دەپ قارىلاتتى»^③.

باھائىدىن ئۆگەل خەنزۇچە مەنبەلەر ۋە غەرب مەنبەلىرىگە ئاساسەن، ھۇنلارنىڭ دۆلەت كېڭىشىنى «ئورۇش قۇرۇلتىيى»، «كۆچۈش قۇرۇلتىيى»، «تىنچلىق قۇرۇلتىيى»^④... قاتارلىق 6 چوڭ تۈرگە بۆلگەن.

ھۇنلاردا يەنە تەۋەلىك بىلدۈرۈش ۋە قەسەم بېرىش قۇرۇلتايلىرى ئېچىلىپ تۇراتتى. بۇ قۇرۇلتايلارغا چوڭ ئەمەلدارلار، شاھزادىلەر (تېكىنلەر) قەبىلە باشلىقلىرى ھەمدە ھۇن ئىمپېرىيىسىگە قاراشلىق ئەللەرنىڭ پادىشاھلىرى قاتنىشاتتى. «غەربىي تۈركىستاننىڭ شەرقىدە تۇرىدىغان ئۇسۇنلارمۇ ئورخۇن ۋادىسىدا ئېچىلىدىغان بۇ قۇرۇلتايغا قاتنىشاتتى. كەلمىسە، مۇستەقىللىق ئېلان قىلغان ياكى دۈشمەنلەشكەن دەپ قارىلاتتى»^⑤.

كۆك تۈركلەردىكى دۆلەت يىغىلىشىمۇ ھۇنلارنىڭكىگە ئوخشاش 5 - ئايدا باھار بايرىمى شەكلىدە ئۆتكۈزۈلەتتى. كۆك تۈرك قاغانى ئۆتۈكەن تېغىدىكى ئوردىسىدا ئولتۇراتتى. قاغاننىڭ چېدىرى كۈن چىقىش تەرەپكە قارايتتى. بۇ كۈن تەڭرىگە

«قۇرۇلتاي» سۆزىنىڭ ھازىرقى ئىستېمالىدە مۇزدا قانداق ئورۇنلاردا ئىشلىتىلىدىغانلىقى ھەممىمىزگە مەلۇم بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ تارىختىكى رولى، مەنبەسى، ئىشلىتىلىش دائىرىسى ھەققىدە بىلىدىغانلار ئاز بولسا كېرەك.

«قۇرۇلتاي» سۆزى تۈركچە «قۇرۇل» سۆزى بىلەن موڭغۇلچە «تاي» قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشىدىن شەكىللەنگەن سۆز بولسىمۇ، لېكىن ئوتتۇرىغا چىققان ۋاقتى سەل كېيىنرەك يەنى موڭغۇل قەبىلىلىرىنىڭ 1206 - يىلىدىكى قۇرۇلتىيىدا تېمۇرچىنىڭ «بۈيۈك خان، لىققا سايلانغانلىقىدىن باشلىنىدۇ. شۇ دەۋردە موڭغۇللار دا خان قۇرۇلتاي ئارقىلىق سايلانغان. دېمەك، قۇرۇلتاي ئەسلىدە بىر كېڭەش مەجلىسى بولۇپ، ئۇنى ئوغۇز تۈركلىرى كېڭەش دەپ ئاتىغان. لېكىن قۇرۇلتاي بىر خىل يىغىلىش پائالىيىتى بولغاچقا، ئوغۇزلار ئۇنى يەنە «يىغىناق، دەرەك، دەرىم» دەپمۇ ئاتىغان^①.

قۇرۇلتاي سۆزى ھۇنلار دەۋرىدە دىنىي مۇراسىم، بايرام، زىياپەت، كۆڭۈل ئېچىش، تۈرلۈك مۇسابىقە قاتارلىق مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان دۆلەت يىغىلىشلىرىنى كۆرسىتەتتى. بۇنداق يىغىلىشلارغا ئاددىي خەلقىمۇ قاتنىشاتتى.

ھۇن دۆلىتىدە يېڭى يىل بايرىمى، باھار بايرىمى ۋە كۆز بايرىمى دەپ 3 چوڭ بايرام بولاتتى. بۇ ھەقتە «خەننامە» دە مۇنداق يېزىلغان: «ھەر يىلى 1 - ئايدا ھۇن ئەمەلدارلىرى تەڭرىقۇت ئوردىسىدا كىچىك مەرىكە ئۆتكۈزۈپ نەزىر - چىراغ - قىلاتتى. 5 - ئايدا ئەجدىھابالىق (لۇڭچېڭ) تا چوڭ مەرىكە ئۆتكۈزۈپ دەرۋاھلارغا، يەر - كۆككە ئاتاپ نەزىر - چىراغ

ھۇنلاردا كۆچۈش، قارشى تەرەپ بىلەن ئۇرۇش توختىتىش قاتارلىق چوڭ ئىشلار قۇرۇلتاي چاقىرىش يولى بىلەن بېكىتىلەتتى. «مىلادىدىن بۇرۇنقى 43 - يىلى خەن خانلىقىغا بېقىنغان ھۇنلار كۈچىيىدۇ. ھۇن تەڭرىقۇتى ھۇن ئۇلۇغلىرىنىڭ كۆپچىلىكىنى ئويلاپ ئۇلارنىڭ پىكرىنى ئالىدۇ. بەگلەرنىڭ كۆپىنچىسى شىمالدىكى ئۆز يۇرتىغا كۆچۈش ئارزۇسىنى بىلدۈرىدۇ»^⑨.

ھۇنلاردا ئۇرۇش پەيتىدە تىنچلىق ئورنىتىشقا توغرا كەلسە، تەڭرىقۇت شارائىت پىشىپ يېتىلگەن بىر پەيتنى تاللاپ ھۇن ئۇلۇغلىرىنى كېڭەشكە چاقىراتتى. مىلادىدىن بۇرۇنقى 68 - يىلى ھۇن تەڭرىقۇتى خەن سۇلالىسى بىلەن ئۇرۇش توختىتىش ئۈچۈن ھۇن ئۇلۇغلىرىنى كېڭەشكە چاقىرغانىدى. ھۇن دۆلىتىدە يەنە ھەرخىل دەۋا ئىشلىرى سوت قۇرۇلتىيى ئېچىش ئارقىلىق بىر تەرەپ قىلىناتتى. سوت يىغىلىشىغا قاتنىشىدىغان كىشىلەرنىڭ سانى دەۋاننىڭ چوڭ - كىچىكلىكىگە قاراپ ھەرخىل بولاتتى. مىلادىدىن بۇرۇنقى 101 - يىلى ئۈستىدىن سوت ھۆكۈم قىلىنغان خەن سۇلالىسى ئەلچىسىنىڭ ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋېلىش دېلوسىدا ھۇن تەڭرىقۇتى سوتچىدىن گۇمانلىنىپ، قايتىدىن قۇرۇلتاي ئېچىپ قارار چىقىرىشنى بۇيرۇغان. بۇ سوت قۇرۇلتىيىغا دۆلەتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن ئەمەلدارلار كېلىپ قاتناشقان^⑩.

دېمەك، «قۇرۇلتاي» ئاتالغۇسى ناھايىتى كېيىنكى دەۋرلەردە يەنى مىلادىيە XII ئەسىردە ئوتتۇرىغا چىققان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ فۇنكسىيىسى ھۇنلار دەۋرىدىلا شەكىللىنىپ بولغانىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ قۇرۇلتايلار مۇنتىزىم، دېموكراتىك ئۇسۇللاردا ئۆتكۈزۈلۈپ دۆلەت ۋە مىللەتنىڭ چوڭ - چوڭ ئىشلىرىغا تەدبىقلىغان. قەدىمكى تۈركچە ۋەسىقىلەردە «قۇۋراق» ئاتالغۇسى دائىم ئۇچرايدۇ. بۇ «يىغىن» ۋە «يىغىن ئورنى» دېگەن مەنىلەرنى بېرەتتى. دېمەك، «قۇرۇلتاي» سۆزىمۇ ئورتاق ئالتاي تىلى دەۋرىدىكى «قۇۋراق» سۆزىنىڭ XII ئەسىردىكى تەرەققىيات شەكلىدۇر.

(داۋامى 25 - بەتتە)

بولغان ھۆرمىتى ئىدى. كۆك تۈرك قاغانى ھەر يىلى دۆلەت ئەمەلدارلىرى بىلەن بىرلىكتە قۇربانلىق قىلىش ئۈچۈن ئەجدىھا غارىغا باراتتى. «5 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا بولسا كۈن تەڭرىگە ئاتاپ قۇربانلىق قىلاتتى». «قۇربانلىق قىلىنىدىغان جاي ئۆتۈكەندىن 400 — 500 مىل يىراقلىقتا ئىدى. ئۇ يەرنىڭ ئەتراپى ئېگىز تاغلار بىلەن قورشالغان بولۇپ، ئوت - چۆپ، دەل - دەرەخلەرگە لىق تولغان بۇ تاغ تەڭرىتاغ دەپ ئاتىلاتتى. بۇنىڭ مەنىسى يەر تەڭرىسى دېگەنلىكتۇر»^⑥. كۆك تۈركلەردىكى بۇ قۇرۇلتايغا پۇقرالارمۇ قاتنىشاتتى. بۇ تۈركلەرنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدىكى ئەپسانىدە تەسۋىرلەنگەن بۆرە قېچىپ كىرىپ پاناھلانغان غار بولسا كېرەك.

ياپونىيە ئالىمى شىراتورى ھۇن قۇرۇلتىيىنىڭ ئەھمىيىتى توغرىسىدا مۇنداق يازغان: «مىللەت ۋە دۆلەتنىڭ ئاساسىنى كۈچەيتىشتە ھېچقانداق بىر مۇئەسسەسە بۇ 3 قۇرۇلتايدەك كۈچلۈك ۋە ئەھمىيەتلىك بولمايتتى، مىللەتنىڭ بىرلىشىشى مۇشۇ يىغىلىشلار ئارقىلىق كۈچىيەتتى...»^⑦. ھۇنلارنىڭ بۇ قۇرۇلتايلارغا ھۇن تەڭرىقۇتى ئۆزى يېتەكچىلىك قىلاتتى، قۇربانلىقىمۇ ئۆز قولى بىلەن قىلاتتى. چۈنكى، ھۇن تەڭرىقۇتى كۆك تەڭرى تەرىپىدىن تەختكە چىقىرىلغان، دەپ قارالغاچقا، بۇنداق ئىمتىيازغا پەقەت ئۆزىلا لايىقەتلىك ھېسابلىناتتى. ھۇنلاردا دۆلەت ۋە مىللەتنىڭ مەنەئىتىگە مۇناسىۋەتلىك ئىشلارنىڭ ھەممىسى قۇرۇلتاي چاقىرىش ئارقىلىق بېكىتىلەتتى. ئۇرۇش پەيتىدە ياكى ئۇرۇش باشلىنىشتىن بۇرۇن ھەربىي تەكتىكا قوللىنىش يۈزىدىن جىددىي ھەربىي قۇرۇلتاي چاقىرىلاتتى. بۇنداق قۇرۇلتاي پىنھان تۈردە ئەمەس بەلكى ئات ئۈستىدىلا ئوچۇق - ئاشكارە، مەردانە قىياپەتتە ئۆتكۈزۈلەتتى. ھۇنلاردا يەنە جەڭ قورالى ھېسابلانغان ئات تازا سەمرىگەن 9 - ئاي مەزگىلىدە ئۇرۇش قۇرۇلتىيى چاقىرىلاتتى. «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىمۇ «ئالىپلار قامۇغ تىركەشۈر - قەھرىمانلارنىڭ ھەممىسى يىغىلىدۇ»^⑧ دېگەن سۆزلەر خاتىرىلەنگەن. بۇ يەردىكى «تىركەش» سۆزى ئۆز دەۋرىدە «يىغىلىش»، «قۇرۇلتاي» مەنىلىرىنى بېرەتتى.

ئۇيغۇرچە ، خەنزۇچە مەنبەلەردىكى بېشبالىق

ئەخمەت سۇلايمان ، ھەبىبۇللا

(شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى تارىخ فاكولتېتىدىن)

15 مىڭدىن ئارتۇق نوپۇسى بار ، ياراملىق ئەسكىرى 3000 دىن ئاشىدۇ . . . ئارقا قوشتىن غەربكە قاراپ ماڭسا ئۇسۇن ئېلىگە بارغىلى بولىدۇ» دېيىلگەن③ ، بۇ ، مىلادىيە II ، III ئەسىرلەردىكى قوش بەگلىكىنىڭ تەرەققىياتىنى ، ئۇنىڭ ئەينى دەۋردە غەربىي يۇرتتىكى بىرقەدەر كۈچلۈك ھەم چوڭ بەگلىككە ئايلانغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ .

III ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىدىكى كىچىك پادىشاھلىقلار ئۇزۇن مۇددەت ئۆزئارا تىرىكشىپ تۇرغاچقا ، غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى بىر مەزگىل ئۈزۈلۈپ قالغان ، شۇڭا ئۇ دەۋردىكى خەنزۇچە ۋەسىقىلەردە بېشبالىق ياكى ئارقا قوش بەگلىكىگە دائىر خاتىرىلەر ئانچە ئۇچرىمايدۇ . پەقەت «ئۈچ پادىشاھلىق تەزكىرىسى . ۋېي پادىشاھلىقى تەزكىرىسى» نىڭ 30 - جىلىدىدا : «شىمالىي يېڭى يولدىن غەربكە قاراپ ماڭغاندا شەرقىي قۇمىد ، غەربىي قۇمىد ، تەڭقىن ، بارىكۆل ، ئوۋان قاتارلىق بەگلىكلەر ئارقا قوش بەگلىكى تەرىپىدىن قوشۇۋېلىندى . يېڭى يۈلەي شەھىرى (于赖城) دە تۇرىدۇ» دېيىلگەن . لېكىن يۈلەي شەھىرىنىڭ ئورنى توغرىسىدا ھېچقانداق ئۇچۇر بېرىلمىگەن . بىراق ، نۆۋەتتە تەتقىقاتچىلار ۋېي ، جىن ۋە ئۈچ پادىشاھلىق دەۋرىدىكى غەربىي يۇرتنىڭ جۈملىدىن ئارقا قوش بەگلىكىنىڭ ئەھۋالى ھەققىدە تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ ، «بۇ دەۋردە ئارقا قوش بەگلىكى يۇقىرىدىكى بىرقانچە بەگلىكنى قوشۇۋېلىپ ، تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدىكى كۈچلۈك بەگلىككە ئايلانغان . بۇ خىل ئەھۋالدا مەركىزىي يەنىلا تاغ جىلغىسىنىڭ ئىچىدە

بېشبالىق تەڭرىتاغنىڭ شىمالىي باغرىغا جايلاشقان . ئۇنىڭ خارابىلىكى ھازىر جىمىسار ناھىيە يېزىرىنىڭ 12 كىلومېتىر شىمالىدىكى خۇيۇزا (后堡子) دېگەن جايدا . بېشبالىق تارىختا قوش (قاڭقىل) ، تۈرك ۋە ئۇيغۇر قاتارلىق تۈركىي خەلقلەرنىڭ سىياسىي ، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت مەركەزلىرىدىن بىرى بولۇپ كەلگەن .

بېشبالىق دېگەن نام ئەڭ دەسلەپ خەنزۇچە مەنبەلەردە ئۇچرايدۇ . «خەننامە» دىكى مەلۇماتقا قارىغاندا ، مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 60 - يىلى ئەسلىدىكى بىر پۈتۈن قوش بەگلىكى بوغدا تېغىنى پاسىل قىلىپ ، ئالدى قوش بەگلىكى ۋە ئارقا قوش بەگلىكىگە بۆلۈنۈپ كەتكەن . ئالدى قوش تۇرپان ۋادىسىغا ، ئارقا قوش بوغدا تېغىنىڭ شىمالىدىكى رايونلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان . «خەننامە» دە ئارقا قوش بەگلىكى ھەققىدە «ئارقا قوش بەگلىكىنىڭ مەركىزى ئۇتۇ قورغىنى (务涂沟) ، 595 تۈتۈنى ، 4774 نوپۇسى ، 1890 ياراملىق ئەسكىرى بار»① دېيىلگەن .

بىر قىسىم ئارخېئولوگلار 1990 - يىلى جىمىسار ناھىيىسىنىڭ 24 كىلومېتىر جەنۇبىدىكى دالۇڭكۇ دەرياسى (大龙口河) جايلاشقان شياۋشىگۇ (小西沟) خارابىلىكىنى تەكشۈرۈش ئارقىلىق ، شياۋشىگۇ ئىزى خەن دەۋرىدىكى ئارقا قوش بەگلىكىنىڭ مەركىزى شەھىرى بولغان ئۇتۇ قورغىنىنىڭ خارابىلىكى بولۇشى مۇمكىن دەپ قاراشماقتا② .

«كېيىنكى خەننامە» دە : «ئارقا قوش يېڭى ئۇتۇ قورغىنىدا تۇرىدۇ ، 4000 دىن ئارتۇق تۈتۈنى ،

ئاتالغان. قاغان بۇت بالق دېگەن نام ئەڭ دەسلەپ «كونا تاغنامە. ئاشناش تەزكىرىسى» دە ئۇچرايدۇ. ئۇنىڭدا: «ۋۇدنىڭ 9 - يىلى (مىلادىيە 626 - يىلى) تاردۇش، ئۇيغۇر قاتارلىق قەبىلىلەر ئىسيان كۆتۈرۈپ يۇقۇق شادقا ھۇجۇم قىلدى. جېنگۈەن 2 - يىلى (مىلادىيە 628 - يىلى) (ئاشناش) ئۆزىنىڭ قالدۇق قەبىلىلىرىنى باشلاپ غەربكە قاراپ قېچىپ قاغان بۇتقا ئورۇنلاشتى» دېيىلگەن.

تارىخىي ماتېرىياللارغا قارىغاندا، 640 - يىلى تاڭ سۇلالىسى قوچۇ خانلىقىغا جازا يۈرۈشى قىلغاندا، قاغان بۇت بالقتا غەربىي تۈركلەرنىڭ يۇقۇق شاد قاغانى بىلەن ئۇنىڭ يابغۇسى ئاشنا قۇل تۇرۇۋاتتى. ئۇلار قوچۇنىڭ قولىدىن كەتكەنلىكىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، يۇقۇق شادقا قاغان غەربكە قېچىپ كەتكەن. ئاشنا قۇل تاڭ سۇلالىسىگە ئەل بولغان. تاڭ سۇلالىسى بېشبالىقتا تىڭجۇ ئايمىقى تەسىس قىلىپ، ئۇنىڭ تەۋەسىدە جىنمەن (762 - يىلىدىن كېيىن 后庭 دەپ ئۆزگەرتكەن)، بارىكۆل 蒲类 ئورۇمتاي (轮台)، شىخېي (西海) دىن ئىبارەت 4 ناھىيە قۇرغان. شۇنىڭدىن كېيىن بېشبالىق شەھىرى تاكى 702 - يىلى تاڭ سۇلالىسى بۇ يەردە بېشبالىق قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنى قۇرغانغا قەدەر خەنزۇچە ماتېرىياللاردا تىڭجۇ دەپ ئاتىلىپ كەلگەن. «كونا تاغنامە. جۇغراپىيە تەزكىرىسى Ⅲ» دىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، چيەننەننىڭ 2 - يىلى (702 - يىلى) ۋۇزېتېين تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدىكى كۆچمەن قەبىلىلەرنى ئىدارە قىلىش ئۈچۈن، بېشبالىقتا بېشبالىق قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنى تەسىس قىلىپ، بالقاش كۆلىنىڭ شەرقىي ۋە جەنۇبىي تەرىپىدىكى كەڭ چارۋىچىلىق رايونلىرىنى باشقۇرغان. شۇندىن تارتىپ X Ⅲ - XIV ئەسىرلەرگە قەدەر بېشبالىقنىڭ نامى خەنزۇچە ماتېرىياللاردا بېيتىڭ دەپ ئاتالغان.

X Ⅷ ئەسىردە بېشبالىق شەھىرى تۈركلەر بىلەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدىكى رايونلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلىشىدىكى مۇھىم مەركىزىي شەھەر بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭمۇ غەربىي يۇرتقا ئىچكىرىلەپ

(يەنى جىمىسارنىڭ جەنۇبىدىكى تاغدا) تۇرۇۋەرسە، يېڭى ۋەزىيەتنىڭ تەقەززاسىغا ماسلىشماي قالمايتتى. شۇڭا بۇ دەۋرگە كەلگەندە ئارقا قوش بەگلىكىنىڭ مەركىزىي رايونىغا جايلاشقان بىردىنبىر چوڭ ھەم ئۇزۇن مۇددەت ئىدارە قىلىش ئاساسىغا ئىگە بولغان جىنمەن شەھىرى... بۇ يېڭى ۋەزىيەتنىڭ ئەڭ مۇۋاپىق ئورنى بولۇپ قالغانىدى. شۇڭا يۈلەي شەھىرىنىڭ ئورنىمۇ خۇپۇزا دېگەن جايدىكى قەدىمىي شەھەرنىڭ ئۆزىدۇر» ④ دەيدۇ. بىراق، يۈلەي شەھىرى ئارقا قوش بەگلىكىنىڭ مەركىزى بولۇپ، ئۇزۇن ئۆتمەي غەربىي يۇرت ۋەزىيىتىدە زور ئۆزگىرىش يۈز بېرىپ، غەربىي يۇرتتىكى ئارقا قوش قاتارلىق بەگلىكلەر سىيانپى، روران، قاڭقىل، ئېقتالىق قاتارلىق كۈچلۈك مىللەتلەرنىڭ قوشۇۋېلىش ئۇرۇشلىرىغا دۇچ كەلگەن، نەتىجىدە ئارقا قوش بەگلىكى مىلادىيە 260 - 269 - يىللىرى سىيانپىلار تەرىپىدىن يوقىتىلغان.

سۈي، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىگە كەلگەندە كۆك تۈرك خانلىقى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىن تارتىپ موڭغۇلىيە ئېگىزلىكىگىچە بولغان رايونلارنى ئۆز ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئالدى، بېشبالىق شەھىرىمۇ بۇ خانلىقنىڭ مۇھىم پائالىيەت سورۇنىغا ئايلاندى. بېشبالىق شەھىرىنىڭ نامى قەدىمكى تۈركچە، ئۇيغۇرچە يادىكارلىقلاردىن ئەڭ دەسلەپ مىلادىيە 735 - يىلى كېيىنكى تۈرك خانلىقىنىڭ قاغانى بىلگە قاغاننىڭ (684 - 735 - يىللاردا ياشىغان) تۆھپىسى ئۈچۈن ئورنىتىلغان «بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى» دا ئۇچرايدۇ. بۇ مەڭگۈ تاشنىڭ شەرقىي يۈزى 28 - قۇردا: «ئوتتۇز يېشىمدا بېشبالىقتا يۈرۈش قىلدىم. ئالتە قېتىم ئۇرۇشتۇم... قوشۇننى پۈتۈنلەي ئۆلتۈردۈم. شەھەر ئىچىدىكى ھەممە ئادەملەر يوقىلاتتى... (لېكىن) ئۇلار بىزنى تەكلىپ قىلىپ كەلدى. شۇنىڭ بىلەن بېشبالىق (ۋەيرانچىلىقتىن) ساقلىنىپ قالدى» ⑤ دېيىلگەن. مانا مۇشۇنداق مەڭگۈ تاشلاردا بېشبالىق دەپ ئاتىلىپ كەلگەن بۇ شەھەرنىڭ نامى خەنزۇچە ماتېرىياللاردا 北庭 (بېيتىڭ - شىمالىي ئوردا)، 可汗浮图城 (قاغان بۇت بالق)، 庭州 (تىڭجۇ) دېگەن ناملاردا

بېشبالىقنى تاللىشىش ئۇرۇشى بولغان. «كونا تاغنامە. ئۇيغۇرلار تەزكىرىسى» دە تۈبۈتلەر 789 - يىلى ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىدا يۈز بەرگەن ئىچكى نىزادىن پايدىلىنىپ بېشبالىق شەھىرىنى ئىشغال قىلىۋالغان بولسىمۇ، بىراق 790 - يىلى ئۇيغۇر خانلىقى ۋەزىر تالاس باشچىلىقىدا 50 مىڭ كىشىلىك زور قوشۇن ئەۋەتىپ تۈبۈتلەرنى مەغلۇپ قىلىپ، بېشبالىقنى قايتۇرۇۋالغانلىقى خاتىرىلەنگەن.

«توققۇز ئۇيغۇر قاغان مەڭگۈ تېشى» دا قۇتلۇق قاغان (795 - 805 - يىللاردا تەختتە ئولتۇرغان) تەختكە چىققاندىن كېيىن، خانلىقنىڭ قۇدرىتىنى قايتا ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، ھەرقايسى تەرەپلەرگە كەڭ كۆلەمدە جازا يۈرۈشى قىلغانلىقى، بېشبالىق، كۈسەن قاتارلىق جايلارنى قايتۇرۇۋالغانلىقى، غەربكە يۈرۈش قىلىپ سىر دەرياسىغىچە بارغانلىقى، تۈبۈتلەرنى قوغلاپ چىقارغانلىقى، قىرغىزلارنى بويسۇندۇرغانلىقى يېزىلغان ⑦.

بېشبالىق شەھىرى قۇتلۇق قاغان تەرىپىدىن قايتۇرۇۋېلىنغاندىن كېيىن، تاكى 840 - يىلى ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنى ئاغدۇرۇلۇپ ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچكەنگە قەدەر ئۇيغۇرلارنىڭ مۇھىم بىر شەھىرى بولۇپ كەلگەن. 840 - يىلىدىن كېيىن غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمى بېشبالىقتىكى قېرىنداشلىرى بىلەن بىرلىكتە قوچۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنى قۇردى، بېشبالىق بۇ خانلىقنىڭ يازلىق پايتەختى (ياكى شىمالىي ئوردىسى) بولۇپ قالدى.

كىرىشى ۋە كېيىنچە تارىم ۋادىسىغا ھۆكۈمرانلىق قىلىشىدىكى مۇھىم شەھەر بولۇپ كەلگەن. ياپونىيىلىك ئالىم ئابى تاكىئو ئەپەندى «كونا تاغنامە. ئۇيغۇرلار تەزكىرىسى» دىكى خاتىرىلەر ئاساسىدا، ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن بېشبالىق شەھىرىنىڭ مۇناسىۋىتى ئۈستىدە توختىلىپ: «ئۇيغۇرلار بىلەن بېشبالىقنىڭ مۇناسىۋىتىنى يازما خاتىرىلەردىن تاڭ گاۋزۇڭنىڭ يۇڭخۇي يىللىرى (650 - 655 - يىللار) دىكى ئۇيغۇر قاغانى باياننىڭ 50 مىڭ كىشىلىك قوشۇنىنى باشلاپ كۈنەس يولىغا يۈرۈش قىلغۇچى قىسىملار باش بۇغاچىنى قۇل تەرىپىدىن ئىگىلىۋېلىنغان بۇ شەھەرنى قايتۇرۇۋالدىغان ۋاقىتتا سۈرۈشكە بولىدۇ، لېكىن شۇ ۋاقىتتىن باشلاپ تىيەنباۋ يىللىرى (742 - 756) نىڭ ئاخىرىغىچە ئەمەلىيەتتە ئۇيغۇرلارنىڭ تەسىر دائىرىسى ئاللىقاچان بۇ يەرگە يېتىپ كەلگەندى، بۇ مەركىزىي شەھەرنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقى پەقەت نام جەھەتتىنلا تاڭ سۇلالىسىنىڭ قولىدا ئىدى. جېنيۈەن يىللىرى (785 - 805 - يىللار) تەڭرى قاغاننىڭ بېشبالىق شەھىرىنى قايتۇرۇۋېلىشى بىلەن ئۇنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقى ئاندىن ئىسمى - جىسىمغا لايىق ئۇيغۇرلارنىڭ قولىغا ئۆتتى» ⑥ دەيدۇ.

مۇشۇ مەزگىللەردە تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىنى بېسىۋالغان تۈبۈتلەرنىڭ تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدىكى رايونلارغىمۇ كۆزى قىزىرىپ، بېشبالىق شەھىرىگە بولغان ھۇجۇمنى تېزلىتىپتەن. نەتىجىدە ئۇيغۇرلار بىلەن تۈبۈتلەر ئوتتۇرىسىدا ئازكەم 10 يىل

ئىزاھلار:

- ① بەنگۇ: «خەننامە» 96 - جىلد «غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» 851 - شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1993 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى.
- ② كەن-ياۋپىڭ قاتارلىقلار: «جىمسار ناھىيىسىدىكى شياۋشىڭگۇ ئىزىنى دەسلەپكى تەكشۈرۈش» «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» ژۇرنىلىنىڭ خەنزۇچە 1992 - يىللىق 4 - سانى.
- ③ فەن يى، سىماياۋ: «كېيىنكى خەننامە» 88 - جىلد «غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» 518، 555، 525، 552 - بەتلەر، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1996 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى.
- ④ مېڭ فەنرېن: «بېيتىڭ (بېشبالىق) نىڭ تارىخ - جۇغراپىيىسى ھەققىدە تەتقىقات» 28، 29، 31، 175 - بەتلەر، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1985 - يىلى خەنزۇچە نەشرى.
- ⑤ ئابدۇقېيۇم خوجا قاتارلىقلار: «قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما» 95 - بەت، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1983 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى.
- ⑥ ئابى تاكىئو: «غەربىي ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ تارىخى ئۈستىدە تەتقىقات» 149 - بەت، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1985 - يىلى خەنزۇچە نەشرى.

تەھرىرلىگۈچى: ئەخمەت روزى

كۈسەن ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ھاكىمىيەت تەشكىلى

ئەركىن مۇھەممەت

(قاراماي شەھەرلىك 8 - ئوتتۇرا مەكتەپتىن)

كۆكتۈرك ۋە ئورخۇن خانلىقلىرىدا شاد، تېكىن، يابغۇ، ئىلتەبىر، ئېرىكىندىن ئىبارەت 28 دەرىجە، يەنە 6 تاشقى ئىشلار ۋەزىرى، 3 ئىچكى ئىشلار ۋەزىرىدىن ئىبارەت 9 ۋەزىر بار ئىدى.

كۈسەن ئۇيغۇر خانى ئارىسلان خان دەپ ئاتالغان. شۇنداقلا ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانىمۇ 981 - يىلىدىن تارتىپ ئۆزىنى ئارىسلان خان دەپ ئاتىغان. بۇ ھەرگىزمۇ ئاسادىپىلىق ئەمەس. تەتقىقاتلارغا ئاساسلانغاندا، ئالتاي تىلى سىستېمىسىدىكى مىللەتلەر قۇرغان ھاكىمىيەتلەردە خانلىقتىكى بىر جەمەت قېرىنداشلار دائىم قوش خانلىق تۈزۈمىنى قوللىنىتتى. مەسىلەن: خانلىق 2 چوڭ بۆلەككە بۆلۈنۈپ، بىر تارمىقى ئارىسلان خان، يەنە بىر تارمىقى مۇئاۋىن خان بولۇپ بۇغراخان دەپ ئاتىلاتتى. بىراق، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىغا تەۋە بولغان كۈسەن خانىمۇ ئوخشاشلا ئارىسلانخان دەپ ئاتالغان. كۈسەن خانى بىلەن ئىدىقۇت خانىنىڭ كىيىم - كېچەكلىرىدىمۇ قوش خانلىق تۈزۈمىنىڭ ئوخشاشلىق تەرەپلىرىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. يۇقىرىدا مىسال ئېلىنغان «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى. كۈسەن تەزكىرىسى» دە «كۈسەن ئۇيغۇر خانى سېرىق كىيىم، تاج كىيىشى چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇر خانلىقىدىن قالغان ئادەت ئىكەنلىكىنى بىلەلەيمىز. ئىدىقۇت خانلىقىمۇ مۇشۇنىڭغا ئوخشاش كىيىملەرنى كىيگەن، ئۈنچە - مەرۋايىتلارنىمۇ تاقىغان.

ئۇيغۇرچە يازما خاتىرىلەردە «ئىدىقۇت خانى

ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى تەبىئىي ئاپەت، ئىچكى زىددىيەت ۋە تاشقى كۈچلەرنىڭ تەسىرى بىلەن يىمىرىلگەندىن كېيىن، بۇ خانلىقتىكى خەلق ۋە خان جەمەتى 2 تۈركۈمگە بۆلۈنۈپ ئۆز ماكانلىرىنى تاشلاپ باشقا جايلارغا كۆچۈپ كەتتى. جەنۇبقا كۆچكەن ئۇيغۇرلار نۇرغۇن داۋالغۇش ۋە بېسىم تۈپەيلىدىن ئاخىرى ھالاك بولۇپ تۈگەشتى. پانتېكىن باشچىلىقىدىكى 15 قەبىلە قىرغىزلارنىڭ ھۇجۇمىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن غەربكە كۆچتى، بۇلارنىڭ بىر قىسمى گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنى قۇردى، يەنە بىر قىسمى پانتېكىن باشچىلىقىدا جەنۇبقا قاراپ مېڭىپ كۈسەنگە كېلىپ ئولتۇراقلاشتى. مۇشۇ ئۇيغۇرلاردىن بېشبالىق ئەتراپىدا ياكى بوغدا تېغى ئەتراپىدا 200 مىڭدەك كىشى قالغانىدى. بۇ ئۇيغۇرلار كېيىنكى ۋاقىتلارغا كەلگەندە قىرغىز، تىبەتلەرنى مەغلۇپ قىلىپ ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنى قۇردى. بۇ خانلىق كۈسەن ئۇيغۇرلىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. بىراق، «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى. كۈسەن تەزكىرىسى» دە «بۇ خانلىق خانى (كۈسەن خانى) ئۆزىنى ئارىسلان خان دەپ ئاتايتتى، سېرىق كىيىم كىيەتتى، بېشىغا ئېسىل ياقۇتلار قوندۇرۇلغان تاج كىيەتتى ھەمدە 9 ۋەزىر بىلەن بىرلىكتە دۆلەت ئىشلىرىنى باشقۇراتتى» دەپ خاتىرىلەنگەن. بۇ بايانلاردىن ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى بىلەن كۈسەن ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قوش قاتلاملىق باشقۇرۇش تۈزۈمىنى قوللانغانلىقىنى، ئۇندىن باشقا يەنە تۈركلەرنىڭ باشقۇرۇش تۈزۈمىنىمۇ قوللانغانلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. مەسىلەن:

بايرام كۈنلىرى ئۈنچە - مەرۋايىتلار بىلەن بېزەلگەن ئالتۇن تەختىراۋاندا ئولتۇرۇپ، بېشىغا خانلىق تاج، ئۇچىسىغا قىزىل رەڭلىك تون كىيەتتى» دەپ خاتىرىلەنگەن بولسا، خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللاردا «... سېرىق كىيىم كىيەتتى» دەپ خاتىرىلەنگەن. كۈسەن ئۇيغۇرلىرى بىلەن ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ باشقۇرۇش تۈزۈلمىسىدىمۇ خېلى ئوخشاشلىق بار ئىدى. مەسىلەن: «سۇڭ سۇلالىسىنىڭ مۇھىم بايانلىرى» نىڭ 4 - ، 13 - ، 14 - جىلدلىرىدا خاتىرىلىنىشىچە ئارسلانخاننىڭ قول ئاستىدا ھەربىي ۋە مەمۇرىي ئەمەلدارلاردىن زوراغالىق بېگى، ئالتۇن جۇلالىق ئىناۋەتلىك تۆرە، مۇپەتتىش خەلىپە بېگى، سول قول خىسەلت قۇچقۇچى چوڭ سانغۇن، ئوردا مۇپەتتىشى، ئاستانە ئەتراپىدىكى سۇيۇرغال قىلىپ بېرىلگەن تۆھپىدار ئالىي دۆلەت ئەركانى، نازارەتچى زالىم ھەكەم، تۇتۇق قاتارلىق مەنەپىدارلار بار ئىدى.

«سۇڭ سۇلالىسى تارىخىغا دائىر مۇھىم بايانلار» دېگەن كىتابتا «غەربتىكى ئۇيغۇرلار يەنى ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئەمەل - مەنەسپى، كىيىنىشى، ئۆرپ - ئادىتى، شەھەرلىرى، يوللىرى كۈسەن ئۇيغۇرلىرىنىڭكىگە ئوخشاش ئىدى» دەپ خاتىرىلەنگەن. بىز بۇنىڭدىن كۈسەن ئۇيغۇرلىرى بىلەن ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ باشقۇرۇش تۈزۈمىنىڭ ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشاپ

كېتىدىغانلىقىنى كۆرەلەيمىز. «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى. كۈسەن تەزكىرىسى» دىكى بايانلارغا قارىغاندا، كۈسەن خانلىقى غەربىي ئۇيغۇر خانلىقى ياكى غەربىي كۈسەن خانلىقى دەپمۇ ئاتالغانىدى. بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، كۈسەن ئۇيغۇرلىرى ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىغا تەۋە بولۇپ، خاندانلىقتىكى قوش خان كۈسەن بىلەن ئىدىقۇتتىن ئىبارەت 2 جايدا ئىدى. X III ئەسىردە ياشىغان فرانسىيلىك ئالىم رېپىناۋد (1273 - 1331) «ئابۇلفىدا» دېگەن ئەسىرىدە X - IX ئەسىرلەردىكى ئەرەب جۇغراپىيىشۇناسلىرى 9 ئوغۇز دەپ ئاتىغان تۈركلەرنىڭ ئەمەلىيەتتە ئۇيغۇرلار ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىغان. X ئەسىردە ئۆتكەن ئەرەب جۇغراپىيىشۇناسى مەسئۇد 9 ئوغۇزلارنىڭ پايتەختى «كۈشۈ» دەپ يازغان. مەسئۇد كۆرسەتكەن كۈشۈ دەل كۈسەن ئىدى.

باپىرى مىنارد بولسا «كۈشۈ جۇڭگو تارىخىي ماتېرىياللىرىدا خاتىرىلەنگەن ئىدىقۇت ئىدى» دەپ تەشەببۇس قىلغان.

دېمەك، كۈسەن (كۇچا) بىلەن ئىدىقۇتتىن ئىبارەت 2 جايدىكى ئارسلانخانلار كۆكتۈرك ۋە ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقلىرىدىن قالغان ئەنئەنىۋى قوش خانلىق تۈزۈمىنىڭ مەھسۇلىدۇر.

تەھرىرلىگۈچى: ئابلىز ئورخۇن

(بېشى 20 - بەتتە)

ئىزاھلار:

- ①②③④⑤⑥⑦⑧⑨⑩ باھائىدىن ئۆگەل: «تۈركلەرنىڭ دۆلەت قارشى» 1982 - يىلى ئەنقەرە، تۈركچە نەشرى.
- ② «خەننامە» 1993 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى 690 - بەت.
- ④ ئاسىپجان ياسىن: «ھۇنلارنىڭ قانۇن - تۈزۈمى توغرىسىدا قىسقىچە بايان» («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى 1997 - يىللىق 2 - سان، ئۇيغۇرچە 52 - بەت.
- ⑧ مەھمۇت قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» تۈركچە نەشرى 3 - توم 65 - بەت.

تەھرىرلىگۈچى: ئابلىز ئورخۇن

ئىككى ئەسىرنىڭ ئىنقىلابى

توختى ئىبراھىم

(ئىلى ئوبلاستلىق مائارىپ ئىدارىسىدىن)

ئىچكىرىدىكى ھوجرىسىنى ئاقتۇرۇپ ئۇلارنى تېپىۋالدۇق. ئۇلار چىرايى تاتىرىپ تىترەك باسقان يېتى ئۆرە تۇرۇپ، بىزگە ئېگىلىپ سالام بەردى. ئۇلارنىڭ چاچ - ساقاللىرى ئۆسۈپ كەتكەن بولۇپ، پۇقراچە كېيىنىۋالغانىدى. ئۆينىڭ بۇلۇڭىدا ھەشەمەتلىك، يوغان بىر سېرىق ياغاچ ساندۇق تۇراتتى. بىز ئالدى بىلەن ساندۇقنى ئاچقۇزۇپ كۆردۇق، ئىچىدىن 2 دانە ئاپتوماتىك يان قورال، 2 دانە ھەربىي دۇربۇن، 2 دانە يەر ئۆلچەش ئاپپاراتى، 2 دانە فوتو ئاپپارات، سېركول جابدۇقلىرى، ئون نەچچە قەلەم، جۇڭگونىڭ بىر ھەربىي خەرىتىسى، خەرىتە تاختىسى قاتارلىق ئامبىرىدا ئىشلەنگەن ھەربىي ئىنژېنېرلىق سايمانلىرى چىقتى. بىز بۇ ئىككىيلەننى كېچىلەپ ھارۋا بىلەن ساقچى ئىدارىسىغا ئېلىپ كېلىپ، ئالاھىدە ئېتىبار بىلەن يورۇق بىر ئېغىز ئۆيگە ئورۇنلاشتۇرۇپ، بىز بىلەن ئوخشاش تۇرمۇش تەمىناتىدىن بەھرىمەن قىلدۇق.

دەسلەپكى سوراق نەتىجىسىدىن قارىغاندا، بىرىنىڭ ئىسىم - ئۇنۋانى گېنېرال لېيىتېنانت جاڭ يىڭ، يەنە بىرىنىڭ گېنېرال مايۇر ياك ۋۇ ئىكەن. ئۇلار ئىلگىرى ئامېرىكا بەش بۇرجەكلىك بىنا (دۆلەت مۇداپىئە باش قوماندانلىق شتابى) قارمىقىدىكى ھەربىي ئاكادېمىيىدە مەخسۇس تەربىيەلەنگەن ھەربىي ئىنژېنېرلار ئىكەن. ئۇلار

1944 - يىلى 12 - ئاينىڭ 31 - كۈنى كەچقۇرۇن كۈرە ھەربىي رايونى تىنچ يول بىلەن ئىشغال قىلىنغان چاغدا، قوماندانلار، ئىنقىلابىي ھەربىي كومىتېت مەسئۇللىرى قىرغىز پىدائىي قوشۇنىنىڭ ھىمايىسىدە سېپىل دەرۋازىسىنى بۆسۈپ ئۆتۈپ، ئۇدۇل دۇدۇ يامۇلىدىكى گومىنداڭ قوماندانلىق شتابىغا كىردۇق. قورۇنىڭ ئوتتۇرىسىغا ھەرخىل قوراللار ئاسمان پەلەك دۆۋىلەنگەن بولۇپ، بىر مۇ ئىنسان كۆرۈنمەيتتى. سول تەرەپتىكى بىر ئېغىزلىق ھوجرىغا كىرسەك، گاۋ سىلىڭ بىلەن چىڭ سىلىڭ بىر - بىرىنى ئېتىشىپ ئۆلۈۋاپتۇ. چىڭ سىلىڭنىڭ ئۇيغۇر تەرجىمانى ياسىنى تاپقىنىمىزدىن كېيىن، ئۇلارنىڭ قانداق ئۆلۈۋالغانلىقىنىڭ سىرىنى بىر ئاز بىلگەن بولدۇق. بىز: «ئەمدى شەھەر ئىچىدىكى گومىنداڭ كاتىۋاشلىرى ئۆلۈپ تۈگەپتۇ، ئۇلارنىڭ ئۇششاق - چۈششەكلىرى قاپتۇ».

دېيىشتۇق - دە چىقىپ كەتتۇق. شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن شەھەر ئىچىنى تىنچىتىش، رەتلەش، تەشكىللەش ئىشلىرىغا كىرىشىپ كەتتۇق، مەركەزنىڭ يوليورۇقى بويىچە، كۈرنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا ئاساسەن، 60 شىتاتلىق پەۋقۇلئاددە ساقچى ئىدارىسىنىمۇ قورشىۋالدۇق.

بىز خىزمەتكە كىرىشىپ 6 - كۈنى گومىنداڭ دۆلەت مۇداپىئە كومىتېتىنىڭ كۈرە ھەربىي رايونىغا پەۋقۇلئاددە ۋەزىپە بىلەن ئەۋەتكەن 2 گېنېرالنىڭ شەھەر سېپىلى ئىچىدىكى «باقى ئالەم» بۇتخانىسى راھىبىنىڭ ھوجرىسىغا يوشۇرۇنۇۋالغانلىقى ھەققىدىكى مەلۇماتنى تاپشۇرۇۋالدۇق. بىز بىر قانچە مۇھاپىزەتچىنى باشلاپ، بۇتخانا راھىبىنىڭ

ئولتۇرۇپ خاتىرە يازدۇق. ئەلى ئەپەندى ئۇلارنىڭ قانداق سالماھىيەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى، مەقسەت - مۇددىئالىرىنى بىلگەندىن كېيىن:

— سەن ئىلىدا يۈز بەرگەن خەلق قوزغىلىڭغا قانداق قارايسەن؟ - دەپ سورىغاندا، ئۇ مۇنداق دېدى:

— ئىلىدا يۈز بەرگەن بۇ ھەرىكەت ساۋاتسىز دېھقانلارنىڭ بىر خىل قىرغىنچىلىق توپىلىغى. دۆلىتىمىزگە قىلىنغان ھۆرمەتسىزلىك، ئەدەپسىزلىك. بىزنىڭ دۆلىتىمىزدە 50 كە يېقىن ئۇششاق زۇڭغۇرلار (ئۇرۇقداشلار) بار. ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئاشۇنداق قوزغىلاڭ كۆتۈرۈۋەرسە، دۆلىتىمىز بىرقانچە ئون پارچىگە بۆلۈنۈپ كېتىدۇ، قۇدرەتلىك جۇڭخۇا مىنگو بولماي قالىدۇ. ئۇيغۇر، قازاق، موڭغۇل، زاڭزۇللىرىمىز ئالدىراپ كەتمىسۇ، ئاساسىي قانۇنىمىز يولغا قويۇلغاندا، سەنمىنجۇيى (ئۈچ مەسلەك) بويىچە مۇختارىيات بېرىلەتتى ئەمەسمۇ؟

— خەلق قوزغىلىڭى شەرققە قاراپ ئېلگىرىلىمەكتە، سەن قانداق ھېسسىياتتا بولۇۋاتىسەن؟

— دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ بۇ ئىسيانغا سوۋېتلىكلەر قول تىقىپ ئارىلاشمىغان بولسا، ھەرگىز غەلبە قازىنالمىغان بولاتتى. ئۇلار ئاللىقاچان غۇلجىدىلا بېسىقتۇرۇلۇپ بولاتتى. ئەمدى سىلەر ئۈرۈمچىگە بېسىپ كىرىمىز دەپ ئاۋارە بولماي، مەركىزىي ھۆكۈمەت بىلەن كېلىشىپ قالساڭلار بولىدۇ.

— سەن جۇڭگو كومپارتىيىسىنى ۋە ئۇنىڭ رەھبەرلىرىنى بىلمەسەن؟

— جۇڭگو كومپارتىيىسىنى ئوبدان بىلىمەن، ئۇ بىزنىڭ بىردىن بىر رەقىبىمىز. ئۇلار بىلەن گاھىدا دوستلىشىپ قالسىمىز، گاھىدا دۈشمەنلىشىپ ئۇرۇشۇپمۇ قالسىمىز. ئۇلارنىڭ كاتتىۋاشلىرىدىن ماۋزېدۇڭ، لىيۇ شاۋچى، جۇدې، جۇئېنلەي، يېڭ دېخۇەي، لىيۇ بوچېڭلارنى بىلىمەن. مەن خۇاڭپۇ ھەربىي مەكتىپىدە جۇئېنلەينىڭ قولىدا ئوقۇغان، ئۇ گومىنداڭ رەھبەرلىرى بىلەن چىقىشقاق، كۆزگە

1944 - يىلى 4 - ئايدا كۈرەگە يېتىپ كەلگەنكىن. ئۇلارنىڭ ئاساسلىق ۋەزىپىسى كۈرەدە «جۇڭگو قىزىل پاچاقلىرى» نىڭ شىنجاڭغا كىرىشىگە، سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى جۇڭگو - ئامېرىكا بىرلەشمە ھەربىي پلاتىمدارىم (يېرىك ئاۋىئاتسىيە بازىسى) قۇرۇش ئىكەن. بۇ بازىغا 600 دىن ئوشۇق ھەرخىل ئايروپىلان، ئوندىن ئوشۇق تانكا، پاراشوتچىلار دېۋىزىيىسى، راکېتا قىسىملىرى سىغىدىكەن. دەسلەپكى ئۆلچەش لايىھىسىگە قارىغاندا، بۇ بازى ئىلى دەرياسىنىڭ شىمالى، كۈرە ھەربىي رايونىنىڭ غەربىدىكى قونتاجى دېگەن دالغا قۇرۇلىدىكەن، 5 يىلى ئىچىدە (1950 - يىلىغا قەدەر) پۈتتۈرۈلىدىكەن.

ئۇلارنىڭ ئىدىيىۋى ئەھۋالى، سىياسىي كۆز قارىشىدىمۇ ئوخشىماسلىق بار ئىدى. چاڭ يېڭىنىڭ ھەربىي سۆزىدىن ئىنتايىن مۇتەئەسسىپلىك، تەرسالىق، كوممۇنىزمغا بولغان ئۆچمەنلىك چىقىپ تۇراتتى. ياڭ ۋۇدىن بولسا، ئەمەلىيەتكە ئېتىبار بېرىدىغان، كوممۇنىزمى ئانچە قارىلىمايدىغان، گومىنداڭ بىلەن كومپارتىيىنىڭ ئىلاجى بار ئىتتىپاق ئۆتۈشىنى خالايدىغان، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ماددىي مەدەت ئېلىشنى خالايدىغان ئىدىيىۋى خاھىش چىقىپ تۇراتتى. بىز بۇلار بىلەن تېخىمۇ چوڭقۇرلاپ پاراڭلىشىشقا مۇمكىن بولمىغانلىقتىن، مەركىزىي ھۆكۈمەت ساقچى ۋازارىتىگە مەلۇم قىلدۇق. 2 كۈن ئۆتكەندىن كېيىن، ساقچى ۋازارىتىنىڭ مەسلىھەتچىسى ئەلى ئەپەندى بىلەن مالىك ۋورنوف يېتىپ كەلدى. بىز ئۇلارنىڭ 2 گېنېرالنى سوراق قىلىش تەييارلىقىنى تەق قىلىپ بەردۇق. ماددىي ئىسپاتلارنى كۆرسەتتۇق ۋە ئۆزىمىز ئىگىلىگەن ئەھۋاللارنى مەلۇم قىلدۇق. ئەسەرگە ئېلىنغان گومىنداڭ ئاۋىئاتسىيە قىسمىنىڭ ئوفىتسېرى رۇڭلەي (شېبە) نى تەرجىمانلىققا تەييارلاپ قويدۇق. ئۇرۇسچە، ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە - گە ماھىر ئىدى.

شۇ كۈنى كېچىسى ئەلى ئەپەندى گېنېرال چاڭ يېڭىنى رۇس تىلىدا سوراق قىلدى. مالىك ئارىلاپ سوئال سورىغاچ خاتىرە يازدى. بىزمۇ چەتتە

مىللەتلەرگە مۇختارىيات بېرىشكە مەجبۇر بولىدۇ، كۈنلەرنىڭ بىرىدە مىللىي ئىنقىلابچىلار بىلەن ھۆكۈمىتىمىز ئىتتىپاقلاشماي قالمايدۇ. ئۇلۇغ پېشىۋايىمىز سۇن جۇڭسەن ئەپەندىنىڭ مىللىي مەسلىك سىياسىتى ھەر مىللەت خەلقىنى ئازاد قىلىش ۋە تەڭ ھوقۇقلۇق باراۋەر مىللەتلەرگە ئايلاندۇرۇشقا قارىتىلغان ئەمەسمۇ! مەن سىلەرنىڭ خەلق قوزغىلاڭچىلىقلىرىنى قوللايمەن. مەركىزىي ھۆكۈمىتىمىزدىن تولۇق مۇختارىيات تەلەپ قىلىشىڭلارنى تەلەپ قىلىمەن. ئەپسۇسكى، پىرقىمىز ئىچىدىكى بىر قىسىم رەھبەرلەر كومپارتىيىگە قارشى تۇرغانغا ئوخشاشلا ئاز سانلىق مىللەتلەرگە مۇختارىيات بېرىشكە قارشى تۇرۇۋاتىدۇ. ئۇلار ئاز سانلىق مىللەتلەرنى ئۆزىمىزگە ھەقىقىي كۆيۈنىدىغان قېرىنداش دوست قىلىشنىڭ يولىنى بىلمەيدۇ، قانداق قىلغاندا دۆلەتنىڭ پۈتۈنلۈكىنى ساقلاشنىڭ يولىنى بىلمەيدۇ. دە، ئۆزلىرىگە ئاۋازچىلىقنى تېپىپلا يۈرىدۇ.

— سىزنىڭ جۇڭگو كومپارتىيىسى بىلەن بولغان تونۇشلۇق ئىخس قانداق؟ ئۇلارنىڭ رەھبەرلىرىدىن كىملىرىنى بىلىسىز؟
— جۇڭگودا زور قوراللىق كۈچكە ئىگە ئىككى پارتىيە بار. بىرى دۆلەت ھاكىمىيىتىگە ئىگە گومىنداڭ پىرقىسى، يەنە بىرى قوراللىق پارتىزان قوشۇنىغا ئىگە قوزغىلاڭچى كومپارتىيە. بىزنىڭ پارتىيىمىزنىڭ داھىسى گېنېراللىسىنىموس جياڭ جىپىشى كومپارتىيىنىڭ داھىسى ماۋزېدۇڭ. ئىككى پارتىيە بىرقانچە قېتىم بىرلىشىپ، نۇرغۇنلىغان ياخشى ئىشلارنى قىلىشقان. زىددىيەت كۈچەيگەندە بىر قانچە قېتىم ئۇرۇشۇپمۇ قالغان. بولۇپمۇ پىرقىمىز ئىچىدىكى بىر قىسىم تەرسالار كومپارتىيىگە ئېغىر زىيانلارنى سالغان. مەن ئەزەلدىن ئىككى پارتىيىنىڭ بىرلىشىپ، دۆلەتنى ئازاد قىلىشنى ۋە گۈللەندۈرۈشنى ئارزۇ قىلىپ كەلدىم.

رەئىس ماۋزېدۇڭ مىللەتپەرۋەر، جۇڭگونىڭ پۈتۈنلۈكىنى قوغدايدۇ، ھەرقانداق دۆلەتكە بېقىندى بولۇشنى خالىمايدۇ. ئۆز كۈچىگە تايىنىپ ئىش

كۆرۈنگەن دېپلومات.
— مۇندىن كېيىن نېمە ئىشلارنى قىلماقچىسەن؟

— بۇ يەردە ماڭا لايىق ئىش يوق. سىلەر ئۇرۇش قىلىۋاتىسىلەر، قاچان ئۇرۇش ئاخىرلىشىپ، قۇرۇلۇش قىلىدىغانلىقىڭلارغا كۆزۈم يەتمەيدۇ. ئەڭ ياخشى مېنى ئەسەر ھېسابىدا ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتكە ئۆتكۈزۈپ بەرسەڭلار بولىدۇ. بىرقانچە ئونلىغان سۇئاللار قويۇلۇپ جاۋابلار ئېلىنغاندىن كېيىن، گېنېرال جاڭ يىڭ ئۈستىدە ئېلىپ بېرىلغان سوراق ئاخىرلاشتى.

2 - كۈنى چۈشتىن كېيىن، گېنېرال ياڭ ۋۇ ئۈستىدە ئېلىپ بېرىلغان سوراق كەچقۇرۇن سائەت 6 گىچە داۋاملاشتى. ئۇنىڭ بىلەن ئۆتكۈزۈلگەن پاراڭ ئەپپىكارنى سوراق قىلىش شەكلىدە ئەمەس، سۆھبەت شەكلىدە ئېلىپ بېرىلدى. ئەلى ئەپەندى سۆھبەتتىن ئىلگىرى بىزنىڭ دوكلاتىمىزغا ئاساسەن، ياڭ ۋۇنىڭ سىياسىي، ئىدىيىۋى ئەھۋالنى بىر قەدەر بىلىۋالغانىدى. ئەلى ئەپەندى ئالدى بىلەن:

— ياڭ ئەپەندى، سىز ئىلى رايونىدا يۈز بەرگەن خەلق قوزغىلىڭىغا قانداق قارايسىز؟ قانداق ھېسسىياتتا بولىدىغىز؟ — دەپ سورىدى.

— ئىلى رايونىدا يۈز بەرگەن ۋەقەنى، سىلەرنىڭ تىلىڭلار بويىچە، ھەرمىللەت خەلقىنىڭ مىللىي ئازادلىق ئىنقىلابى دەپمۇ خاتا بولماس. تېگى تەكتىدىن ئالغاندا، بۇرۇنقى ھۆكۈمەتلەر ھەر مىللەت خەلقىگە ئارتۇقچە بېسىم ئىشلىتىپ، تولۇمۇ قاخشىتىۋەتكەنلىكتىن، خەلق قوزغىلىڭى يۈز بەردى. زۇلۇم، سېلىق ئاشۇرۇش، خەلق كۆتۈرۈلمەي قانداق قىلسۇن. ھۆكۈمىتىمىز بۇرۇنراق مۇختارىيات (ئاپتونومىيات) بەرگەن بولسا، ئۆزلىرىدىن رەئىس، ھاكىم سايلاشقا، مىللىي قوشۇن قۇرۇشقا رۇخسەت قىلغان بولسا، ئۆز تىل - يېزىقىنى قوللىنىش ھوقۇقى بەرگەن بولسا، قىسقىسى، ئۆز ئىشىنى ئۆزى باشقۇرۇش ئەركىنلىكىنى بەرگەن بولسا، مانا مۇشۇنداق قانلىق ۋەقە كېلىپ چىقمىغان بولاتتى. كۈنلەرنىڭ بىرىدە ھۆكۈمىتىمىز ئۇيغۇرلارنى ئاساس قىلغان شىنجاڭ

مىللىي ئىنقىلابنىڭ قوزغىلىشى ئەنە شۇنداق خەلقئارا خەتەرنى يوققا چىقاردى. بىزمۇ ئارام ئېلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدۇق.

— سىز بۇندىن كېيىن نېمە ئىش قىلىشنى ئويلاۋاتىسىز؟

— مەن بولسام ئەسىرگە ئېلىنغان بىر گېنېرال. ئۆزەمنىڭ ئىستىقبالىنى سىلەرنىڭ قولۇڭلارغا تاپشۇردۇم. مەركىزىي ھۆكۈمەتكە ئۆتكۈزۈپ بەرسەڭلەرمۇ مەيلى، يەنئەنگە يولغا سېلىپ جۇڭبۇلغا تاپشۇرۇپ بەرسەڭلارمۇ مەيلى، جۇڭبۇلغا ئىختىساس ئىگىلىرىنىڭ قەدرىگە يېتەلەيدىغان داھىي، ئەمما ئىلى رايونىدا قال دېسەڭلارمۇ مەيلى، زېھىن كۈچۈمنى ئىشقا سېلىپ، ھەر خىل قۇرۇلۇشلىرىڭلارغا ياردەم بېرىمەن.

3 - كۈنى سوراق، سۆھبەت ئاياغلاشقاندىن كېيىن، ھېلىقى ساندۇققا پېچەت سېلىنىپ، ماشىنا بىلەن ئېلىپ كېتىلدى. بۇ ئىككى گېنېرال 1945 - يىلى 4 - ئاينىڭ ئاخىرىغىچە ئۆز ياتاقلىرىدا ئالاھىدە كۈتۈشلەرگە ئىگە بولۇپ تۇرۇۋەردى. ئاي ئاخىرىدا ساقچى ۋازارتىنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن غۇلجىغا يولغا سېلىندى. 1946 - يىلى 11 - ئايدا ئابباسوپتىن ئۇلارنىڭ ئەھۋالىنى سورىغىنىدا، ساقچى ۋازارتىدە ھەربىي خەرىتە سىزىقچىلىقى بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقانلىقىنى ئېيتىپ بەردى. بىتىمدىن كېيىن گومىنداڭ تەرەپكە ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەن بولسىمۇ، ئاز كۈنلەردىن كېيىن گومىنداڭ دۆلەت مۇداپىئە كومىتېتى تەرىپىدىن چاقىرىپ كېتىلگەنلىكى مەلۇم بولدى.

تەھرىرلىگۈچى: ئەخمەت روزى

كۆرۈشكە ماھىر، ئاممىۋى ھەرىكەت قوزغاشقا ئامراق. ئۇنىڭ سەپداشلىرىدىن جۇڭبۇلغا، لىۋ شاۋچى، جۇدې، پىڭ دېخۇەي، خې لوڭ، چېن يىلارنى ئوبدان بىلىمەن. جۇڭبۇلغا بولسا، ئەمەلىيەتچى، دۇنيانى چوڭقۇر چۈشىنىدۇ، كارامەت دېپلومات، چىقىشقاق. بولۇپمۇ بىزنىڭ پىرقىمىز بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى قويۇق. پىرقىمىز ئىچىدە ئۇنىڭ ھېسابسىز دوستلىرى بار. ئىككى پارتىيىنىڭ نۇرغۇنلىغان ئورتاق ياخشى ئىش ئىزلىرى ئەنە شۇ جۇڭبۇلغا بىلەن ئۆز قولى بىلەن يۇغۇرۇلغان. بۇ ئېسىل ئىنسان ھەتتا دۈشمەننىمۇ ئۆزىگە قايىل قىلىپ، چېن دوستقا ئايلاندۇرالايدۇ. ۋېييۈەنجاڭ - مۇزىمۇ جۇڭبۇلغا ئالاھىدە ھۆرمەت بىلەن تىلغا ئالاتتى ۋە ئېھتىيات قىلاتتى.

— سىلەر باشلىماقچى بولغان قۇرۇلۇشنىڭ ئىستىقبالىغا قانداق قارايسىز؟

— بۇ غايەت زور خەلقئارالىق ئۈنۈپرسال ھەربىي قۇرۇلۇشنى جاك ۋېييۈەنجاڭ بىلەن روزۋېلت زۇڭتۇڭ مەسلىھەتلىشىپ بېكىتكەن. مەن بۇنداق ھەربىي بازىنى ياساپ پايدىلىنىشنىڭ مۇمكىن ئەمەسلىكىنى سەزگەندىم. سوۋېت ئىتتىپاقىغا چېگرىداش بولغان مۇنداق بىر ئورۇندا ھەربىي بازى قۇرۇش خەتەرلىك ئىدى. مۇبادا كۈنلەرنىڭ بىزىدە سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن توقۇنۇش يۈز بېرىدىغان بولسا، بىر كۈنىمۇ پايلىماي، سوۋېت ئىتتىپاقى ئارمىيىسى تەرىپىدىن بىت - چىت قىلىنغان بولاتتى. ئەگەر ئۇنداق بولماي تۇرۇۋېرىدىغان بولسا، بۇ بازى ئامېرىكا ئىگىدارچىلىقىغا ئۆتەتتى. دە، شىنجاڭنىڭ ئىستىقبالىغا كۈتۈلمىگەن خەۋپ يېتەتتى. ئىلى

جەنجاھتا كۆرگەن — ئاڭلىغانلىرىم

شەمسىدىن سوپىيوف

ھەرەمباغقا ھۇجۇم قىلىش سىگنالى بېرىلدى. ئوتدېلىنىپ كوماندىرىمىز دەرھال يىغىلىش بۇيرۇقى بەردى، بىز دەرھال تىزىلدۇق. كوماندىرىمىز: «قومانداننىڭ بۇيرۇقى بويىچە دۈشمەننى ئۇۋىسىدىن قوغلاپ چىقىرىش ئۈچۈن، ئۈچ تەرەپتىن قورشاپ ھۇجۇم قىلىمىز، دۈشمەنگە قېچىش يوقۇقى قالدۇرۇش ئۈچۈن، ئايرودرۇم تەرەپنىڭ يولى ئېچىۋېتىلدى. دۈشمەن تاغ تەرەپكە يەنى پىلىچى خاڭ تەرەپكە قېچىشى مۇمكىن. بىزنىڭ ۋەزىپىمىز قېرىنداش قىسىملارغا ماسلىشىپ ھۇجۇمغا ئۆتۈش. ئالدى بىلەن پوتەيگە ھۇجۇم قىلىمىز؛ مەن بۇ پوتەيگە ئىككى قېتىم بارغان. بۇ پوتەيگە بېرىش يولى ماڭا تونۇش، مەن بىر جەڭچى بىلەن ئوڭ تەرەپنى ئايلىنىپ پوتەيگە بارىمەن. سىلەر مېنى قوغداش يۈزىسىدىن پوتەي كۈنگىرىسىنى ئوققا تۇتۇڭلار. ھازىر تاڭ يېقىنلاشتى، تاڭ يورۇشتىن بۇرۇن پوتەي يېنىغا بېرىۋېلىشىمىز كېرەك. مەن پوتەيدىكى دۈشمەن پىلىموتچىكىنى ئۆلتۈرۈپ، پىلىموتنى تارتىۋالغاندىن كېيىن، پوتەيدىن بەلگە بېرىمەن. مەن قايتىپ كەلگىچە ۋاقىتلىق كوماندىرلىق ۋەزىپىسىنى XX يولداش ئۆتەيدۇ» دېدى. دە، ئاپتوماتىنى ئېلىپ، 7 - 8 تال گراناتنى بەلگە قىستۇرۇپ، بىر جەڭچىنى ئەگەشتۈرۈپ، پوتەيگە قاراپ يۈرۈپ كەتتى.

بىز ئالماقچى بولغان بۇ پوتەي ناھايىتى ئېگىز جايغا جايلاشقان بولۇپ، ئەتراپى تۈپتۈز، دالدا قىلغۇدەك ھېچنەرسە يوق ئىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە پوتەينىڭ ئوت كۈچى كۆپ بولۇپ، پىلىموتى 4 - 5 كە يېتەتتى. پوتەي ئەتراپى پۈتۈنلەي مىنالاشتۇرۇۋېتىلگەچكە، مىنادىن ئېھتىيات قىلىشقا توغرا كېلەتتى. دۈشمەن پىلىموت، مىلتىق، گراناتلارنى

مەن 1944 - يىلى 11 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى 17 يېشىدا مىللىي ئارمىيىگە كىرىپ، ھەرەمباغ، كەڭساي، سىتەي، ئوتەي، بورتالا، بۇرچىن، كونا شىخو، يېڭى شىخولارنى ئازاد قىلىش ئۇرۇشلىرىغا قاتناشتىم. بۇ جەرياندىكى بەزى كەچۈرمىشلىرىمنى قىسقىچە بايان قىلىپ ئۆتمەن.

ھەرەمباغ ئۇرۇشى

1944 - يىلى 11 - ئاينىڭ 7 -، 8 - كۈنلىرى قوزغىلاڭچىلار غۇلجا شەھىرىگە ھۇجۇم قىلىپ، غۇلجا شەھىرىنىڭ كۆپ قىسمىنى ئازاد قىلدى. دۈشمەن قوشۇنى ھەرەمباغ، ئايرودرۇم، لياڭشياڭ بۇتخانىسى قاتارلىق جايلارغا چېكىنىپ مۇداپىئەدە تۇردى. بۇ چاغ قوزغىلاڭچى قوشۇن پارتىزانلىق ھالەتتىن مۇنتىزىملىشىشقا ئۆتۈۋاتقان چاغ ئىدى.

1945 - يىلى 1 - ئايدا مىللىي ئارمىيە قوماندانلىق شتابى ھەرەمباغدىكى دۈشمەننى يوقىتىش ئۈچۈن، پارتىزان ئەترەتلىرىگە ۋەزىپە تاپشۇردى. بىزنىڭ ۋەزىپىمىز: بايكۆل ئەتراپىدىكى دۈشمەن ھەرىكىتىنى كۆزىتىپ، دۈشمەن ئەھۋالىدىن قوماندانلىق شتابىغا دوكلات يوللاش ۋە يۇقىرىنىڭ يوليورۇقىنى تۆۋەنگە يەتكۈزۈش، جەڭ سىگنالى بېرىلگەن ھامان بايكۆل تەرەپتىكى پوتەينى ھۇجۇم بىلەن ئېلىش ئىدى. بىز بۇيرۇققا بىنائەن، كۆرسىتىلگەن جايغا بېرىپ ئورۇنلىشىپ، دۈشمەن ئەھۋالىنى كۆزەتكەچ، ئەتراپنىڭ يەر شەكلىنى ئىگىلەپ، ھۇجۇم سىگنالى بېرىلگەن ھامان دۈشمەن پوتەينى ھۇجۇم بىلەن ئېلىش پىلانىنى مۇھاكىمە قىلدۇق. بىزنىڭ ئوتدېلىنىمىزدىكى جەڭچىلەرنىڭ روھى ئۈستۈن ئىدى. ھۇجۇم سىگنالى بېرىلىشى تەقەززالىق بىلەن كۈتەتتۇق.

1945 - يىلى 1 - ئاينىڭ 28 - كۈنى سەھەردە

كەتتى. كوماندىر 50 مېتىردەك يىراقلاپ كەتكەندىن كېيىن، بىر گراناتنى تاشلاپ، ئىككىنچى ئورۇنغا يۆتكەلدىم. دۈشمەن گرانات تاشلانغان جايىنى قارغۇلارچە ئوققا تۇتتى. ئۇزۇن ئۆتمەي ئىككىنچى ئورۇندىن ئاپتومات بىلەن ئوق ئاتقىلى تۇردۇم. بىردەمدىن كېيىن پوتەي ئىچىدىن پارتلاش ئاۋازى چىقتى. ئاستىنقى قەۋەتتىكى ئىككى تۆشۈكنىن ئېتىلىۋاتقان ئوق ئاۋازى يوقالدى. كوماندىر شۇ چاغدا چاپاننى كۈنگىرىدىن چىقىرىپ بەلگە بەردى. دۈشمەن يەنە توختاپ - توختاپ ئوق ياغدۇرۇپ تۇراتتى. شۇ ئارىلىقتا پوتەيدىن يەنە بىر قېتىم قاتتىق پارتلاش ئاۋازى چىقىپ، ئەتراپنى ئىس - تۈتەك، چاڭ - توزان قاپلاپ كەتتى. پوتەينىڭ 2 - قەۋىتىدىن ئېتىلىۋاتقان پىلىموتلار بىراقلا جىمىقتى. مەن پوتەيگە قاراپ ئون نەچچە قەدەم مېڭىشىمغا، كوماندىر بىر پىلىموت، 2 تال ياپونكا مىلتىقىنى كۆتەرگەن يېتى ئالدىمغا چىقتى: «ئارقىغا چېكىن، ئۆز سېپىمىزگە قايتىپ دۈشمەننى كۆزىتىشىمىز، پوتەيدىكى دۈشمەن ئاساسەن تۈگىدى، 3 - قەۋەتتىكى دۈشمەن ھېچ يەرگە بارالمايدۇ. بىھۆدە قۇربان بېرىشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن، قېچىش يوقۇقى قالدۇرۇپ، دۈشمەن پوتەيدىن قېچىپ چىققاندىن كېيىن، قورشاپ تىرىك تۇتمىز دېدى. شۇ ئەسنادا 3 - قەۋەتتىكى دۈشمەن بىزنى غالجىرلارچە ئوققا تۇتتى. مەن كوماندىرنىڭ 5 مېتىر ئارقىسىدا ئۆمىلەپ ماڭدىم. كوماندىر ئېرىقنىڭ ئىچىدىن چىقىپ، نېرىدىكى ئازگالغا ئۆتمەك بولغاندا ئوق تېگىپ يىقىلدى. مەن ئۇنى يۇدۇپ ئازگالغا ئېلىپ چۈشۈپ قارىسام، 6 - 7 جايغا پىلىموت ئوقى تېگىپتۇ. كوماندىر قولىنى كۆتىرىپ پوتەي تەرەپكە سۈنۈپ، بىر نەرسە دېيىشكە ئاغزىنى مىدىرلىتىپلا جىم بولۇپ قالدى. قارىسام شېھىد بولۇپتۇ»

ۋاقىتلىق كوماندىر دوكلاتنى ئاڭلاپ: «يولداشلار، بىز خەلقىمىزنىڭ باتۇر ئوغلانى، بىزنىڭ كوماندىرىمىز مەخمۇت ئۈچۈن ئىنتىقام ئېلىشىمىز كېرەك» دېدى. بىز كوماندىرنىڭ جەسەدى قالغان جايغا ئىلگىرىلەپ پوتەيگە يېقىنلىشىشىمىزغا پوتەيدىكى قالدۇق دۈشمەن

ئىشقا سېلىپ، جان - جەھلى بىلەن قارشىلىق كۆرسەتتى، بىزمۇ ئاپتومات بىلەن پوتەي كۈنگىرىسىنى ئوققا تۇتتۇق. ھەممىمىزنىڭ كۆزى دۈشمەن پوتەيىدىن بېرىلىدىغان بەلگىگە تىكىلگەندى. مۇشۇنداق جىددىي پەيتتە پوتەينىڭ ئاستىنقى قەۋىتىدىكى كۈنگىرىسىدىن چاپاننىڭ يېڭى چىقىرىلىپ بەلگە بېرىلدى. ئارىمىزدىن بىر رۇس جەڭچى خۇشاللىقتىن ئىككى قولىنى ئېگىز كۆتىرىپ، ھۇررا - ھۇررا دەپ ۋاقىرىشىغا، ئوڭ قولىغا پىلىموت ئوقى تېگىپ يارىلاندى. ۋاقىتلىق كوماندىر شۇ ھامان ماڭا: «ئوق تەگكەن يولداشنى ئارقا سەپكە ئاپىرىۋېتىپ، بۇ يەردىكى ئەھۋالنى قۇماندانغا دوكلات قىل» دەپ بۇيرۇق بەردى. مەن يارىدار يولداشنى ئارقا سەپكە تاپشۇرۇپ بېرىپ، قۇماندانغا ئەھۋالنى دوكلات قىلدىم. قۇماندان مېنىڭ سۆزۈم تۈگىمەستىنلا ئاچچىقلاپ كەتتى ۋە: «كوماندىرلار كىمىنىڭ بۇيرۇقى بىلەن بىر ئوتدېلېنىيە جەڭچىنى تاشلاپ، ئۆزى دۈشمەن ئىستېھكامىغا كەتتى؟ دەرھال ئوڭ ۋە سول تەرەپتىكى قېرىنداش قىسىملارغا خەۋەر قىلىڭلار، ئۇنىڭ سالامەت قايتىپ چىقىشى ئۈچۈن ياردەمگە ئادەم ئەۋەتىلسۇن» دەپ يېنىدىكى 2 كوماندىرغا بۇيرۇق قىلدى.

مەن قايتىپ كېلىۋېتىپ يولدا كوماندىر بىلەن كەتكەن جەڭچىنى ئۇچراتتىم. ئۇ كۆزىگە ياش ئالغان ھالدا: «كوماندىرىمىز مەخمۇت شېھىت بولدى» دېدى. ئۇ، ئوتدېلېنىيەگە قايتىپ كېلىپ، ۋاقىتلىق كوماندىرغا ئەھۋالنى دوكلات قىلىپ مۇنداق دېدى: «بىز پوتەيگە يېقىنلاپ بارغاندا، دۈشمەن يامغۇردەك ئوق ياغدۇرۇپ، قارغۇلارچە گرانات تاشلىدى، بۇ گراناتلار پوتەي ئەتراپىغا كۆمۈلگەن مىنالارنى پارلىتىپ، بىزنىڭ پوتەيگە يېقىنلىشىشىمىزغا ئىمكانىيەت بەرمىدى. كوماندىر: «سەن مۇشۇ يەردە يېتىپ دۈشمەنگە ئوت ئېچىپ، گرانات تاشلاپ، دۈشمەننىڭ دىققىتىنى ئۆزۈڭگە تارتقىن، مەن پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ پوتەيگە بېرىۋالەمەن، دېدى. مەن پوتەينى ئۇدۇلدىن ئوققا تۇتتۇم، ئۇ ياندىكى كىچىك دۆڭنى دالدا قىلىپ، پوتەيگە قاراپ يۈگۈرۈپ

قىسىملىق قىسمىنى بىلىۋېلىپ، تىرىك قايتىشىمىزغا يول قويماستىن ئۈچۈن، بىزگە ھۇجۇم قىلدى. بىز چېكىنىۋاتقاندا مۇئاۋىن قوماندان زىنكەيوفقا ئوق تېگىپ قۇربان بولدى. بىز 2 ياردان بىلەن زىنكەيوفنىڭ جەسىدىنى ئېلىپ قېيۇم بۇلاققا قايتىپ كەلدۇق. ئۇ يەردە قوماندان زۇنۇن تېيىپوف بىلەن ماژاروف بىزنى كۈتۈپ تۇرغانىكەن.

قوماندانلىق شتاب بىز ئەمىنلىگەن مەلۇماتقا ئاساسەن، ئارمىيە بىلەن پارتىزانلار ئۆز ئارا ماسلىشىپ، دۈشمەنگە كەڭسايىنىڭ شەرقىي ۋە غەربىي تەرەپلىرىدىن بىرلا ۋاقىتتا ھۇجۇم قىلىش بۇيرۇقى چىقاردى. كەڭسايىدا نەچچە كۈن ئۇرۇش بولغاندىن كېيىن، دۈشمەن قوشۇنى سىتەيگە چېكىندى، ئۇتەيدە تۇرۇۋاتقان قوشۇننىمۇ سىتەيگە يۆتكەپ مۇداپىئەدە تۇردى. ئارمىيىمىز مۇز تۇتۇپ كەتكەن سايرام كۆلىدىن ئۆتۈپ، سىتەيدىكى دۈشمەنگە قاتتىق ھۇجۇم قىلىۋاتقاندا، بىر قىسىم پارتىزانلار بورتالا تەرەپتىكى تاغدا ئىككى تەرەپكە بۆلۈنۈپ، دۈشمەننىڭ چېكىنىش يولىنى توسۇش ئۈچۈن ئىستىھكام قۇردى. 2 - ئاينىڭ 19 - كۈنى ئۇتەيگە قاراپ چېكىنگەن دۈشمەن قوشۇنى پارتىزانلارنىڭ توسۇپ زەربە بېرىشىگە ئۇچراپ، نەچچە يۈز ئادىمىدىن ئايرىلدى، ئاز ساندىكى باشلىقلىرىلا قېچىپ قۇتۇلۇپ داخىيەزىگە بېرىۋالدى. بۇ چاغدا ئالدىنقى سەپكە زۇنۇن تېيىپوف بىلەن ماژاروف قوماندانلىق قىلىۋاتتاتتى. قوماندانلىق شتابىمىز سىتەيگە جايلاشتى، ئالدىنقى سەپ ئۇتەيدە بولدى. دۈشمەن داخىيەزىنى ئالدىنقى سەپ قىلىپ تۇرۇپ، جىڭدىن نۇرغۇن ئەسكەر يۆتكىدى. بىز ئىككى ھەپتىگىچە ئۇرۇش توختىتىپ تەييارلىق خىزمەتلىرىنى ئىشلىدۇق. قوماندانلىق شتابىمىز ئۇتەيگە يۆتكەلدى. ئاندىن يەنە ھۇجۇم قىلدۇق، ئۇرۇش ئىنتايىن كەسكىن بولدى. دۈشمەن ئايروپىلانى ھەركۈنى ھاۋادىن ئوق ياغدۇرۇپ ۋە بومباردىمان قىلىپ تۇردى. 1945 - يىلى 4 - ئايدا داخىيەزە ئازاد قىلىندى.

شىخو، جىڭلارنى ئېلىش

1944 - يىلى 6 - ئايدا مەن شىمالىي يۇرۇش

پوتەيدىن چىقىپ قاچتى. بىز دۈشمەننى ئېتىپ ئۆلتۈردۇق.

1945 - يىلى 1 - ئاينىڭ 30 - كۈنى ھەرەمباغدىن قېچىپ چىققان دۈشمەن پىلچى سايغا بارغاندا، ئالدىن ئورۇنلاشتۇرۇلغان پارتىزانلار تەرىپىدىن يوقىتىلدى، شۇنىڭ بىلەن غۇلجا شەھىرى پۈتۈنلەي ئازاد بولدى.

كەڭساي، سىتەي، يەنسەخەيلەردىكى ئۇرۇش

غۇلجا ئازاد بولغاندىن كېيىن، قوماندانلىق شتابىنىڭ مۇھاپىزەتچىلەر ئىزۋوتىغا 40 جەڭچى تاللاپ ئېلىندى، مەنمۇ شۇ 40 جەڭچىنىڭ بىرى بولۇپ تاللاندىم. دۈشمەن ئەھۋالىنى ئىگىلەش ئۈچۈن، قوماندانلىق شتاب بىر رازۇبتىكا ئىزۋوتىنى كەڭسايغا ئەۋەتتى. مەنمۇ شۇلار ئىچىدە ئىدىم. بىزنىڭ ۋەزىپىمىز كەڭسايدىكى دۈشمەننىڭ سانى، ئىستىھكامى، ئوت توچكىلىرىنىڭ جايلىشىشى قاتارلىقلارنى ئىگىلەش ئىدى. بىز غۇلجىدىن قېيۇم بۇلاققىچە ماشىنا بىلەن باردۇق، قېيۇم بۇلاقتىن پىيادە كەڭسايغا قاراپ ماڭدۇق. ھاۋا ناھايىتى سوغۇق، قار قىلىن، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۈچىمىزدا جۇۋا، پۈتۈمىزدا پىيما، ئۆشۈمىز دە مېلىتىق بولغاچقا، يول يۈرۈش ناھايىتى قىيىن ئىدى. بىز قىيىنچىلىقنى يېڭىپ دۈشمەن ئىستىھكاملىرىغا يېقىنلاپ باردۇق. دۈشمەن تاغ چوققىلىرىغا پوتەي ياساپ، مۇستەھكەم جايلىشىپ، جىددىي ھالەتتە تۇرغانىكەن. بىزنى سېزىپ قېلىپ، بىزگە ئوق ياغدۇردى. بىزمۇ دۈشمەننىڭ پۈتۈن ئوت توچكىلىرىنى ئىشقا سالدۇرۇپ ئەھۋالىنى تولۇق ئىگىلەش ئۈچۈن، ھەر تەرەپكە قارىتىپ ئوق ئېتىپ، گرانات تاشلاپ، دۈشمەننى ئالاقزادە قىلىۋەتتۇق، دۈشمەن دەسلەپتە بىزنى زور قوشۇن دەپ بىلىپ، پىلموت، زەمبىرەك، مىنمىيوتلىرىنى ئىشقا سېلىپ، قالايمىقان ئوق ئېتىپ، كەڭساي ئىچىدىكى قاڭغالىرىدا يېپىلغان كورپۇس - كورپۇس ئۆيلەرنى ۋەيران قىلىۋەتتى. بىز ئەھۋالنى تولۇق ئىگىلەپ كۆزلىگەن مەقسەتكە يەتكەندىن كېيىن قايتماقچى بولدۇق. لېكىن دۈشمەن بىزنىڭ رازۇبتىكا

يولغا بۆلۈپ ئورۇنلاشتۇرۇلدى. دۈشمەن تۆۋەندىكى 3 يولغا بۆلۈنۈپ قاچاتتى: 1. جىڭدىن تاغ ياقلاپ جەنۇپ تەرەپ بىلەن ئۈرۈمچىگە قاچاتتى؛ 2. ئوتتۇرا يول يەنى ماشىنا يولى بىلەن مېڭىپ، شىخوغا كېلىپ تەسلىم بولاتتى؛ 3. ماشىنا يولىنىڭ شىمالىنى بويلاپ ئۈرۈمچىگە كېتەتتى. دەرۋەقە دۈشمەنلەر مۇشۇ 3 يول بويىچە جىڭدىن قېچىپ چىقتى. گېنېرال ئىسھاقبېكىنىڭ قوشۇنى دۈشمەننىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ زەربە بەردى. گېنېرال فالنوفنىڭ قوشۇنى دۈشمەننىڭ ئالدىنى توسۇپ زەربە بېرىشكە ئورۇنلاشتۇرۇلدى. دۈشمەننىڭ ئوتتۇرا يول بىلەن كەلگەن 800 دىن ئارتۇق ئەسكىرى چىگشوردا تەسلىم بولۇپ، بارلىق قورال - ياراغلىرىنى تاپشۇردى، بىر پايىمۇ ئوق چىقارمىدى. 3 - يولدىن قاچقان 1000 دىن ئارتۇق دۈشمەن ئۆز قومانداننى مۇھاپىزەت قىلىپ، كونا شىخو تەرەپ بىلەن يەنسېخەنى بويلاپ قاچتى، ئۇلار ئىنتايىن جاھىللىق بىلەن توختىماي ئۇرۇش قىلىپ ماڭدى. لېكىن ئارمىيىمىز ھەممە تەرەپنى قورشىۋالغانلىقتىن، ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ئوقتىن، بەزىلىرى ئاچارچىلىقتىن ئۆلۈپ ئازلاپ كەتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە كېچىدە قاتتىق بوران چىقىپ، يامغۇر يېغىپ كەتكەنلىكتىن، نۇرغۇن ئەسكىرى سزالىققا يېتىپ قالدى. گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ ئۈرۈمچىدىكى كاتتۇباشلىرى جىڭنى ساقلاپ قالالمايدىغانلىقىغا كۆزى يەتكەندىن كېيىن، جىڭدىكى گېنېرالنى قۇتقۇزۇش ئۈچۈن، بىر جىپ ماشىنا بىلەن 30 قوغدىغۇچىنى يەنسېخەي قومۇشلۇقىدىكى بىر دېھقاننىڭ ئۆيىگە يوشۇرۇن ئەۋەتكەنىكەن. جىڭدىن قاچقان ھېلىقى گېنېرال ئاران بىرنەچچە ئادىمى بىلەن قومۇشلۇققا كىرىۋالدى. ئۇلارنى قوغلاپ بارغان بىزنىڭ قوشۇنىمىز قومۇشلۇقنىڭ ئەتراپىنى قورشاپ بولۇپ، ئەھۋالنى دوكلات قىلغاندىن كېيىن، گېنېرال فالنوف دۈشمەنگە 3 ۋەكىل كىرگۈزدى. ۋەكىللەر 2 سائەتتەك ھايال بولۇپ، ساق - سالامەت قايتىپ چىقتى ۋە دۈشمەن گېنېرالنىڭ تەسلىم بولمايدىغانلىقىنى، ئۆزىنىڭ ئۈرۈمچىگە تىنچ كېتىۋېلىشى ئۈچۈن يولنى

ئارمىيىسىگە بۆلۈندۈم. بىز گېنېرال فالنوف، زۇنۇن تېيىپوف، ئالىكساندر ئىۋانوف باشچىلىقىدا بورتالا، چۆچەك، ئالتايلازغا يۈرۈش قىلدۇق. بىز چۆچەكتە بىر ئايغا يېقىن تۇرۇپ، 8 - ئايدا شىخوغا قاراپ يولغا چىقتۇق. چېبەيزىنى ئالدىنقى سەپ قىلىپ تۇرغان دۈشمەن بىلەن 2 كۈن قاتتىق جەڭ قىلدۇق، گومىنداڭنىڭ ئايروپىلانلىرى كېلىپ بومباردىمان قىلدى، لېكىن 3 - كۈنگە بەرداشلىق بېرەلمىدى، ئۇلار كونا شىخونى تاشلاپ يېڭى شىخوغا كىرىۋالدى. بىز كونا شىخوغا كىرىپ، دوختۇرخانىنى ئارقا سەپ قىلدۇق ۋە يېڭى شىخونىڭ شىمالىي، غەربىي تەرىپىنى ئالدىنقى سەپ قىلىپ ئۇرۇش قىلدۇق. دۈشمەن تانكا، ئايروپىلانلىرىنى ئىشقا سالدى، لېكىن بىزدە تانكا يوق ئىدى. 5 كۈن ئەتراپىدا قاتتىق جەڭ بولدى. نۇرغۇنلىغان يولداشلار قۇربان بولدى. ئېغىر بولغىنى شۇكى، شىخونىڭ شەرق تەرىپىدىكى سزالىقتا بىر تۈگمەن بولۇپ، دۈشمەن تۈگمەن ئىچىگە پىلىموت ئورۇنلاشتۇرۇۋالغان، سزالىققا سۇ قويۇپ ئادەم ئۆتۈشكە بولمايدىغان قىلىپ قويغانىكەن. باتالىئون كوماندىرى جەڭچىلەرنى سزالىقتىن ئۆتۈشكە بۇيرۇق قىلدى. سزالىقتا تىزغا كەلگىچە سۇ بار ئىدى. جەڭچىلەر سزالىقتىن ئۆتۈۋاتقاندا، تۈگمەندىكى دۈشمەن پىلىموتتىن ئوق ياغدۇرۇپ، بىر روتا ئەسكەرنىڭ ھەممىسىنى دېگۈدەك قىرىۋەتتى، پەقەت بىرنەچچە سېستىراللا قالدى. ئاخىرى بىز 3 جەڭچى تۈگمەننىڭ ئۆستىڭى بىلەن تۈگمەن ئاستىغا كىرىپ، دۈشمەننى تەسلىم قىلدۇق.

2 كۈندىن كېيىن بىزنىڭ مۇھاپىزەت ئىزۋوتىمىز مۇھاپىزەت ئىسكادرونغا ئۆزگەرتىلدى. بۇ چاغدا جىڭ تېخى ئازاد بولمىغانىدى. بىر كۈنى 2 قوماندان 20 مۇھاپىزەتچىنى ئېلىپ، شىخودىن جىڭغا قاراپ يولغا چىقتى. بىز قۇمبۇلاق دېگەن يەرگە بېرىپ، ئۇ يەرگە جايلاشقان دۈشمەننى پاراكەندە قىلدۇق. ئارمىيىمىز دۈشمەننىڭ ئارقا سەپ يولىنى ئىگىلىۋالدى. 6 - كۈنى جىڭدىكى دۈشمەنلەر 3 كە بۆلۈنۈپ قېچىشقا باشلىدى، دېگەن خەۋەر كەلگەندىن كېيىن، شىخودىكى ئارمىيىمىز 3

بېرىپ خەۋەرلەشكەندىن كېيىن ئاندىن بارايلى دېيىشتى. بىراق، ئايروپىلان باشلىقى: «بىز قەتئىي ئالتايغا بارىمىز، ھازىر بىز تەرەپنىڭ ئوق - دورا، قوراللىرى جىددىي» دېدى. بىز ئايروپىلانغا شۇنچىلىق چۈشتۈرۈپ، بۇ چاغدا ئوسمان باندىنىڭ ئەسكەرلىرى ئايروپىلاننى ئىگىلىۋالغانىكەن، ئۇلارنىڭ تەرەپ - تەرەپتىن بىز تەرەپكە ئاتلىق چېپىپ كېلىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، جىددىي قوزغىلىپ ئۇچۇپ كەتتۇق. ئۇلار ئوق ئاتتى. بىز ئالتايدىن چىقىپ چۆچەك ئايروپىلانغا قوندۇق. ئاندىن بۇيرۇق بويىچە غۇلجىغا قايتتۇق.

بىر قانچە كۈن ئۆتكەندىن كېيىن، قوماندانلىق شتابىنىڭ باشلىقى گېنېرال لېيتېنانت مازاروفنىڭ بۇيرۇقى بويىچە 2 - قېتىم ئالتايغا ئۇچتۇق. ئۇچقۇچىلار ئىچىدە بىر ئۆزبېك يىگىت بولۇپ، بىز ئۇنىڭدىن پات - پاتلا ئالتاي بىلەن ئالاقىلىشىش ئەھۋالىنى سورايتتۇق. ئۇ: «قورقۇناتامىسىلەر، ھېچ گەپ يوق، ئالدىمىزدىن ئېنىق خەۋەر بار، خاتىرجەم بولۇڭلار» دېدى. ئايروپىلان ئايروپىلاننى بىر ئايلىنىپ ئاندىن قوندى. ئەتراپتىكى ھەربىيلەر ئىنتايىن ئالدىراش يۈگۈرۈشۈپ يۈرەتتى. ئۇچ ۋىلايەت بايرىقىمۇ لەپىلەپ تۇراتتى. بىز خاتىرجەم ھالدا ئايروپىلان قېشىغا ئادەم كېلىشىنى كۈتتۇق. ھايال قالماي 2 ئوفىستېر كەلدى. بىرى بىزنى قوماندانلىق شتابىغا باشلاپ باردى. بىز كىرىپ، پولىكوۋنىڭ دەلىلقانغا ھەربىيچە سالام بەردۇق ۋە قوللىمىزدىكى تىزىملىكىنى سۇندۇق. پولىكوۋنىڭ بىزنى قىزغىن كۈتۈۋالدى ۋە بىزدىن ھال سورىدى. بىز بىرەر سائەتتىن كېيىن سالام بېرىپ قايتىشقا رۇخسەت ئالدىق. 4 - 5 يارىدار بىلەن 2 دوختۇرنى ئېلىپ ھاۋاغا كۆتۈرۈلۈدۇق. چۆچەك ئايروپىلاندا ماي قاچىلىغاندىن كېيىن، غۇلجىغا قاراپ ئۇچتۇق. بىز غۇلجا ئايروپىلانغا يېتىپ كەلگەندە، دوختۇر ماشىنىسى، دوختۇرلار ۋە بەزى مۇناسىۋەتلىك يولداشلار تەييار بولۇپ تۇرغانىكەن.

تەييارلىغۇچى: نىياز كىرىمى

تەھرىرلىگۈچى: ئەخمەت روزى

ئېچىۋېتىشنى تەلەپ قىلىدىغانلىقىنى دوكلات قىلدى. ھاۋا ئىسسىق، ۋاقىت جىددىي بولغاچقا، گېنېرال فالنىوف پىلان بويىچە، قومۇشلۇقنىڭ ھەممە تەرىپىدىن ئوت يېقىشقا بۇيرۇق قىلدى. قۇرۇپ كەتكەن قومۇشلار ھەش - يەش دېگۈچە قىپقىزىل ئوت بولۇپ ھاۋاغا كۆتۈرۈلدى، ئىس - تۈتەك ھەممە تەرەپنى قاپلاشقا باشلىدى. قېچىشقا ئامالسىز قالغان دۈشمەن تەسلىم بولۇشقا مەجبۇر بولدى.

ئالتايغا ئۇچۇش

مىللىي ئارمىيە ماناس دەرياسىدىن ئارقا سەپكە قايتقاندا، مەن ئايروپىلان ئاتىدىغان زېنت پىلىموت روتىسىغا بۆلۈنۈپ، غۇلجا ئايروپىلانغا ئورۇنلاشتىم. بىز 70 جەڭچى ئىدۇق، 6 زېنت پىلىموت بار ئىدى. زەنەنباي روتا كوماندىرى، مەن ئۇنىڭ مۇئاۋىنى بولدۇم. بىزنىڭ بۇ روتىغا قوماندانلىق شتابى بىۋاسىتە رەھبەرلىك قىلاتتى، يۈرۈش - تۈرۈشمىز ئاكوپ ئىچىدە بولاتتى، شتاب بىلەن تېلېفون ئارقىلىق خەۋەرلىشەتتۇق. 1947 - يىلى 9 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى ئىدى. كېچىدە قوماندانلىق شتابىدىن: «بىر باشلىق بىلەن 5 جەڭچى تاللانسون، ئۇلار تالغاندا قوماندانلىق شتابىغا ئۆزلىرىنى مەلۇم قىلسۇن» دەپ جىددىي تېلېفون كەلدى. سەھەردە 6 مىز قوماندانلىق شتابىغا ئۆزىمىزنى مەلۇم قىلدۇق. بىر رۇس كاپىتان كىرىپ: «سىلەر ھازىر ئايروپىلان بىلەن ئالتايغا قورال - ياراغ ئاپىرسىلەر. ئوسمان باندىت خائىنلىق قىلىپ ئالتاي شەھىرىنى ئىگىلىۋالدى. دەلىلقان پولىكوۋنىڭ قوماندانلىق شتابىنى ئالتاي ئايروپىلانغا يۆتكەپ، ئوسمان بىلەن جەڭ قىلىۋاتىدۇ. قورالنى يەتكۈزۈپ بېرىپ قايتىشتا ئېغىر يارىدارلارنى ئېلىپ كېلىسىلەر» دېدى.

بىز ئايروپىلاننىڭ ئالدى تەرىپىدە ئولتۇردۇق. يېنىمىزدا ئالاقە قىلىدىغان رادىست بار ئىدى، ئۇ رۇسچە خەۋەرلىشىپ تۇراتتى. بىرەر سائەتتىن كېيىن ئالتايدىكى خەۋەر ئۈزۈلۈپ قالدى، بۇنىڭدىن ئۇچقۇچىلار جىددىيلەشتى. بەزىلىرى چۆچەككە

فامىلىمىزنى خىلالاشتۇرۇش توغرىسىدا بىر نەچچە نەكلىپ

ئەخمەت روزى توغرىلىق

(شۇ ئۇ ئار تەزكىرە كومىتېتىدىن)

چەت ئەللىكنىڭ ياپونىيە گراژدانى بولۇشى ئۈچۈن، ئۇنىڭغا ياپونچە فامىلە قوللىنىش شەرت قىلىندۇ. تۈركىيەدە كىشىلەرنىڭ فامىلىلىك بولۇشى تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، دۆلەت ئاتىسى مۇستاپا كامالنىڭ پەرمانى بىلەن ئىشقا ئاشقان. ئۇيغۇرلاردا ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرى ئىسمىغا ئۆز ئۇرۇق - قەبىلىلەرنىڭ نامىنى ياكى ئۆزى ياخشى كۆرۈپ ئۇلۇغلايدىغان بىرەر ھايۋاننىڭ نامىنى قوشۇپ ئاتايدىغان ئادەت بولغان، بۇ ئەمەلىيەتتە ئۇيغۇرلاردىكى فامىلىنىڭ دەسلەپكى شەكلى ئىدى. ئىسلام دىنى ئومۇملاشقاندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ ئىسمىنى ئاللاغا بولغان ھۆرمەت يۈزىسىدىن ئەرەبچە قوللاندى، خان جەمەتلىرى ئۆز ئەجدادىنى يەيغەمبەر ئەلەيھىمۇسالاملارغا تاقاپ، نەسەبنامە تۇرغۇزدى، ئەدىبلىرىمىز بولسا تەخەللۇس قوللاندى.

مۇشۇ ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە، ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتىنىڭ تۈرتكىسىدە، بولۇپمۇ 30 - يىللاردا يۇرتىمىزدا ئەۋج ئالغان مەدەنىي ئاقارتىش ھەرىكىتىدە بىر قىسىم كىشىلەر باش بولۇپ فامىلە قوللاندى، بىراق فامىلە قوللانغۇچىلار مۇئەييەن دائىرىدەلا چەكلىنىپ قالدى، يەنە كېلىپ بۇ فامىلىلەرنىڭ كۆپىنچىسى ئاتىدىن بالغا مىراس قالىدىغان ھەقىقىي فامىلىگە ئايلىنالمىدى. بۇ ھەقتە فامىلە توغرىلىق ئىزدەنگۈچىلەر كۆپ توختالدى.

فامىلىنىڭ ئورتاق قانداشلىقى بولغان بىر جەمەت كىشىلىرىنىڭ بەلگىسى، شۇ جەمەتكە بېسىلغان نامغا ئىكەنلىكى ھەممىگە مەلۇم. ئەجدادلىرىمىزنىڭ ناھايىتى قەدىمدىلا تۇتم ئېتىقادى بىلەن باغلانغان ئىپتىدائىي فامىلە ئادىتىگە ئىگە ئىكەنلىكىمۇ ئايدىڭلاشماقتا. ①. ئەمما بىز دۇنياۋى مىللەتلەر قاتارىغا ئۆتۈشكە ئىنتىلىۋاتقان بۈگۈنكى كۈندە، تېخى دۇنياۋى مىللەت بولۇشنىڭ ئەقەلبى شەرتى بولغان فامىلىلىك بولۇش ئىشىمۇ ئومۇمىي مىللەت مىقياسىدا ئۆز ئىپادىسىنى تاپقىنى ۋە ئەمەلگە ئاشقىنى يوق. قارايدىغان بولساق، ھازىر دۇنيادىكى تەرەققىي تاپقان مىللەت كىشىلىرىنىڭ ھەممىسىنىڭ دېگۈدەك فامىلىسى بار، مەدەنىيەتتە بىر قەدەر ئارقىدا قالغان مىللەت كىشىلىرىنىڭ فامىلىسى يوق، ھەتتا ئىسمىمۇ يوق. دۇنياۋى مىللەتلەر قاتارىدىن ئورۇن ئالغان فامىلىلىك مىللەتلەرنىڭ ھەممىسىنىڭلا ئەزەلدىن فامىلىسى بولغان ئەمەس. ئالاھىلى، رۇسلار 14 - ئەسىردىن باشلاپ فامىلە قوللانغان، بىراق دەسلەپتە پەقەت ئاقسۆڭەكلەرنىڭلا فامىلە قوللىنىش ھوقۇقى بولغان. ياپونىيە 19 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىغىچە ئىشكىنى تاقىۋالغان، بېكىنمە ھالەتتىكى قالاق دۆلەت ئىدى، كىشىلەرنىڭ فامىلىسى يوق ئىدى، مېجى يېڭىلىققا كۆچۈش ھەرىكىتى ئېلىپ بېرىلغاندا، پادىشاھ پۇقرالارغا فامىلە تۇرغۇزۇش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈرگەن، فامىلە قوللانمىغانلارغا جەزمانە قويۇلغان، فامىلە تاپالمىغانلارغا ئۇلارنىڭ ئولتۇراق شارائىتى، بېش - ئوقىتىگە قاراپ فامىلە بېرىلگەن. ھازىر ياپونىيەدە ھەرقانداق بىر

باقايلى: ئۇلارنىڭ ئەڭ چوڭ بوۋىسى مەڭلىك باقى، ئۇنىڭ ئوغلى بوسۇق سوكداي (سوكداي ئەمەل نامى)، ئۇنىڭ ئوغلى گۇپپاڭ، ئۇنىڭ ئوغلى مۇھەممەت گۇپپاڭ ھاجى، ئۇنىڭ ئوغلى ئاۋۇدۇن گۇپپاڭ، ئۇنىڭ ئوغلى مۇھەممىدىن گۇپپاڭ، ئۇنىڭ ئوغلى روزى گۇپپاڭ، ئۇنىڭ ئوغلى ئەلىياس گۇپپاڭ ②.

مانا بۇ فامىلىلەشكەن لەقەم، بۇنداق نەچچە ئەۋلاد قوللىنىلغان، فامىلىلىشىپ كەتكەن لەقەملەر ھەممە يۇرتلاردا دېگۈدەك بار، بۇنداق لەقەملىك جەمەت كىشىلىرى شۇ يۇرتتا باشقا كىشىلەرگە تونۇشلۇق بەرگەندە شۇ لەقەمنى ئارقىلىق تونۇشلۇق بېرىشكە ئادەتلەنگەن. ئىسىم، فامىلى توغرىسىدا كۆپرەك ئىزدىنىۋاتقان غەيرەتجان ئابدۇللا كالىدىننىڭ فامىلىسى — «كالىدىن» مۇ لەقەمدىن ئېلىنغان. غەيرەتجاننىڭ ھازىر بىلىدىغان ئەڭ چوڭ بوۋىسى ئابدۇللاخاننىڭ ئەسلى لەقەمى قۇش بولۇپ، ئۇ كىشى گەپچى، قىزىچى، ھازىر جاۋاپ كىشى بولغاچقا، ئۇنىڭ لەقەمى كالىدىنغا ئۆزگەرگەن ھەم بۇ لەقەم ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىدا داۋاملاشقان، يەنى ئۇنىڭ بالىسى موللاھوشۇر ئاخۇن كالىدىن، ئۇنىڭ بالىسى كېپەك ئاخۇنۇم كالىدىن، ئۇنىڭ بالىسى توختىنەزەر باي كالىدىن، ئۇنىڭ بالىسى ئابدۇللا توختىنەزەر ئاخۇنۇم كالىدىن دەپ ئاتالغان. غەيرەتجان ئابدۇللا ئۆز يۇرتىدا جەمەتلىكلىرىنىڭ پەقەت كالىدىن لەقەمى بىلەنلا تونۇلىدىغانلىقىنى تەزەرگە ئېلىپ، بۇ لەقەمنى ئۆزىگە فامىلى قىلغان. ھازىر غەيرەتجاننىڭ ئوغلى — قاپلانباي بۇ فامىلىگە ۋارىسلىق قىلىپ، قاپلانباي كالىدىن دېيىلىۋاتىدۇ.

لەقەم بىر كىشىنىڭ تەقى - تۇرقى، يۈرۈش - تۇرۇشى، سىجەز - خۇلقى، ھۈنەر - كەسپى قاتارلىق ئالاھىدىلىكلىرىگە قاراپ قويۇلىدۇ. ئۇنىڭ چىرايلىقلىرىمۇ، سەتلىرىمۇ بولىدۇ، بىر جەمەت كىشىلىرىدە بىرنەچچە خىل لەقەممۇ بولىدۇ. شۇڭا لەقەمنىڭ فامىلى بولۇشى ئۈچۈن، ئۇنىڭ بىر جەمەتكە خاس بولۇشى، بىرنەچچە ئەۋلاد قوللىنىلغان ياكى مىراس قېلىشقا لايىقلاشقان، ئىلمىي، مىللىي ھەم ئىخچام بولۇشى كېرەك. بىز مۇشۇنداق لەقەم ئارقىلىق شۇ جەمەت كىشىلىرىنىڭ مۇناسىۋىتىنى، يىلتىزىنى ئېنىقلاپ چىقالايمىز.

ھازىر فامىلى قوللانغانلار ئانچە كۆپ ئەمەس، لېكىن ئىلگىرىكى نوقۇل ھالدا ئاتا - بوۋىسىنىڭ ئىسمىنى فامىلى قىلىپ قوللىنىشتىن، ئۆزىمىزنىڭ تارىخىغا تىل ۋە تۇرمۇش ئادىتىمىزگە يېقىن بولغان يېڭىچە فامىلى قوللىنىۋاتقانلار ھەمدە ئۇ ھەقتە ئىزدىنىۋاتقانلارمۇ خېلى كۆپ.

نۇرغۇن كىشىلىرىمىز سودا - تىجارەت بىلەن ۋە ئۇرۇق - توغقان يوقلاش، ھەج قىلىش، سەيلە - ساياھەت قىلىش ئۈچۈن چەت ئەللەرگە چىقماقچى بولغاندا شۇنداقلا چەت ئەلدە يۈرگەن مەزگىللىرىدە ھەمىشە فامىلى مەسىلىسىگە دۇچ كەلگەچكە، فامىلى قوللىنىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى چۈشىنىپ يەتتى، ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ئويلىنىشىمۇ ئۆلگىرەلمەي، ئاتا - بوۋىسىنىڭ ئىسمىنى ياكى يۇرتىنىڭ نامىنى فامىلى قىلىپ قوللاندى. خەلقىمىزنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى يەنىلا فامىلىسىز، بۇنداق فامىلىسىزلىك بىزنى ئاتا - بوۋىلىرىمىزنى ئۇنتۇپ قالىدىغان، ئەسلى - ۋەسىلىمىزنى بىلمەيدىغان كونا ئاقىۋەتكە ئېلىپ بارىدۇ. ھازىر خەلقىمىزنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسى فامىلى قوللىنىش مەسىلىسىنى قوبۇل قىلالىمىغىدەك ھالەتتە ئەمەس. دۇنيا ئۈچۈر دەۋرىگە كىرىۋاتقان، ئەسىر ھالقىش ئالدىدا تۇرغان مۇشۇنداق پەيتتە، ئۆز ئۇرۇق - جەمەتىمىز ئۈچۈن فامىلى تۇرغۇزۇشىمىز، بىر - بىرىمىزنى فامىلى بىلەن ئاتىشىمىز ئىنايىن زۆرۈر.

فامىلى تۇرغۇزۇش ئۈچۈن، نوقۇل بىر دائىرە بىلەنلا چەكلىنىپ قالماي، قەدىمدىن ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلگەن ئەمەل ۋە لەقەملىرىنىڭ فامىلى تۈسدىكىلىرىدىن جانلىق پايدىلىنىشىمىز، ئاندىن بىر قىسىم كىشىلىرىمىز قوللىنىۋاتقان تەخەللۇسلارنى فامىلى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇشىمىز، بۇلاردىن باشقا ئىلغار مىللەتلەرنىڭ فامىلىلىرىنى ۋە ئۇلارنىڭ فامىلى قوللىنىش جەھەتتىكى تەجرىبىلىرىنى ئۆرنەك قىلغان ھالدا فامىلى يارىتىشىمىز كېرەك.

لەقەم ئۇيغۇرلاردا كەڭ ئومۇملاشقان، بەزى يۇرتلاردا بىر جەمەت كىشىلىرى ھەتتا بىر مەھەللە كىشىلىرى بىر لەقەم بىلەن ئاتىلىپ كىلىۋاتقان ئەھۋال بار. مەسىلەن: توقسۇندىكى گۇپپاڭ دېگەن لەقەم بىلەن ئاتالغان بىر جەمەتنىڭ نەسەبىگە قاراپ

ئاتالغان.

ئەرەبلەرمۇ فامىلىگە ناھايىتى ئېتىبار بېرىدۇ. ئۇلاردا فامىلە ئۈچۈن تاللانغان ئىسىملارنىڭ بەزىسى شۇ شەخسنىڭ ئارزۇسى بويىچە، مەلۇم ئىش - ھەرىكەتنى ئىپادىلىشى مۇمكىن، شۇنىڭ بىلەن بىللە مەلۇم قۇش، ھايۋان ۋە ئورۇن - جاي ئىسىملىرىدىن ئېلىنىشىمۇ ياكى ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ ئىسىملىرى قوبۇل قىلىنىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن: نەسرەدىن ھەسەن شەتتا دېگەن ئىسىمدە «شەتتا» (زېمىستان كەتكۈزدى) فامىلە بولۇپ، ئۇ شۇ كىشى ئارزۇ قىلغان مەلۇم ھەرىكەتتىن، ئەھمەد ئەتتىپە سەقىر دېگەن ئىسىمدا «سەقىر» (قارچىغا) فامىلە بولۇپ، ئۇ قۇشلارنىڭ ئىسمىدىن، سەلاھۇددىن مۇھەممەد ئەل بەقەرى دېگەن ئىسىمدا «بەقەرى» (كالا) فامىلە بولۇپ، ئۇ ھايۋانلار ئىسمىدىن، ئەلى سالىھ ئەل ئاسىۋىتى دېگەن ئىسىمدا «ئاسىۋت» فامىلە بولۇپ، ئۇ ئورۇن - جاي ئىسمىدىن، يەتھى مۇھەممەد كامىل، مۇھەممەد مەھمۇد ئابدۇلۋەھھاب دېگەن ئىسىملاردا «كامىل»، «ئابدۇلۋەھھاب» لار فامىلە بولۇپ، ئۇلار كىشى ئىسمىدىن ئېلىنغان ③.

ئەزەلدىنلا فامىلە قوللىنىپ كەلگەن خەنزۇ خەلقىدە فامىلە پەۋقۇلئاددە كۆپ، ئۇلاردىكى فامىلىنىڭ ئىپادىلىگەن مەنىسىمۇ ھەرقانداق مىللەت فامىلىلىرىنىڭكىدىن رەڭدار.

ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىنىڭ مەزمۇنىمۇ ئاجايىپ رەڭدار. ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرى، تىل، تارىخ، ئۆرپ - ئادەت قاتارلىق جەھەتلەرگە ئاساسلىنىپ ۋە ئىلغار مىللەت فامىلىلىرىدىن پايدىلىنىپ، فامىلىمىزنى تۆۋەندىكىدەك تۈرلەرگە كېڭەيتىشكە بولىدۇ:

1. كىشى ئىسىملىرىنى فامىلە قىلىش

ئۇيغۇرلاردا ھازىر ئۆزىنىڭ ئوق يىلتىزى ھېسابلىنىدىغان بوۋىلىرىنىڭ ئىسمىنى ياكى شۇ يۇرت - مەھەللىدە كۆپچىلىككە ھەممىدىن تونۇشلۇق بولغان بىرەر ئۇرۇقدىشىنىڭ ئىسمىنى ئۆزىگە فامىلە قىلىش ئادىتى نىسبەتەن كۆپرەك. مەسىلەن: بۇرھان شەھىدى، ئەنۋەر جاكۇلىن، خۇدا بەردى قاسىموف، مۇختار مامۇت مۇھەممىدى دېگەنگە

دېمەك، لەقەم بىز ئۈچۈن فامىلە تۇرغۇزۇشتىكى بىردىن بىر جانلىق ماتېرىيال، بىز ئۆزىمىزگە فامىلە ئويلاشقاندا، ئالدى بىلەن ئەجدادىمىزدىن مىراس قالغان لەقەمنى نەزەرگە ئېلىشىمىز كېرەك.

فامىلە يارىتىشتا لەقەمدىن كەڭ دائىرىدە پايدىلىنىشنى ئاساس قىلىش بىلەن بىرگە، ھازىرقى بىر قىسىم زىيالىيلار قوللىنىۋاتقان تەخەللۇسلاردىن جۇشقۇن، كۆتۈرەڭگۈ مەنىدىكىلىرىنى ئەۋلادلارغا مىراس قالدۇرۇپ، فامىلە ئورنىدا ئىشلىتىشىمىز، ئەڭ مۇھىمى قەدىمكىنى ھازىرقى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش پىرىنسىپى بويىچە، تارىخى ۋە ئەدەبىي مىراسلىرىمىزنى، تىل بايلىقىمىزنى چوڭقۇر قېزىپ، مىللەتىمىزنىڭ كېلىپ چىقىشى، يېتىپ ئۆتكەن مۇساپىسى، ئىشلەپچىقىرىش شەكلىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ھەم ھازىرقى تۇرمۇش ئۇسۇلى، مۇھىتى، يۈرۈش - تۇرۇشى، روھىي ھالىتىنى گەۋدىلەندۈرىدىغان شۇنداقلا كەلگۈسىنى يورۇتۇپ بېرىدىغان فامىلە سۆز - ئاتالغۇلىرىنى تېپىپ چىقىشىمىز كېرەك. بۇنداق فامىلە سۆزلىرى ھەم مىللىي ئالاھىدىلىككە، ھەم رەڭدارلىققا ئىگە بولغان بولىدۇ. بىزدە ھازىرغىچە قوللىنىلغان فامىلىلەرنىڭ مەنىسى جەھەتتىن تېخى كۆپ خىللاشقان ۋە رەڭدارلاشقان يوق. بۇ جەھەتتىكى ئالاھىدىلىك رۇسلارنىڭ فامىلىسىدە خېلى گەۋدىلىك. مەسىلەن: رۇسلاردىكى كۇربىسكى دېگەن فامىلە كۇربا دەرياسى بويىدا تۇرۇشلۇق دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ، گورباچېف - دوڭ، پلوتىنكوڭ - ياغاچچى، كۇزنىتسوۋ - تۆمۈرچى، كاراۋايېۋ - بولكا، مېدۋېدېۋ - ئېيىق دېگەنلىك بولىدۇ. ياپونىيلىكلەردىمۇ ئۆزىنىڭ تۇرىدىغان جايى، شۇغۇللىنىدىغان كەسپىگە قاراپ قويۇلغان فامىلىلەر خېلى كۆپ، مەسىلەن: بىر كىشى تاغلىق جايدا تۇرىدىغان بولسا، ئۇنىڭ فامىلىسى 上山 (تاغدا)، قارىغايلىقتا تۇرىدىغان بولسا 松下 (قارىغايلىقتا)، ئېتىز ئارىسىدا تۇرىدىغان بولسا 田中 (ئېتىزلىقتا)، سۇ بويىدا تۇرىدىغان بولسا 水上 (سۇ بويىدا)، قۇدۇق تۈۋىدە تۇرىدىغان بولسا 井上 (قۇدۇق تۈۋىدە) دەپ

ئىسمىنى قوشۇپ، ئۆزىنى باشقا ئۇرۇق - قەبىلىلەردىن پەرقلەندۈرۈپ تۇرۇشنىڭ بەلگىسى قىلغان. مەسىلەن: ياغلاقار ئىنال، ئۇيغۇر تاپمىش، ئۇيغۇر تەمۈر دېگەندەك. بۇنداق ئۇرۇق - قەبىلە ناملىرىنى فامىلە قىلىش ئادىتى ھازىر قۇمۇل ۋە باشقا قىسمەن رايونلاردا ساقلانماقتا. مەسىلەن: قارلۇق نىياز، قارلۇق سەئىدۇل دېگەندەك. ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي مىللەتلەرنىڭ قەدىمدە چۈمۈل، چىگىل، قارلۇق، باسمىل، قاغقىل، بايۇندۇر، سالغۇر، بايات قاتارلىق نۇرغۇن ئۇرۇق - قەبىلىلىرى بولغان. بىز ئۇلارنىڭ ھەرقاندىقىنى فامىلە قىلساق بولىدۇ.

3. قەدىمكى ئەمەل ناملىرىنى فامىلە قىلىش

قەدىمكى ئەمەل ناملىرىدىن ھەربىي، مەمۇرىي ئەمەل ناملىرى يازما يادىكارلىقلىرىمىزدا خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ. ئۇلارنىڭ بىر قىسمى ئىسىملىشىپ كەتتى، مۇتلەق كۆپىنچىسى ھازىر قوللىنىلمايدۇ، شۇڭا ئۇلارنى فامىلە قىلىشقا بولىدۇ. مەسىلەن: سانغۇن، تېگىن ياكى تېكىن، تارخان، بۇيرۇق، تەرەن، ئىنال، دورغا، بويلا، كوراگان، تۈتۈن، ساغۇن دېگەندەك.

4. ھايۋان، ئۇچار - قاناتلارنىڭ ئىسمىنى فامىلە قىلىش

ئەجدادلىرىمىز ئوۋچىلىق ۋە چارۋىچىلىق بىلەن ياشىغان مەزگىللىرىدە تەبىئەت ھادىسىلىرىگە چوقۇنۇش بىلەن بىرگە ئارسلان، تۇڭا (قاپلان)، قۇچىڭار (قوچقار)، بۇقا، بارس، توغرىل، چاغرى (لاچىن)، بۇغرا، بۈركۈت، بۆرە قاتارلىق باتۇر، ئەقىللىق، يىرتقۇچ ھايۋانلارنى ئۇلۇغلاپ، ئۇلارنى ئۆزىگە تۇتىم قىلغان ھەمدە پەرزەنتلىرىگە ئەشۇ ھايۋانلارنىڭ ئىسمىنى قويغان ياكى ئىسمىغا ئۇرۇق - قەبىلىسى تۇتىم قىلغان ھايۋانلارنىڭ نامىنى قوشۇپ ئاتىغان. بەزىدە بۇ ئىسىملارنىڭ ئاخىرىغا «تېگىن» (شاھزادا)، «بۆكە» (باتۇر)، «بەگ»، «بىكە» (خېنىم) قاتارلىق قوشۇمچىلارنى قوشۇپمۇ قوللانغان.

خەلقىمىزدە ھازىر ئارسلان، يولۋاس، مايۇن،

ئوخشاش. بۇنداق بوۋىلىرىنىڭ ئىسمىنى فامىلە قىلىشۇ ياخشى ئىش، بىراق ھازىر ئۇيغۇرلاردا ئىسىم تەكرارلىنىدىغان ئەھۋال شۇنداقلا ئوخشاش ئىسىملار بەك كۆپ. مۇشۇنداق ئەھۋالدا بىز يەنىلا ھازىرقى ئىسىملارنى فامىلە ئورنىدا ئىشلەتسەك، كېيىنچە ئوخشاش فامىلىلىكلەر كۆپىيىپ كەتسە، بىز ئۇلارنىڭ فامىلىسىگە بىر لەقەمنى قوشۇپ پەرقلەندۈرىدىغان ئەھۋال كېلىپ چىقمايدۇ دېگىلى بولمايدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە ھازىرقى ئىسىملىرىمىزدا ئەرەبچە، پارىسچە ئىسىملار %80 تىن ئاشىدۇ. كىشىلەر ھازىر ئات قويغاندىمۇ ئەسلىگە قايتىپ، قەدىمكى ئۇيغۇرچە چۈشىنىشلىك، ئىخچام ئىسىملارنى تاللاشقا ئەھمىيەت بېرىۋاتىدۇ. بىز فامىلىدە مىللىي ئالاھىدىلىكنى تەكىتلەۋاتقىنىمىزدا، كىشى ئىسىملىرىنى فامىلە قىلماقچى بولساق، يەنىلا قەدىمكى ئۇيغۇرچە كىشى ئىسىملىرىنى تاللىغىنىمىز مۇۋاپىقراق. مەرھۇم يازغۇچى زوردۇن سابىر گېرمانىيىدىكى زىيارىتى داۋامىدا، مەشھۇر تۈركولوگ گابائىن خانىمنى يوقلاپ بارغاندا، گابائىن خانىم ئۇنىڭغا: «سەلەر ئەڭ ياخشى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەرنى ئۆزۈڭلارغا ئىسىم ياكى فامىلە قىلىپ قوللىنىڭلار. بۇ ئىسىملارنى سەلەر قەدىمكى يادىكارلىقلاردىن ھەرقانداق چاغدا تاپالايسىلەر، ئۇ قانچىلىك لازىم بولسا شۇنچىلىك تاپالايسىلەر» ④ دېگەن تەكلىپنى بەرگەن. ئىلگىرى ئۆتكەن قاغان، دانىشمەن، باتۇرلارنىڭ ئىسىملىرىدىن ئالپاغۇت، كۆلتېكىن، ئەلتەرىش، باغاشار، ئوغۇزخان، ئاتتىلا، بابۇر، ئىشىبارا، چولۇق، ئىستەمى، بۆگۈخان، بايانچۇر، بىلىگە، تۈمەن، پانتېكىن دېگەندەك ئىسىملار خېلى كۆپ.

2. ئۇرۇق - قەبىلە، مىللەت ناملىرىنى فامىلە قىلىش

ئۇرۇق - قەبىلە ناملىرىنى فامىلە شەكىلىدە قوللىنىش ئۇيغۇرلاردا ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرى مەۋجۇت ئىدى. ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ نامى كۆپىنچە شۇ قەبىلىنى قۇرغان كىشىنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان، شۇ ئۇرۇق، قەبىلە كىشىلىرىنىڭ ئەۋلادلىرى ئىسمىنىڭ ئالدى - كەينىگە ئۇرۇق، قەبىلىسىنىڭ

كۆل ناملىرىنى فامىلە قىلىش. مەسىلەن: ئەخىرىتاغ، قۇرۇمتاغ، مۇزئارت، خانىتەغرى، تارىم، ئىرتىش، باغراش قاتارلىقلار.

3) كىچىك كەنت، مەھەللە ناملىرىنى فامىلە قىلىش. كىچىك يەر ناملىرى كۆپىنچە خاسلىققا ئىگە بولمايدۇ، بەزىلىرى ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە بىرنەچچە يەردە، ھەتتا 40 — 50 يەردە ئۇچرايدۇ، بۇنداق كىچىك يەر ناملىرىنى فامىلىگە تاللىغاندا ئۇنىڭ ئىخچام، پاساھەتلىك بولۇشىغا كۆپرەك ئەھمىيەت بېرىش كېرەك. مەسىلەن: ئاچال، خاداڭ، ئارال، توقاي، دولان، ئاقتاش، يانداق، قۇمتۇر قاتارلىقلار.

7. قەدىمكى ھەربىي ئەسلىھەلەر، قورال - ياراغلار، كونا - يېڭى ئىشلەپچىقىرىش سايمانلىرى ۋە باشقا نەرسە - كېرەكلەرنىڭ نامىنى فامىلە قىلىش

مەسىلەن: قورغان، قورۇل، قەلئە، سېپىل، ئوقيا، قالقان، سۈنگۈ (نەيزە)، قىلىچ، بۈگدە (خەنجەر)، قىغراق، پالتا، سۈمبە، پولات، تۆمۈر، ئالماس ...

8. ھۈنەر - كەسىپ ئەھلىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى فامىلە قىلىش

ئۇيغۇرلاردا ھۈنەر - كەسىپ كۆپىنچە ئاتا مىراس بولىدۇ، نەچچە ئەۋلاد بىر كەسىپنى قىلىدىغانلارمۇ تولا. بۇنداقلا شۇ ھۈنەر - كەسىپنىڭ نامى ئەۋلادمۇ ئەۋلاد لەقەم بولۇپ فامىلە خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولۇپ قالىدۇ. ئاتا - بوۋىلىرى باغچى، بابكار، پىلىچى، كۆنچى، بوياقچى، تېرىقچى دېگەندەك لەقەم بىلەن ئاتىلىپ كېلىۋاتقانلار فامىلە قوللانماقچى بولسا، ئالدى بىلەن ئەشۇنداق لەقەملىرىنى ئويلىشىشى كېرەك.

چالغۇ ئەسۋابلىرىنىڭ نامى شۇ چالغۇنىڭ ئەھلىنى بىلدۈرىدىغان ھالەتتە ئەمەس، شۇ چالغۇنىڭ خاس ئىسمىلا لەقەم بولۇپ قالىدۇ، بۇ جانلىق تىلدا شۇ چالغۇنى چالغۇچى دېگەن مەنىنى بېرىدۇ، بۇلارمۇ ئوخشاشلا فامىلىلىك رول ئوينىيالايدۇ. مەسىلەن: روزى تەمبۈر، داۋۇت راۋاپ، توختى سوناي، ھەسەن غىجەك دېگەندەك.

(داۋامى 41 - بەتتە)

بۆرسۈق، بۇلبۇل دېگەندەك ئىسىملار، كەكلىك، قۇشقاچ، قوتاز، تايغان دېگەندەك لەقەملەر بار. دېمەك، بىز بۇلارنى فامىلىگە ئايلاندۇرساق ھېچقانداق ئەجەپلىنەرلىك بولمايدۇ. بىز بۇنداق ھايۋان، ئۇچار - قۇشلار نامىنى فامىلە قىلغاندا، ئوقۇل شۇ ھايۋان ۋە قۇشلارنىڭ ئىسمىنى قوللانماقچىمۇ، ئۇنىڭغا يۇقىرىدا ئېيتىلغان قوشۇمچىلارنى قوشۇپ ئېيتىش بىلەن بىرگە «باي»، «بەگ»، «خان»، «جان» قوشۇمچىلىرىنى قوشۇپ ئىشلەتسەكمۇ بولىدۇ. مەسىلەن: قوتازخان، توغرىلىبەگ، ئارسلانجان، قاپلانباي دېگەندەك.

5. دەل - دەرەخ، ئۆسۈملۈك، زىرائەت ناملىرىنى فامىلە قىلىش

ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش مۇھىتى تۈرلۈك دەل - دەرەخ، زىرائەت، كۆكتاتلار بىلەن زىچ باغلانغان. بۇلاردىن بەزىلىرىنىڭ ناملىرىنى فامىلە ئورنىدا قوللىنىشقا بولىدۇ. مەسىلەن: قارىغاي، ئارچا، چىنار، توغراق، يۇلغۇن، قوناق، ئارپا، ئامۇت، شاپتۇل، ئۆرۈك، بادام، نوقۇت، چامغۇر، تۇرۇپ، سامساق قاتارلىقلار.

6. يەر - جاي ناملىرىنى فامىلە قىلىش

ئىسلام دىنى دىيارىمىزغا كىرگەندىن كېيىن، ئەرەب، پارىس مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىدە نۇرغۇن ئەدىبلىرىمىز ئىسمىغا يۇرتىنىڭ نامىنى قوشۇپ، يۇرتىنىڭ نامىنى تەخەللۇس قىلدى. مەسىلەن: مەھمۇت قەشقەرى، قېدىرخان ياركەندى، موللا مۇسا سايرامى قاتارلىقلار. يۇرت ناملىرىنى مۇشۇنداق تەخەللۇس ئاساسىدا فامىلە قىلىشقا بولىدۇ، بىراق كىشىلەردە يۇرتتازلىق تۇيغۇسى پەيدا قىلىپ قويماسلىق ئۈچۈن، چوڭ - چوڭ يۇرت ناملىرىنى فامىلە قىلىشقا تۈزۈك.

1) ھازىر قوللىنىلمايدىغان، پەقەت تارىخىي يادىكارلىقلاردا ئۇچرايدىغان، ئەجدادلىرىمىز قوللانغان يەر ناملىرىنى فامىلە قىلىش. مەسىلەن: ئورقۇن، ئۆتۈكەن، تۇران، كۈسەن، ئۇدۇن، چالىش، بارچۇق، بارخان دېگەندەك.

2) ھازىرقى تاغ - دەريا، ئېرىق - ئۆستەڭ، جىلغا، يول، كۆۋرۈك، يايلاق، چۆل - جەزىرە،

سەددىچىن، بوغدا، توپىئاتار، فوكاڭ دېگەن يەر ناملىرى توغرىسىدا

ئىمىن تۇرسۇن

ئالاقۇش تېگىن قۇرى دېگەن كىشى ئىكەن. بوغدا چوققىسى ۋە «ساماۋى كۆل» بۇلار كېيىنەرەك پەيدا بولغان ناملاردۇر. «بوغدا» موڭغۇلچە «ئۇلۇغ»، «يۈكسەك» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدىغان سۆز. بۇ چوققىنىڭ تۈركىي تىلىدا ئەسلى ئىسمى بار ئىدى. تەڭرىتاغ خەنزۇچە مەنىسى بويىچە «تېشەن» دەپ، ئۇ تاغنىڭ ئېگىز چوققىسى — خاتتەڭرى بولسا، ئاھاڭى بويىچە «خەن تېڭ گېلى» دەپ ئېلىنغان. تەڭرىتاغ تىزمىسىنىڭ ئوتتۇرا قىسمى يەنى ئالتۇن ئارت قىسمىدىكى يەنە بىر چوققىسى تۈركىي تىلىدا ئوغراچ دەپ ئاتىلاتتى. بۇ نامنىڭ كېلىپ چىقىشى مۇنداق بولسا كېرەك: مىلادىيىدىن 2 — 3 ئەسىر ئىلگىرى ئوغۇرداش (ھازىرقى لوپنۇر كۆلى) بويىدا ياشايدىغان ئوغۇرلار ھۇنلارنىڭ قىسمى تۈپەيلى ئۆز ماكانلىرىنى تاشلاپ، شەرقىي شىمالغا — قوش ئېلىگە كۆچكەندە ھازىرقى ئۈرۈمچى - فوكاڭ يۆنىلىشى بويىچە تەڭرىتاغنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى چوققا باغرىدىن يول ئاچقان. شۇنىڭ بىلەن ئوغۇرلار ئاچقان بۇ تاغ يولى «ئوغۇرئاج» دەپ ئاتالغان. كېيىن مەزكۇر يول نامى تەڭرىتاغنىڭ 2 - چوققىسىغا نام بولۇپ قالغان ۋە «ئوغراچ» دەپ ئىخچاملانغان. X IV ئەسىردىن كېيىن، جۇڭغارلار بۇ چوققىنىڭ نامىنى «بوغدا» دەپ ئۆزگەرتكەن بولۇشى مۇمكىن. ئوغراچ چوققىسىنىڭ تۈۋىدىكى كۆل تەڭرىتاغ بىلەن ئاتداش قىلىنىپ «تەڭرى كۆل» دەپ

يەر ناملىرى قەدىمدىن تارتىپ خەلق ياكى ھاكىمىيەت تەرىپىدىن ھەرخىل شارائىت نەزەردە تۇتۇلۇپ قويۇلىدۇ. تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا، قەدىمكى ناملار تەلەپپۇزدا ئۆزگىرىپ ساقلىنىپ قالىدۇ ياكى باشقا ناملار بىلەن ئالماشتۇرۇلىدۇ. بىرەر ئىنشائات ياكى شەھەرنى بىنا قىلغان خەلق ئۆز تىلىدا باشقىچە ئاتىسا، ئۆزگە خەلقلەر باشقىچە ئاتايدىغان ئەھۋاللارمۇ كۆرۈلىدۇ، بۇ ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس، لېكىن «نام ئۆز ئىگىسىگە باقىدۇ» دېگەن قائىدە بەزىدە نەزەردىن ساقىت قىلىنىدۇ. بىز تۆۋەندە مىسال كەلتۈرۈلگەن بىرقانچە يەر ناملىرىنىڭ ئۆزگىرىشىگە نەزەر سالايلى.

چاڭچېڭ — سەددىچىن

جۇڭگو تارىخىدىلا ئەمەس، دۇنيا تارىخىدىمۇ ئالاھىدە مەشھۇر بولغان بىر زور ئىنشائات بار، ئۇ خەنزۇچە «چاڭچېڭ» (ئۇزۇن سېپىل) دەپ ئاتالغان. ئەرەب - گەجەم ئەللىرى ۋە ئۇلاردىن ئېلىپ ئوتتۇرا ئاسىيا ئەللىرى بۇ سېپىلنى «سەددىچىن» («چىن تېمى» ياكى «چىن سېپىلى») دەپ ئاتاشتى. جۇڭگونىڭ سىمۋولى بولغان بۇ ئىنشائاتقا خەنزۇلار بىلەن قوشنا ياشىغان قەدىمكى ئاتا - بوۋىلىرىمىز تۈركىي تىلىدا «بورقۇرقى» دەپ نام بەرگەندى. كىدانلار بولسا، ئۇنى «ئۇنگۇ» دەپ ئاتىغانىدى. كىدانلاردىن مائاش ئېلىپ مەزكۇر سېپىلنى ساقلىغان تۈركىي جامائەت «ئۇنگۇت» دەپ ئاتالغان. موڭغۇل تىلىدىكى «ت» قوشۇمچىسى تۈركىي تىلىدىكى «چى» ياكى «ي» قوشۇمچىسىغا توغرا كېلىدۇ. شۇڭا بۇ سۆز ئۇنگۇچىلەر، ئۇنگۇنى ساقلىغۇچىلار دېگەنلىك بولىدۇ. موڭغۇل دەۋرىدە بۇ ئۇنگۇچىلەر 4000 ئۆيلۈك بولۇپ، ئۇلارنىڭ بېگى

فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش ياساپ، «توپئاتار» بولۇپ قالغان.

فۇكاڭ — جامغار

بۇ، بۈيۈك ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلى دەۋرىدىكى 5 شەھەرنىڭ بىرى بولۇپ، ئۆز دەۋرىدە «جامغار بالىق» دەپ ئاتىلاتتى. تاڭ، سۇڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە بۇ شەھەر خەنزۇچە «جىنمەنچېڭ» (金满城) دېيىلگەن. موڭغۇللار زامانىدا «تېڭگىر» دېيىلگەن. كۆل مانجۇ تىلىدا «تېڭگىر — تېڭگىز» دېيىلىدۇ. قەدىمكى تۈركىي تىلىدا چوڭ كۆل «تېڭىز» دېيىلەتتى. ئالتاي تىلى سىستېمىسىدىكى بەزى قەۋملەردە «ن» تاۋۇشى «ز» ياكى «ر» تاۋۇشى بىلەن ئالماشقان. مەيلى موڭغۇل تىلىدىكى «تېڭگىر» بولسۇن ياكى مانجۇ تىلىدىكى «تېڭگىن» بولسۇن، يەنىلا شۇ تەڭرى كۆل نامىدىن كېلىپ چىققان سۆزلەردۇر. تەڭرى كۆل — جامغار ياكى فۇكاڭ شەھىرىنىڭ شەرقىدىكى مەشھۇر سەيلىگاھ.

تەھرىرلىگۈچى: ئەخمەت روزى

سۈزۈك، چېچەن، تۈرگۈن، ئالىپ، يارقىن قاتارلىق سۈپەت سۆزلىرىنى فامىلە قىلساق، فامىلىمىز تېخىمۇ جەڭگىۋار تۇس ئالىدۇ.

10. تەقلىدىي سۆزلەرنى فامىلە قىلىش تەقلىدىي سۆزلەر ئۇيغۇرلارنىڭ لەقەملىرىدە خېلى سالماقنى ئىگىلەيدۇ، شۇڭا ئۇلاردىن گۈلدۈر، گۈپپاڭ، جالدۇر، كالىدەر، شالىدراڭ، دودوت، گۈرگۈر دېگەنگە ئوخشاشلارنى فامىلە قىلىشقا تامامەن بولىدۇ.

ئاتالغان. ئۇ خەنزۇچە مەنىسى بويىچە «تيەنچى» دەپ ئېلىنغان. يېقىنقى چاغلاردا بۇ كۆلنىڭمۇ ئەسلى نامى قوللىنىلماي، «ساماۋى كۆل» دېگەن سۈنئىي نام قوللىنىلماقتا.

دېمەك، «بوغدا» دېيىلىۋاتقان چوققىنىڭ ئەسلى نامى «ئوغراچ»؛ ئۇنىڭ يېقىندىكى كۆل «تەڭرى كۆل» — بۇ ناملار تارىخىي ناملار ئىدى.

توپئاتار — تۇپىرئارت

ئۈرۈمچىنىڭ شەرقىدە، ھازىر «تۈزكۆل» دەپ ئاتالغان ئايدىن كۆلنىڭ شىمالىي ئۇدۇلىدا، تەڭرىتاغنىڭ ئوغراچ چوققىسىغا يانداش كېلىدىغان كىچىكرەك بىر چوققا بار. بۇ چوققا خەلق ئىچىدە «توپئاتار» (توپئاتار غوجام) تېغى دېيىلىدۇ. ئەسلىدە «تۈزكۆل» بىلەن داۋانچىنىڭ ئارىلىقىدا «شامال ئۆتەڭ» دەيدىغان بىر مەنزىل بار. بۇ مەنزىل دەل ئاشۇ چوققىنىڭ جەنۇبىغىراق توغرا كېلىدۇ. بۇ چوققا ئەسلىدە «تۇپىرئارت» (شاماللىق داۋان ياكى چوققا) دەپ ئاتىلاتتى. زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن، بۇ نام ئېغىزدىن ئېغىزغا كۆچۈپ، تەلەپپۇزدا

(بېشى 39 - بەتتە)

9. تىلىمىزدىكى ئىسىم، سۈپەت سۆزلىرىنى فامىلە قىلىش.

ئۇيغۇر تىلى ئادەمنى ھاياجانغا سالدىغان چۈشكۈن، كۈتۈرەڭگۈ سۆزلەرگە باي. چاقماق، يانغىن، تاشقىن، چايقاق، سەلكىن، ئەلكۈن، ئۇچقۇن، قاينام قاتارلىق ئىسىملارنى، تاتلىق، ئۆتكۈر، ئۇچقۇر، سەزگۈر، تەمكىن، چاققان،

ئىزاھاتلار:

- ① غەيرەتجان ئابدۇللا كالىدەر: «ئۇيغۇرلاردا فامىلىنى ئىسلاھ قىلىش مەسىلىسى ھەققىدە ئويلىغانلىرىم» «شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» (ئىجتىمائىي پەن قىسمى) 1997 - يىللىق 4 - سان.
- ② نۇرمۇھەمەد دۆلەت: «ئۇيغۇرلاردىكى ھەرخىل لەقەملەر ھەققىدە» «شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» (ئۇيغۇرچە) ژۇرنىلى 1993 - يىللىق 1 - سان.
- ③④ مۇتەللىپ سىدىق قاھىرى: «ئىسىم قويۇش قوللانمىسى» 41 - ، 44 - بەتلەر.

ما جۇڭيىڭنىڭ ئۆلۈمى

شاكەرىم ئەكرەمى

چىقىدىغان گېزىتلەردە، بىر لىيەن ئەسكەر بىلەن قوزغىلىپ چىققان «گا سىلىڭ» (بالا قوماندان) ما جۇڭيىڭنىڭ فېڭ يۇشياڭ، ما بۇفاڭ ئەسكەرلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ، ئۇلارنىڭ كۆزىگە قالدغان مىق، ئايىغىغا كىرگەن تىكەن بولغانلىقى، شۇڭا فېڭ يۇشياڭ بىلەن ما بۇفاڭنىڭ ئەسكەرلىرى ما جۇڭيىڭنىڭ نامىنى ئاڭلىسا، غال - غال تىترەپ، يەۋاتقان ئېشىنى تاشلاپ قاچىدىغانلىقى، ما بۇفاڭنىڭ ئەسكەرلىرى پەي، لىيەن بويىچە ما جۇڭيىڭنىڭ قوشۇنىغا قوشۇلۇۋاتقانلىقى تىلغا ئېلىنىپ، ئالاھىدە كۆككە كۆتۈرۈلگەندى.

بۇ خەۋەر مەملىكەت ئىچىدە جياڭ جىيىشنىڭ قۇلقىغا، مەملىكەت سىرتىدا ياپونىيە بىلەن تۈركىيىگە يەتكەندى. جياڭ جىيىشى غەربىي شىمالدىكى 5 ئۆلكىدە ئۆزى خان، ئۆزى بەگ بولۇپ تۇرۇۋاتقان باشلىقلارنى بىر - بىرىگە سېلىپ، ئۇلارنى ئۆز ئارا توقۇنۇشتۇرۇپ، بۇ ئارقىلىق فېڭ يۇشياڭنىڭ 5 ئۆلكىدىكى كۈچىنى ئاجىزلاتماقچى بولغان. ما جۇڭيىڭنىڭ قىلمىش - ئەتمىشلىرى جياڭ جىيىشىغا مايدەك ياققان. ئۇ ما جۇڭيىڭنى بىر شى ئەسكەرگە ئىگە قىلىپ، فېڭ يۇشياڭغا قارشى سېلىش مەقسىتىدە ئۇنى نەنجىڭگە چاقىرتىپ، گومىنداڭنىڭ مەركىزىي ھەربىي مەكتىپىدە 6 ئاي ئوقۇتقان ۋە «مەركىزىي ھەربىي مەكتەپنى پۈتكۈزدى» دېگەن نام بىلەن گەنسۇنىڭ خېشى كارىدورىغا بېرىپ، 36 - شىنى قۇرۇش توغرىسىدا بارلىق چۈشۈرگەن ھەمدە ئۇنى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ

ما جۇڭيىڭ مۇشۇ ئەسىرنىڭ بېشىدا بىر لىيەن ئەسكەرنى باشلاپ گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ خېجۇ دېگەن يېرىدىن قوزغىلىپ چىقىپ، گەنسۇ ئۆلكىسىنى چاڭگىلىغا ئالماقچى بولغانىدى. ئەينى ۋاقىتتا پۈتكۈل غەربىي شىمال رايونى فېڭ يۇشياڭنىڭ تەسىر دائىرىسىدە بولغاچقا، ما جۇڭيىڭنىڭ قوزغىلىپ چىقىشى فېڭ يۇشياڭنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا بەلگىلىك تەسىر كۆرسەتكەندى. ئۇ چاغدا فېڭ يۇشياڭ جياڭ جىيىشنىڭ باشقۇرۇشىغا بويسۇنماي، ئۇنىڭ بىلەن تىركىشىپ تۇرۇۋاتاتتى. ئۆزى خان، ئۆزى بەگ بولۇپ يۈرگەن چىڭخەي ئۆلكىسىنىڭ باشلىقى ما بۇفاڭمۇ جياڭ جىيىشى بىلەن فېڭ يۇشياڭنىڭ باشقۇرۇشىغا بويسۇنماي، گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ باشلىقى ليۇ جۇڭ بىلەن تىركىشىپ يۈرەتتى.

ما بۇفاڭ بىلەن ما جۇڭيىڭ دادا جەمەت بىر تۇغقانلار ئىدى. ما بۇفاڭ چىڭ سۇلالىسىغا قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن گەنسۇ ئۆلكىسىدىكى خەنزۇلارنى چىڭ سۇلالىسىغا ياردەملىشىپ قىرىپ تاشلىغان ھەمدە مۇشۇ تۆھپىسى بەدىلىگە چىڭخەينى گەنسۇدىن بۆلۈۋېلىپ، ئۆز ئالدىغا ئۆلكە قىلىپ قۇرۇپ، ئۆزى بۇ ئۆلكىگە باشلىق بولۇۋالغانىدى. ما بۇفاڭ ئەۋلادلىرىغا يېزىپ قالدۇرغان ھايات خاتىرىسىدە «مەن دەريا بولۇپ ئاققان ئادەم قېنىدىن باشلىقلىق مەنسىپىمنى سۈزۈۋالدىم» دېگەن.

ما جۇڭيىڭ ئاكىسىنىڭ مۇشۇ تەجرىبىسى بويىچە گەنسۇ خەلقىنىڭ دەريا بولۇپ ئاققان قېنىدىن باشلىقلىق مەنسىپىنى سۈزۈۋالماقچى بولغان. ئۇ خەلقنى ئەسكەر ئېلىش، ئالۋان - سېلىق يىغىش، ئات ئېلىش جەريانىدا قارشى چىققانلارنى بىر يېزا، بىر مەھەللە بويىچە بىراقلا قىرىپ تاشلىغان. ئۇنىڭ بۇ ياۋۇزلۇقى ھەققىدە غەربىي شىمالدىكى 5 ئۆلكىدە

گومىنداڭ بىلەن كومپارتىيە ئوتتۇرىسىدا ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى بىرلىك سەپ قۇرۇلۇپ، گومىنداڭ كوممۇنىستىك پارتىيە بىلەن بىرلىكتە ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرىدىغان بولغان. ياپونىيە جياڭ جىپىشىدىن ئۈمىدىنى يۈتۈنلەي ئۈزۈپ، جۇڭگوغا ئومۇميۈزلۈك ھۇجۇم قوزغاپ، جياڭ جىپىشىنى نەنجىڭدىن چۇڭچىڭغا كېتىشكە مەجبۇر قىلغان.

ما جۇڭيىڭنىڭ غەربىي شىمالنى زىلزىلىگە كەلتۈرگەنلىك خەۋىرى ياپونىيە بىلەن تۈركىيىنىڭ شىنجاڭدا «شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمىتى» قۇرۇشنى مەقسەت قىلغان ئىستراتېگىيەلىك پىلانغا ئۈمىد نۇرى بەخش ئەتكەندى. ياپونىيە خۇاڭ تىڭخۇېنى، تۈركىيە كامالىنى ۋەكىل قىلىپ ئەۋەتىپ، ما جۇڭيىڭ بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزگەن، ياپونىيە بىلەن تۈركىيە ما جۇڭيىڭنىڭ 36 - شىسىنى قوللاپ، قورال - ياراغ ياردەم بېرىشكە ۋەدە قىلغان، شىنجاڭ خەلقىنىڭ جىن شۇرپىن ھۆكۈمىتىگە قارشى كۈرىشىنى قوللاپ، شىنجاڭدا «شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمىتى» قۇرۇش تەكلىپىنى بەرگەندى. سۆھبەتتە ھاسىل قىلىنغان كېلىشىمدە «شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمىتى» گە ياپونىيەلىكلەر، تۈركىيەلىكلەر ۋە گېنېرال ما جۇڭيىڭنىڭ رەھبەرلىك قىلمايدىغانلىقى، شىنجاڭلىق ئۇيغۇرلارنى ئاساس قىلغان خەلق رەھبەرلىك قىلىدىغانلىقى، ما جۇڭيىڭغا يۇقىرى ھەربىي مەنەپى بېرىلىدىغانلىقى، ياپونىيەلىكلەر بىلەن تۈركىيەلىكلەر مەسلىھەتچىلا بولىدىغانلىقى بەلگىلەنگەندى.

قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغان ما جۇڭيىڭ 2 دۆلەتنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەندىن كېيىن، بېشى كۆككە يېتىپ، پۈتكۈل غەربىي شىمالغا ئۆزى يالغۇز ھۆكۈمرانلىق قىلىش خام خىيالىدا ئۇلارنىڭ تەلپىنى شەرتسىز قوبۇل قىلغاندى. كېلىشىم بويىچە ئۇيغۇر، قازاق، تۇڭگانلاردىن ئەسكەر ئېلىنىدىغان، ئۇرۇشتا ئېلىنغان غەنىمەتلەر بارلىق ئەسكەرلەرگە تەڭ تەقسىم قىلىنىدىغان بولغاندى. قۇمۇلدا جىن شۇرپىننىڭ بىر لۇ ئەسكىرى تۇرغانلىقتىن، ما جۇڭيىڭ قۇمۇلغا بارماي، ئاۋۋال

باشلىقى ليۇ جۇڭغا تاپشۇرغان. «گا سىلىڭ» جياڭ جىپىشىنىڭ تاپشۇرۇقى بويىچە گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ ۋۇۋېي، جاڭيې ۋىلايەتلىرىدە يەرلىك خەلق تەسكەر ئېلىش، ئات يىغىش ئاساسىدا 36 - شىنى قۇرۇشقا كىرىشكەن، ئەمما بۇ ئىش ئۇنىڭغا تولىمۇ قىيىنغا توختىغاندى. شۇ ئەتراپتىكى تاغلارغا ماكانلاشقان زاڭزۇ ۋە موڭغۇللاردا ئات بولغان بىلەن ئۇ يەرلەردە تۇرۇۋاتقان ما بۇفاننىڭ بىر لۇ ئەسكىرى ما جۇڭيىڭنىڭ ئات ئېلىشىغا قارشى چىققان، شۇنىڭ بىلەن ئوتتۇرىدا توقۇنۇش يۈز بېرىپ، ما جۇڭيىڭ ئىلاجىسىز قالغاندى.

ياپونىيىنىڭ شۇ چاغدا جۇڭگوغا قاراتقان سىياسىتى مانجۇرىيە، موڭغۇلىيە، شىنجاڭ، شىزاڭلاردا مانجۇرىيە خانلىقى، موڭغۇلىيە خانلىقى، شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى، لامالار دۆلىتىنى قۇرۇپ، بېيجىڭدا جياڭ جىپىشى ۋە ۋاڭ جىڭخۇېي باشچىلىقىدىكى جۇڭخۇا مىنگونى قۇرۇپ، مۇشۇ 5 دۆلەت بىلەن بىرلىكتە ياپونىيىنى يادرو قىلغان شەرقىي ئاسىيا ئىتتىپاقىنى بەرپا قىلىشتىن ئىبارەت ئىدى. ياپونىيە مۇشۇ ئىستراتېگىيەلىك پىلان بويىچە 1931 - يىلى شەرقىي شىمالدىكى ئۆلكىلەرنى بېسىۋالغاندا، 1911 - يىلى ئاغدۇرۇلغان جۇڭگونىڭ ئاخىرقى پادىشاھى ئېشىنكورو فۇيىنى قايتا پادىشاھ قىلىپ، مانجۇرىيە دۆلىتىنى قۇرغاندى.

جياڭ جىپىشىنىڭ شۇ چاغدا قوللانغان سىياسىتى: جۇڭگوغا خەۋپ ياپونىيىدىن ئەمەس، كوممۇنىستىك پارتىيىدىن كېلىۋاتىدۇ. شۇڭا ئالدى بىلەن «ئىچكى دۈشمەن» كومپارتىيەگە تاقابىل تۇرۇش، ئاندىن كېيىن تاشقى دۈشمەنگە قارشى تۇرۇش كېرەك. ئىچكى دۈشمەن تازىلانماي تۇرۇپ، تاشقى دۈشمەنگە قارشى تۇرغىلى بولمايدۇ، دېگەندىن ئىبارەت ئىدى.

بىراق 1936 - يىلى 12 - ئايدا يۈز بەرگەن شىئەن ۋەقەسى جياڭ جىپىشىنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىنى ئارقا تېرەك قىلغان جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىگە تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن شەرقىي قۇدرەتلىك دۆلەت ياپونىيە بىلەن ئىتتىپاقلىشىش پىلانىنى بۇزۇۋەتكەن. شىئەن ۋەقەسىدىن كېيىن

بارىكۆلگە بېرىپ، قازاقلاردىن ئات، ئۇيغۇر، تۇڭگانلاردىن ئەسكەر ئېلىپ، 36 - شىنىڭ كەم - كۈتسىنى تولۇقلىۋېلىپ، ئاندىن كېيىن قۇمۇلنى ئالماقچى بولغان. ئۇلارنىڭ كېلىشىدىن خەۋەر تاپقان خوجا نىياز ھاجى، مەھمۇت شىجاڭلار ما جۇڭيىڭنى قارشى ئېلىشقا قۇمۇلدىن يولۋاسنى ئەۋەتكەندى.

1933 - يىلى ئەتىيازدا ما جۇڭيىڭ، خۇاڭ نىڭخۇېن، كامال ئەپەندىلەر 300 چە ئادەم بىلەن مازۇڭ تېغى ئارقىلىق بارىكۆلگە كەلگەن. قۇمۇل، بارىكۆل، تۇرپان باشلىقلىرىدىن خوجانىياز ھاجى، مەھمۇت شىجاڭ، ئايەمبەت، نۇرغالى ئۆكسىردايلىر ئۇلارنى سېمىز تاي، قويلارنى سويۇپ قارشى ئالغانىدى.

كامال، خۇاڭ نىڭخۇېن ئەپەندىلەر خەلق ئارىسىدا كەڭ تەشۋىقات ئېلىپ بېرىپ، شەرىپقان باشلىق ئالتاي، تارباغاتاي قازاقلارغا مۇراجىئەتنامە ئەۋەتكەن. مۇراجىئەتنامىدە ياپونىيە بىلەن تۈركىيە قوللاۋاتقان ما جۇڭيىڭنىڭ 36 - شىنىڭ شىنجاڭغا كەلگەنلىكى، 36 - شى شىنجاڭدا «شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمىتى» نى قۇرماقچى ئىكەنلىكى بايان قىلىنغاندىن كېيىن، شىنجاڭدا ياشاۋاتقان بارلىق تۈركىي قېرىنداشلار بۇ ئىشنى قىزغىن قوللاپ، يېقىندىن يار - يۆلەكتە بولۇشقا چاقىرىلغانىدى.

كامال ئەپەندى بىلەن خۇاڭ نىڭخۇېن ئەپەندىنىڭ تەشۋىقات - تەرغىباتلىرىنى ئاڭلىغان بارىكۆل قازاقلرى ئۇلارنىڭ چاقىرىقىغا ئاۋاز قوشۇپ، 200 ئات، 500 دەك قوي يىغىپ، ئايەمبەت رەھبەرلىكىدە بارىكۆل قازاقلرىنىڭ بىر ئاتلىق تۈەننى قۇرغان. ما جۇڭيىڭ تۈەنى، خوجا نىياز ھاجى تۈەنى، ئايەمبەت تۈەنى بىرلىكتە بارىكۆل ناھىيە بازىرىنى مۇھاسىرىگە ئالغان، بارىكۆل ئەسكەرلىرى مۇنچە كۆپ ئەسكەرتى كۆرۈپ چۆچۈپ كېتىپ، ئۇرۇش قىلماي قورال - ياراغلىرىنى تاپشۇرۇپ تەسلىم بولغان.

بارىكۆل ئەسكەرلىرىدىن ئېلىنغان غەنىمەتلەر كېلىشىم بويىچە تەڭ تەقسىم قىلىنمىغانلىقى، ئۇلارنى ما جۇڭيىڭ ئۆز ئەسكەرلىرىگە تارقىتىپ بەرگەنلىكى ئۇيغۇر، قازاق ئەسكەرلىرىنىڭ تۇنجى

نارازىلىقىنى قوزغىغانىدى. بۇنىڭدىن باشقا، ما جۇڭيىڭ بارىكۆل قازاقلرىنىڭ ئالىپ جىسا دېگەن باشلىقىنى خەلقىتىن سوۋغا - سالام يىغىپ بەرمىگەنلىكى ئۈچۈن، بىر لايىھە ئەسكەر ئەۋەتىپ، تەييارلىقسىز تۇرغان يېرىدىن تۇتقۇزۇپ كەلگەن ۋە ئۇنىڭغا «200 ئات، 500 قوي تاپشۇرساڭ، سېنى قويۇپ بېرىمىز» دەپ شەرت قويغان. ئالىپنىڭ ئادەملىرى بۇ شەرتنى ئورۇنداپ، ئۇنى قايتۇرۇپ ئېلىپ كەتكەن؛ ما جۇڭيىڭ شىمالىي تاغ ۋە قايتىق، بەيتىك تاغلىرىدىكى قازاق باشلىقلىرىنى تۇتۇشقا ئادەم ئەۋەتكەن، ئۇلار 300 چە ئائىلە بىلەن موڭغۇلىيىنىڭ ئالاتاۋ دېگەن يېرىگە پاناھلىنىپ كەتكەن؛ ما جۇڭيىڭنىڭ ئەسكەرلىرى مال بېقىپ، ئوتۇن يىغىپ يۈرگەن ياش قازاق ئاياللىرىغا باسقۇنچىلىق قىلىشتەك ئەھۋال كۆرۈلگەن؛ تۇڭگان ئەسكەرلىرى ۋە ئوفىتسىرلىرى يېڭى قۇرۇلغان قازاق تۈەننىڭ ئەسكەرلىرى ۋە ئوفىتسىرلىرىگە كەلسە - كەلمەس بويۇق چۈشۈرگەن، بۇيۇنمىغانلارنى ئۇرغان ۋە ئېتىنى تارتىۋالغان.

خۇاڭ نىڭخۇېن، كامال ئەپەندىلەر ما جۇڭيىڭ قوشۇنلىرى بىلەن يەرلىك خەلق ئارىسىدىكى بۇ زىددىيەتنىڭ ئۇلغىيىپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن ما جۇڭيىڭ قوشۇندىكىلەردىن بۇنىڭدىن كېيىن يەرلىك خەلقنىڭ ئەركىنلىكى ۋە ئۆزى - ئادەتلىرىگە ھۆرمەت قىلىشىنى، ئۆزلىرىنى ئۇلارغا يامان كۆرسىتىپ قويىدىغان ناچار قىلىقلاردىن ساقلىنىشىنى تەلەپ قىلغان. ئەمما ما جۇڭيىڭنىڭ قول ئاستىدىكىلەر ئۆزلىرىنىڭ يۇقىرىقى قىلمىشلىرىنى ئاقلاپ تۇرۇۋالغان. شۇنىڭدىن كېيىن، خۇاڭ نىڭخۇېن، كامال ئەپەندىلەرنىڭ ما جۇڭيىڭ بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى سوۋۇشقا باشلىغان.

بارىكۆل ئېلىنغاندىن كېيىن، ياخشى تەييارلىق كۆرۈلۈپ، قۇمۇلغا يۈرۈش قىلىنغان. خوجا نىياز ھاجى ئالدىدا مېڭىپ، شەھەرگە ھۇجۇم باشلىغان، ما جۇڭيىڭ ئەسكەرلىرى ئۈرۈمچىدىن كېلىدىغان ياردەمچى ئەسكەرلەرنىڭ ئالدىنى توسۇش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالغان. ئۇيغۇر ئەسكەرلەر شەھەر خەلقى بىلەن ئوبدان تونۇش بولغاچقا، شەھەرنى ئانچە كۆپ

تەلەپنى قويغان. ما جۇڭيىڭ خوجا نىياز ھاجى بىلەن ئايەمبەتتىڭ ئەسكەرلىرىگە قوماندان لىۋنىڭ 48 سائەت مۆھلەت تەلەپ قىلغانلىقىغا قارىغاندا، مۇشۇ 48 سائەت ئىچىدە ئۈرۈمچىدىن ئۇلارغا ياردەمچى قوشۇن كېلىش ئېھتىماللىقىنى ئېيتىپ، ئۇيغۇر، قازاق ئەسكەرلەردىن جىمىسار، سەنتەي، ئۈرۈمچىدىن كېلىدىغان قوشۇنلارنىڭ ئالدىنى توسۇشنى تەلەپ قىلغان، ئۆزىنىڭ گۇچۇڭ يامۇلىنى مۇھاسىرىگە ئېلىپ، قوماندان لىۋ ئەسكەرلىرىنىڭ قورال تاپشۇرۇشىنى تېزلىتىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن، ئۇ يەنە ئۈرۈمچى، سانجى، مىچۈەندە تۇرۇشلۇق تۇڭگان باشلىقلىرىغا خەت يېزىپ ئادەم ئەۋەتكەنلىكى، ئۇلار بىلەن يىغىن ئاچىدىغانلىقىنى ئېيتقان.

مۇشۇ كېلىشىم بويىچە خوجانىياز ھاجى بىلەن ئايەمبەتتىڭ قوشۇنلىرى جىمىسار، سەنتەي تەرەپكە قاراپ يولغا چىققان، ما جۇڭيىڭ ئەسكەرلىرى گۇچۇڭ يامۇلىنى مۇھاسىرىگە ئېلىپ ھەيۋە كۆرسىتىپ، داقا - دۇمباق چېلىپ، يامۇل يېنىغا بارغاندا، يامۇل ئۈستىدە ئاق بايراق كۆتۈرۈلگەن. ما جۇڭيىڭ ئەۋەتكەن تۇەنجاڭلار ۋە يەرلىك تۇڭگان ۋەكىللىرى قوماندان لىۋنىڭ ئادەملىرى بىلەن بىر - ئىككى سائەت سۆزلەشكەندىن كېيىن، قوماندان لىۋنىڭ ئەسكەرلىرى قورال تاپشۇرغان. تەلەپ بويىچە قوماندان لىۋ ۋە ئۇنىڭ بىر، ئىككى تۇەنجاڭغا ئۆزلىرىنى قوغداشقا مىللىتى قالدۇرۇلغانىدى. قورال تاپشۇرۇلغاندىن كېيىن، 1000 چە قورال - ياراقتا كۆزى تويغان ما جۇڭيىڭ يامۇلغا كىرمەي، بارلىق ئەسكەرلەرنى لوچىتەيگە قايتۇرغان ۋە ئۇ يەردە ئۈرۈمچى، سانجىدىن كەلگەن تۇڭگان ئاقساقاللىرى، ئوقۇمۇشلۇق زىيالىيلار بىلەن بىرلىكتە ئاددىي مەرىكە ئۆتكۈزۈپ، گۇچۇڭدىكى غەلبىسىنى تەبرىكلىگەندى.

شېڭ شىسەينىڭ ئالدامچىلىقىغا ئىشىنىپ قالغان سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۈرۈمچىدىكى باش كونسۇلى ستالىنغا يازغان دوكلاتىدا شېڭ شىسەينى ياپونىيىدىكى ھەربىي ئۈنۋەنلىرىگە ئوقۇۋاتقان چاغدا ماركسىزمنى ئۆگىنىش گۇرۇپپىسى قۇرغان كوممۇنىزمچى زىيالىي ئىكەن، دەپ تونۇشتۇرغان.

كۈچىمەيلا ئىشغال قىلغان. قۇمۇل گازارمىسىدىن غەنىمەت ئېلىنغان 500 چە مىللىتى ئۇيغۇر، قازاق، تۇڭگان ئەسكەرلەر ئارىسىدا تەڭ تەقسىم قىلىنغان.

ما جۇڭيىڭ بارىكۇل، قۇمۇلدا تەسلىم بولغان ئەسكەرلەرنىڭ بىر قىسمىنى ئۆز قوشۇنىغا قوشۇۋېلىپ، ئەسكەر سانىنى 700 گە يەتكۈزگەن ۋە ھەربىي شىتاتنى 2 تۈەن قىلىپ قۇرغانىدى. خوجانىياز ھاجى بىلەن ئايەمبەتتىڭ تۈەنلىرىنىڭ ھەربىرىدە 500 دىن ئەسكەر بار ئىدى.

ئۇلار ئاندىن كېيىن قوشۇنلارنىڭ كەم - كۈتسىنى تولۇقلاپ، شەرقىي ئۇرۇش مەيدانىدىكى بازار ھېسابلانغان مورى، گۇچۇڭلارغا يۈرۈش قىلماقچى، يۈرۈش نەتىجىلىك چىقسا، لوچىتەي بازىرىدا يىغىن ئېچىپ، ئۈرۈمچىنى قانداق ئىشغال قىلىش، «شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى» نى قۇرۇش مەسلىسى ئۈستىدە مەسلىھەتلەشمەكچى ۋە شېڭ شىسەينى تەسلىم قىلدۇرۇشقا ئەلچى ئەۋەتمەكچى بولغانىدى.

مۇشۇ ئىستراتېگىيىلىك پىلان بويىچە ما جۇڭيىڭ 2 تۈەن، خوجانىياز ھاجى بىر تۈەن، ئايەمبەت بىر تۈەن بولۇپ جەمئىي 4 تۈەن ئەسكەر بىلەن مورىغا يۈرۈش قىلغان. ئۇلارنىڭ كېلىۋاتقانلىق خەۋىرىنى ئاڭلىغان مورىدىكى بىرىڭ ئەسكەر گۇچۇڭغا قېچىپ كەتكەن. ئۇلار مورىنى ئۇرۇش قىلماي ئازاد قىلىپ، گۇچۇڭغا كەلگەن. ما جۇڭيىڭ گۇچۇڭغا كىرىش ئالدىدا گۇچۇڭ بازىرىدا تۇرغان قوماندان لىۋغا خەت يېزىپ، ئۇنى قورال تاپشۇرۇپ، تەسلىم بولۇشقا دەۋەت قىلغان ۋە ناۋادا ئۇلار ئۇرۇش قىلماي، قورال تاپشۇرسا، ئادەملىرىنىڭ ئامانلىقىغا كاپالەتلىك قىلىدىغانلىقى، بۇرۇنقى تۇەنجاڭ، يىڭجاڭ، لىيەنجاڭلارغا ئەسلىدىكى ۋەزىپىسىنى بېرىدىغانلىقىنى ئېيتقان. قوماندان لىۋ جاۋاب خېتىدە قورال تاپشۇرۇپ، تەسلىم بولۇشقا قوشۇلغانلىقىنى، ئەمما تەييارلىق كۆرۈشكە 48 سائەت مۆھلەت بېرىش، قورال - ياراغلارنى تۇڭگان قوشۇنلىرىغا تاپشۇرۇش، تەسلىم بولغاندىن كېيىن ئۆز يۇرتىغا كېتىشنى تەلەپ قىلغان ئوفىستېر - ئەسكەرلەرگە رۇخسەت بېرىشىنى ئىبارەت 3 تۈرلۈك

قايتۇرۇۋېتىشى كېرەكلىكى، «شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى» دېگەن نامنى «ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» گە ئۆزگەرتىش لازىملىقى، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ «شەرقىي تۈركىستان» دېگەن سۆزگە قارشى ئىكەنلىكى، ئۇنىڭ ئۈستىگە، «شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى» قۇرۇلسا، ئۇنىڭدىن تۇڭگانلارغا ھېچقانداق پايدا كەلمەيدىغانلىقى، ئىسلام جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىلا، تۇڭگانلار تېگىشلىك ئورۇنغا ئىگە بولالايدىغانلىقىنى ئېيتقان.

شىنجاڭدىكى تۇڭگان زىيالىيلىرى بىلەن ئاقساقاللىرىنىڭ بەرگەن مەسلىھىتى ما جۇڭيىڭدا 180 گرادۇسلىق ئۆزگىرىش ھاسىل قىلغانىدى. ئۇ شىنجاڭدا «شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمىتى» نى قۇرۇش مۇمكىن ئەمەسلىكىنى ھېس قىلىپ، «شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى» دېگەن نامنى «ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» گە ئۆزگەرتىشنى لايىق تاپقان؛ «شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى» قۇرۇلمايدىغان بولغاچقا، خۇاڭ نىڭخۇېن ۋە كامال ئەپەندىلەرنى ئۆز مەملىكەتلىرىگە قايتۇرىدىغانلىقىنى جاكارلىغان؛ 36 شىنى تولىقلاش ئۈچۈن ئاز دېگەندە 5000 دانە مىلتىق كېرەكلىكىنى، باشتىكى كېلىشىمدە ئېلىنغان غەنىيمەتلەر تەڭ تەقسىم قىلىندۇ، دېيىلگەن بولسىمۇ، مۇشۇ سان توشقىچە، ئېلىنغان غەنىيمەتنى ھېچكىمگە بەرمەي تۇزى ئالىدىغانلىقىنى ئېيتقان. شۇنىڭ بىلەن بۇ يىغىن باشقا كەلگەننى كۆرىدىغان بولۇپ كۆڭۈلسىز ئاياغلاشقانىدى.

خوجانىياز ھاجى باشچىلىقىدىكى ئۇيغۇر، قازاق قوشۇنلىرى مالىكىنىڭ تەكلىپى بويىچە بوغدىنىڭ تېرەكلىك داۋىنى ئارقىلىق تۇرپانغا چۈشكەن. خۇاڭ نىڭخۇېن ۋە كامال ئەپەندىلەر خوجا نىياز ھاجىغا ئەگىشىپ تۇرپانغا بارغان، مەھمۇت شىجاڭ ئۇلارنىڭ ئىسمىنى ئۆزگەرتىپ، ئۇلارنى ئۆز قوشۇنىغا قوشۇۋالغان. ئۇلارنىڭ ئىككىلىسىدە راتسىيە بولغاچقا، بۇ ياقتا بولۇۋاتقان ئۆزگىرىشلەرنى ئۆز دۆلەتلىرىگە مەلۇم قىلىپ تۇرغان.

خوجانىياز ھاجى قوشۇنلىرى تۇرپانغا كەلگەندە، مالىك ئەپەندى ئۇلارنى يېڭىدىن تۇرپانغا ھاكىم بولۇپ

ستالدىن بۇتونۇشتۇرۇشقا ئاساسەن، شېڭ شىسەينىڭ ھەممە تەلەپلىرىگە قوشۇلۇپ، ئۇنىڭغا ياپونىيە ئىشپىيىنى ما جۇڭيىڭنى يوقىتىش ھەققىدە بۇيرۇق چۈشۈرگەن ۋە شۇ چاغدا مەركىزىي كومىتېت سىياسىي بىيۇروسىدا خىزمەت قىلىۋاتقان مالىك ئەپەندىنى خوجا نىياز ھاجى بىلەن شېڭ شىسەينى ياراشتۇرۇپ قويۇشقا شىنجاڭغا ئەۋەتكەن.

گۇچۇڭدىكى قوماندان ليۇ 48 سائەت ئىچىدە ما جۇڭيىڭغا قورال - ياراغ تاپشۇرىدىغانلىقى ھەققىدە مالىك ئەپەندىگە جىددىي خەت يېزىپ 48 سائەت ئىچىدە ئەسكەر ئەۋەتىپ ئۆزلىرىنى قۇتقۇزۇش كېرەكلىكى، ئۇنداق بولمىسا، ئۆزلىرىنىڭ ما جۇڭيىڭغا قورال - ياراغلىرىنى تاپشۇرۇشقا مەجبۇر بولىدىغانلىقىنى ئېيتقانىدى.

مالىك ئەپەندى قوماندان ليۇغا يازغان جاۋاب خېتىدە، ئۇنىڭغا ياردەم بېرىشكە سوۋېت ئىتتىپاقىدىن 2 تۈەن ئەسكەر كېلىدىغانلىقى، ناۋادا ئۇلار ئۆلگۈرەلمىسە، قورال - ياراغلارنى ياپونىيە ئىشپىيىنى ما جۇڭيىڭغا تاپشۇرماي، ئۆز ئادىمى خوجا نىياز ھاجىغا تاپشۇرۇشنى ئېيتقان. ئەمما بۇ چاغدا قوماندان ليۇ قورال - ياراغلىرىنى ما جۇڭيىڭغا تاپشۇرۇپ بولغانىدى.

مالىك ئەپەندى بىلەن شېڭ شىسەينىڭ ما جۇڭيىڭ بىلەن خوجا نىياز ھاجىغا يازغان خەتلەرنى بۇرھان ئەپەندى بىلەن ھۈسەيىن باي ئېلىپ كەلگەنىدى. شېڭ شىسەينىڭ ما جۇڭيىڭ بىلەن خوجانىياز ھاجىغا يازغان خېتىدە، ما جۇڭيىڭ شەرقىي شىنجاڭغا، خوجانىياز ھاجى جەنۇبىي شىنجاڭغا، شېڭ شىسەي ئۈرۈمچىنى مەركەز قىلغان شىمالىي شىنجاڭغا مەسئۇل بولسا، دېگەن تەكلىپ بېرىلگەنىدى.

بۇرھان ئەپەندى بىلەن ھۈسەيىن باي لوچىتەيدىكى ما جۇڭيىڭ بىلەن خوجانىياز ھاجى ئۆتكۈزۈۋاتقان مەركىزگە قاتناشقاندا بۇ يەرگە يىغىلغان تۇڭگان زىيالىيلىرى بىلەن ئاقساقاللىرى ما جۇڭيىڭغا، ناۋادا ئۇ شىنجاڭدا پۈت تېرەپ تۇرماقچى بولسا، ياپونىيىلىكلەر ۋە تۈركىيىلىكلەردىن چەك - چېگرىنى ئېنىق ئايرىپ، ئۇلارنى ئۆز مەملىكەتلىرىگە

باشچىلىقىدىكى شېك شىسەي قوشۇنلىرىمۇ ئۇلارنىڭ ئىزىدىن قوغلىغان. ما جۇڭخېننىڭ ئەسكەرلىرى بىر تەرەپتىن قىرىلىپ، يەنە بىر تەرەپتىن تەرەپ - تەرەپكە قېچىپ، سانى بارغانسېرى ئازىيىپ كەتكەندى.

شۇنداق قىلىپ، ھېچقانداق ھەربىي ئىستراتېگىيە، ئۇرۇش تكتىكىسىدىن خەۋىرى بولمىغان قارا تۈرۈك ما جۇڭخېن ئادەم ئەۋەتىپ ئۆزىنى قوللىغان ياپونىيە بىلەن تۈركىيىنىڭ قوللىشىدىن، ئۆزىگە كۈچلۈك مەدەت بەرگەن ئۇيغۇر، قازاق سەپداشلىرىدىن ئايرىلىپ قالغانىدى. قەشقەرگە بارغان خوجانىياز ھاجى بىلەن مەھمۇت شىجاڭ ما جۇڭخېننىڭ ئىچكى ئۆلكىلەردە قىلغان ياۋۇزلۇقلىرى ۋە شىنجاڭغا كەلگەندىن كېيىن خەلققە قىلغان ئەسكىلىكلەرنى ئۆزى بارغانلىقى جايدا خەلققە تەشۋىق قىلىپ ماڭغاچقا، ئۇنىڭ كېلىۋاتقانلىق خەۋىرىنى ئاڭلىغان خەلق ئۆي - ماكانلىرىنى تاشلاپ، ئورمانلارغا يوشۇرۇنۇۋېلىپ، ئۇلارغا بىر تالمۇ دان قالدۇرمىغان. بۇنىڭدىن قاتتىق غەزەپلەنگەن ما جۇڭخېن ئىگىسىز قالغان يېزا - كەنتلەرگە ئوت قويۇۋەتكەن.

كۆپتىن ئايرىلىپ گۇمران بولۇشقا كۆزى يەتكەن ما جۇڭخېن قەشقەرگە بارغاندىن كېيىن، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قەشقەردىكى كونسۇلخانىسىغا كىرىپ، ئۆزىنىڭ 120 ئادىمى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىغا بېرىپ ئوقۇش تەلىپىنى قويغان. سوۋېت ئىتتىپاقى كونسۇلى ئۇنىڭ 20 ئادەم بىلەن بېرىشقا رۇخسەت قىلغان. شۇنىڭ بىلەن ما جۇڭخېن 1000 چە ئادىمدىن قالغان 400 چە ئادىمنى جىيەنى ماخۇسەنگە تاپشۇرۇپ، ئۆزى 20 ئادىمى بىلەن ئۈچتۈرپاننىڭ ئېركەشتام دېگەن يېرىدىن سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئۆتۈپ كەتكەن. ئۇلار باشتا موسكۋا يېنىدىكى بىر ھەربىي گازارمىغا ئورۇنلاشتۇرۇلغان، بۇ گازارمىنىڭ ئەتراپى ئېگىز تام بىلەن قورشالغان بولۇپ، ئىشىك ئالدىدا كۆزەتچى ئەسكەر تۇراتتى. شۇڭا بۇ گازارمىدىكى ئادەملەر كوچىلارغا ئىختىيارچە چىقالمىغان، ئەركىن يۈرەلمىگەن. ما جۇڭخېن ئۇ يەرگە خۇددى جياڭ جىيېشى ئۆزىنى قوبۇل قىلغانغا

كەلگەن بۇرھان شەھىدى بىلەن بىرلىكتە قارشى ئالغان. مالىك ئەپەندى ھاكىم بۇرھان شەھىدى، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كەلگەن مەنسۇر ئەپەندى، خوجا نىياز ھاجى، مەھمۇت شىجاڭ، ئايەمبەت تۇەنجاڭلارنى ئۆز ئىشخانىسىدا قوبۇل قىلغان. سوۋېت داۋامىدا، ما جۇڭخېننىڭ ياپونىيە بىلەن تۈركىيىنىڭ ياردىمىگە تايىنىپ، شىنجاڭدا «شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمىتى» قۇرماقچى بولغانلىقى، بۇنىڭغا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ھېچقاچان يول قويمىدىغانلىقى، مالىك ئەپەندىنىڭ ۋەكىلى بۇرھان شەھىدى لوچىستەيگە بېرىپ، ما جۇڭخېنغا ئۇنىڭ قولىدىكى ياپونىيە بىلەن تۈركىيە ئەۋەتكەن خۇاڭ نىڭخۇېن بىلەن كامالنى تاپشۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلغاندا، ئۇ ھازىر قوشۇندا بۇ ئادەملەر يوق دەپ يالغان ئېيتىپ، تاپشۇرۇپ بەرمىگەنلىكى، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مۇشۇ 2 خەلقئارا ئىشپىوننى تۇتۇش مەقسىتىدە 2 تۈەن قىزىل ئارمىيىنى ئەۋەتىپ، ما جۇڭخېن قوشۇنلىرىنى تارمار قىلماقچى بولۇۋاتقانلىقى ئېيتىلغان. شۇنىڭدەك، خوجا نىياز ھاجى بىلەن مەھمۇت شىجاڭغا قەشقەرگە بېرىپ، ئۇ يەردىكى توپىلاڭنى باستۇرۇپ، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ئامانلىقىنى قوغداش ۋەزىپىسى تاپشۇرۇلغانىدى. خوجانىياز ھاجى بىلەن مەھمۇت شىجاڭ دەرھال قەشقەرگە بېرىپ، ئۇ يەردىكى توپىلاڭنى تىنچىتىشقا ۋەدە بەرگەن ۋە ئارىدىن كۆپ ئۆتمەي سەپەرگە ئاتلانغان. مالىك ئەپەندى ئۈرۈمچىگە قايتقان، ئايەمبەت خوجانىياز ھاجىدىن رۇخسەت ئېلىپ بارىكۆلگە كەتكەن، بۇلارغا ئەگىشىپ كەلگەن يولۇسىمۇ ئۆز ئەسكەرلىرىنى باشلاپ قۇمۇلغا قايتقان. ما جۇڭخېن خوجانىياز ھاجى، ئايەمبەتلەردىن ئايرىلغاندىن كېيىن، گۇچۇڭدا غەنىمەت ئالغان 1000 چە مىللىتى بىلەن گۇچۇڭ، جىمىسار، فۇكاڭ، سانجىلاردىكى تۇڭگانلاردىن ئەسكەر ئېلىپ، ئۈرۈمچىنى مۇھاسىرگە ئالغان. بۇ چاغدا مالىك ئەپەندى سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئالدۇرغان 2 ئاتلىق تۈەن ما جۇڭخېن ئەسكەرلىرىنى ئۈرۈمچىدىن داۋانچىغا چېكىندۈرگەندى. ئۇلارنى قوغلاپ ماڭغان سوۋېت قىزىل ئارمىيە قىسىملىرى يەردىن زەمبىرەك بىلەن ئېتىپ، ئاسماندىن بومبا تاشلىغان. ليۇ بىن

يەرگە كېلىپ، ئۇنىڭ بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزۈدىغانلىقى، شۇ ۋەكىلنىڭ كېلىشىنى كۈتۈشى كېرەكلىكى، ئۇلارنىڭ تەلپىنى ئورۇندىسا، مەملىكىتىگە قايتالايدىغانلىقىنى ئۇقتۇرغان.

ما جۇڭيىڭ رۇسچە بىلىمگە چەك، بىر خەنزۇ مۇئەللىم كېلىپ، 20 كىشىلىك كۇرس ئېچىپ، ئۇلارغا خەنزۇچە دەرس ئۆتكەن. دەرسنى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى ئەۋەتكەن ۋاڭ فامىلىلىك مۇئەللىم ئۆتكەن.

جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى ما جۇڭيىڭنىڭ ئىچكى ئۆلكىلەردە فېڭ يۈشياڭ بىلەن مابۇفاڭغا قارشى ئۇرۇشلاردا كۆرسەتكەن ئالاھىدە قەھرىمانلىقىنى كۆزدە تۇتۇپ، سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى كۇرس ئاياغلاشقاندىن كېيىن جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ تەلپىنى قوبۇل قىلسا، يەنئەنگە ئېلىپ كېتىپ، 8 - ئارمىيە سېپىدە ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشنىڭ ئالدىنقى سېپىگە ئەۋەتكەن بولغان ۋە شۇ مەقسەتتە كىرىمىغا خەت يازغان، كىرىمىل بۇنىڭغا قوشۇلۇپ، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ ئادەم ئەۋەتىپ سۆزلىشىپ كۆرۈشىنى ئېيتقان.

جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى كەينى كەينىدىن ئادەم ئەۋەتىپ، ما جۇڭيىڭ بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزگەن، سۆھبەتتە ئۇ خوتەندىكى قوشۇنلىرىنى يەنئەنگە يۆتكەسە، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى ئۇنىڭ 36 - شىسىنى ئېتىراپ قىلىپ، ئۇنىڭ شىجاڭلىق ۋەزىيىسىنى ئەسلىگە كەلتۈرىدىغانلىقىنى ئېيتقان. ما جۇڭيىڭ جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ تەكلىپىنى قوبۇل قىلىپ، ئۇزۇننىڭ كاتىپى ۋە كوممۇنىستىك پارتىيىنىڭ 2 ۋەكىلى قاتارلىق 5 ئادەمنى ئۇچتۇرپان ئارقىلىق خوتەنگە ئەۋەتكەن. ئۇلار خوتەنگە كېلىپ، ماخۇسەن بىلەن كۆرۈشۈپ، ئۇنىڭغا ما جۇڭيىڭنىڭ خېتىنى تاپشۇرغان. خەتتە مۇنداق دەپ يېزىلغانىدى:

«مەن سوۋېت ئىتتىپاقىغا كېلىپ كۇرستا ئوقۇغاندىن بېرى، بۇرۇنقى قارغۇلارچە قىلغان قىللىقلىرىمنىڭ جۇڭگو خەلقى ئالدىدا ئۆتكۈزگەن ئېغىر جىنايەت ئىكەنلىكىنى چۈشەندىم. 3 يىللىق

ئوخشاش، ستالىنمۇ ئۆزىنى قوبۇل قىلىشى مۇمكىن، ئۇ چاغدا ستالىنغا كۆڭلىدىكى ھەممە مەقسىتىنى يۈز تۇرانبە يەتكۈزگىلى بولىدۇ، دېگەن تامادا بارغان. ئەمما ك گ ب نىڭ نازارىتى ئاستىدىكى ئېگىز تاملىق گازارمىغا كىرگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ بۇ خام خىيالى يوققا چىققان. ئۇ قايتا - قايتا ئەرز يېزىپ، دۆلەت باشلىقلىرىنىڭ قوبۇل قىلىشىنى ئىلتىماس قىلغان.

ئارىدىن ئىككى - ئۈچ ھەپتە ئۆتكەندىن كېيىن، شىنجاڭ خىزمىتىگە مەسئۇل بولغان مالىك ئەپەندى ما جۇڭيىڭنى قوبۇل قىلغان. ئۇ ما جۇڭيىڭنى قوبۇل قىلىش جەريانىدا ھىمالايانىڭ كۈچلۈك يولۇسىنى قوبۇل قىلىش پوزىتسىيىسىدە ئەمەس، بەلكى ياۋا ئاتنى كۆندۈرۈش پوزىتسىيىسىدە بولغان ھەمدە ئۇنىڭ ياپونىيە ۋە تۈركىيە ئىشپىيونلىرىنى شىنجاڭغا باشلاپ كېلىپ، ئۇلارنىڭ مەسلىھىتى بىلەن شىنجاڭدا «شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمىتى» قۇرۇپ، سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى چىقماقچى بولغانلىقىنى يۈزىگە سالغان. ئۇ بۇ سۆزلىرىگە سوۋېت ئىتتىپاقى ئۇرۇمچىدىن ۋەكىل ئەۋەتىپ، ياپونىيە ۋە تۈركىيە ئىشپىيونلىرىنى تاپشۇرۇپ بېرىشىنى تەلەپ قىلغاندا، ئۇنىڭ ئۇلارنى قانات ئاستىغا ئېلىپ يوشۇرۇپ قويغانلىقى، قەشقەرگە كەلگەندىن كېيىن بولسا، سابىت داموللا، خوجانىياز ھاجىلار بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، قەشقەردە «شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمىتى» نى قۇرۇپ، سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئاشكارا قارشى چىققانلىقى، سوۋېت ئىتتىپاقى قىرغىزىستاندىن بىر تۈەن ئەسكەر كىرگۈزۈپ، سابىت داموللا باشچىلىقىدىكى «شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمىتى» نى ئاغدۇرغاندىن كېيىن، خۇاڭ نىڭخۇېن، كامال ئەپەندىلەرنىڭ مەھمۇت شىجاڭ بىلەن بىرلىكتە ياپونىيەگە قېچىپ كەتكەنلىكىنى ئاساس قىلغانىدى. مالىك ئەپەندى سۆزىنىڭ ئاخىرىدا ما جۇڭيىڭنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقى ئالدىدا ئېغىر جىنايەت ئۆتكۈزگەنلىكىنى، شۇڭا ئۇنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىغا ھېچقانداق ھاجىتى يوقلۇقى، ئۇنىڭغا جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ ھاجىتى چۈشۈۋاتقانلىقى، ئۇلار ئەۋەتكەن ۋەكىل بېقىمىدا بۇ

ئەسكەرلىرىنى تارقىتىۋېتىپ، ئاز ساندىكى مۇھاپىزەتچىسى بىلەن ئۆز يۇرتىغا كەتمەكچى بولغان. ئۇ مۇشۇ پىلانى بويىچە قولىدىكى 400 چە ئەسكەرنىڭ 350 نى تارقىتىۋېتىپ، قالغان 50 چە ئادەمنى ئۆزى بىلەن 40 قېچىرنى قوغداپ مېڭىشقا ئېلىپ قېلىپ، بىر كىچىدىلا غىيىپىدە تىكىۋەتكەن، قولىدىكى قورال - ياراغلىرىنى يەرلىك تۇڭگان، خەنزۇلارغا سېتىپ بەرگەن.

40 قېچىر يۈكى بار ما خۇسەن نۇرغۇن مال - دۇنيا بىلەن كەشمىر چېگرىسىغا بارغاندا، چېگرىدىكى ئەسكەرلەر قورال - ياراغلىرى بىلەن 40 قېچىردىكى مال - دۇنيانى پۈتۈنلەي مۇسادىرە قىلىپ، ئۆزلىرىنى قويۇپ بەرگەن. زورلۇق بىلەن قولغا كەلگەن خەلقنىڭ مال - مۈلكى خورلۇق بىلەن تالىنىپ، چېگرىدىكى ئەسكەرلەرگە يەم بولغان.

ما جۇڭيىڭنىڭ ئۇرۇشتىكى شىر يۈرەكلىكىدىن پايدىلانماقچى بولغان جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى ئۇنىڭ خوتەندىكى ئەسكەرلىرىنىڭ تارقىلىپ كەتكەنلىكى توغرىسىدىكى خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، ئۇنىڭدىن ئۈمىدىنى ئۈزۈپ، ئۇنى 2 - ئېغىزغا ئالمايدىغان بولغان.

1941 - يىلى سوۋېت - گېرمانىيە ئۇرۇشى باشلانغاندا، ستالىن ما جۇڭيىڭنى گۇمانلىق ئادەملەر قاتارىدا ئارقا سەپ بولغان قازاقىستانغا يۆتكەگەندى. ئۇ ئالمۇتا ئەتراپىدىكى بىر ھەربىي گازارمىغا ئورۇنلاشتۇرۇلغانىدى. ھەممە ئادەم ئالدىنقى سەپكە ئەسكەر، ئوزۇق - تۈلۈك يەتكۈزۈپ بېرىش ھەلەكچىلىكىدە بولۇپ كەتكەچكە، ما جۇڭيىڭنىڭ تۇرمۇشىغا كۆڭۈل بۆلۈنمىگەن، گۆش، ئاق ئاشلىق بىلەن تەمىنلەش توختىتىلغان، ئۇ باشقىلار قاتارىدا قارا ئاشلىق ۋە تەمسىز سۈيۈك - سەلەڭ تاماقلار بىلەن تەمىنلەنگەندى. قارا ئاشلىقىمۇ ۋاقىتدا تەمىنلەپ بېرىلمىگەچكە، 20 ئەسكەرنىڭ ئونچىسى قېچىپ كەتكەندى. قالغان ئەسكەرلەر ئۆزلىرىنىڭ ھازىرقى ھالىدىن زارلىنىپ، ما جۇڭيىڭنىڭ قۇلقىنى تىنچىتىمىغان.

(داۋامى 58 - بەتتە)

ئوقۇش نەتىجىسىدە تېزدىن قايتىپ بېرىپ، شۇ جىنايەتلىرىمنى يۇيۇپ، ئۆزۈمنى ئاقلاشنى چىن قەلبىمدىن ئارمان قىلىپ كەلدىم. شۇنىڭ بىلەن بىللە، غەربىي شىمالنىڭ بىپايان دالاسىدا ئەركىن ياپراپ يۈرگەن كۈنلىرىمنى قاتتىق سېغىندىم.

شۇڭلاشقا بۇ ئېگىز تام بىلەن قورشالغان گازارمىدا سارغىيىپ ياتقاندىن كۆرە ۋەتەنگە قايتىپ بېرىپ، يېڭىدىن قۇرۇلغان گومىنداڭ بىلەن كوممۇنىستىك پارتىيىنىڭ بىرلىك سېپىگە قاتنىشىپ، ئۇرۇشتا خىزمەت كۆرسىتىپ جىنايىتىمنى يۇيۇپ، ئۆزۈمنى ئاقلاشنى لايىق كۆردۈم.

قەدىرلىك جان كۆيەر جىيەنىم خۇسەن، مېنى سېغىنغان بولساڭ، مېنىڭ ۋەتىنىمگە قايتىپ بېرىپ، جۇڭگو خەلقى ئالدىدا ئۆزۈمنى ئاقلىشىمنى خالساڭ، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى بىلەن تۈزگەن كېلىشىمگە ھۆرمەت قىلىپ، قوشۇننى باشلاپ دەرھال ئالدىنقى سەپكە بار! مەن سېنىڭ بىلەن ئالدىنقى سەپتە كۆرۈشىدىغان بولاي، سىلەر ئالدىنقى سەپكە بارساڭلار، ئاداشقاننىڭ ئەيىپى يوق، قايتىپ ئۆز توپىنى تاپسا، دەپ مەنمۇ بارسام، ھەممىز تىرىك بولساق بىر دۆڭدە، ئۆلسەك بىر ئازگالدا بولارمىز. مەن بۇرۇنقىدەك 36 - شىنىڭ شىجاڭى بولمەن، ئەگەر سەن قوشۇننىڭ ئالدىنقى سەپكە يۆتكىمىسەڭ، مېنىڭ ۋەتەنگە قايتىپ بېرىشىمدىن زادى ئۈمىد يوقلۇقىمنى ئالاھىدە ئەسكەرتىپ قوياي.

خۇسەن، مېنىڭ ۋەتەنگە قايتىش - قايتماسلىقىم سېنىڭ قوشۇننى باشلاپ ئالدىنقى سەپكە بېرىش - بارماسلىقىڭغا باغلىق. گېپىمگە كىرىپ ئالدىنقى سەپكە بار! مېنى قۇتقۇزۇپ قالغىن!»
ما خۇسەن تاغىسى ما جۇڭيىڭنىڭ تەلپىنى قوبۇل قىلىدىغانلىقى، بىراق كۈزلۈك يىغىمىدىن كېيىن بارىدىغانلىقىنى ئېيتىپ جاۋاب بەرگەن. ئۇ، ئەمەلىيەتتە، 3 يىلدىن بېرى خوتەندە خەلقنى بۇلىۋالغان 40 قېچىرغا يۈك بۇلغۇدەك ئالتۇن - كۈمۈش بۇيۇملىرى بىلەن ئالدىنقى سەپكە بارماي،

ئەتەسچىلىك

ۋارس تېكىس

كەلسە، بويالغان يىپ گۈل شەكلىگە ئاساسەن رەت تەرتىپى بويىچە دۇكانغا تارتىلىدۇ ھەم گۈل توقۇش جەريانىدا چىقىرىلىدۇ. ئەتەسكە گۈل باسىدىغان مۇقىم گۈل قېلىپى بولمايدۇ. ئەتەسنىڭ دۇكاندا توقۇلۇش جەريانى خام (ماتا) نىڭ توقۇلۇش جەريانى بىلەن ئوخشاش. ئادەتتە بىر كىيىملىك ئەتەسنىڭ ئۆلچىمى 6.4×0.45 مېتىر بولىدۇ.

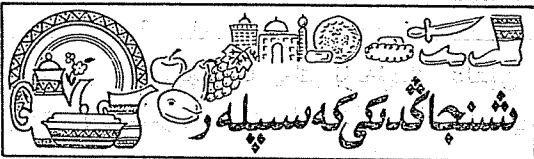
ئەتەس ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى رەڭ چۈشەنچىسىنى ئۆزىگە مۇجەسسەملەشتۈرگەن. شۇ سەۋەبتىن ئۇيغۇر ئەتەسلىرىنىڭ تۈرى كۆپ، رەڭگى خىلمۇخىل قىلىپ توقۇلىدۇ. ئەتەس تۈر جەھەتتىن خانئەتەس، دارايىسى ئەتەس (ئەنجان ئەتەس)، خوجەنە ئەتەس، يەكەن ئەتەسى، بەقەسەم، شايى قاتارلىق تۈرلەرگە، رەڭ جەھەتتىن قارا ئەتەس، قىزىل ئەتەس، سېرىق ئەتەس، ئارىلاشما رەڭلىك ئەتەس (كۆك ئەتەس، زەپتۈنە ئەتەس) قاتارلىق تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ. ھەر بىر تۈرنىڭ يەنە بىر قانچە خىل نۇسخىسى بولۇپ، جەمئىي 20 نەچچە خىلغا يېتىدۇ.

ئەتەس ئۇيغۇر خەلقى ئۆز يېرىنىڭ يەر تۈزۈلۈشىنى، گۈزەل باغۇ - بوستانلىرىنى، يېشىل لېنتىدەك سوزۇلۇپ ئاققان دەريالىرىنى نەپىس ۋە رەڭدار يىپەك بىلەن تەقلىدى ئىپادە قىلغان سەنئەت خەرىتىسىدۇر. ئەجدادلىرىمىز ئالتاي، تەڭرىتاغ، پامىر، كوئېنلۇن تاغلىرىنىڭ قار قاپلىغان چوققىلىرىنى خانئەتەستە ئىپادىلەپ، ئاستى قىزغۇچ قارا، ئاق قارلىق تاغ تىزمىسىنى قارا

قەدىمكى يىپەك يولىنىڭ مەركەزلىرىدىن بولغان قەشقەر، خوتەن رايونلىرى يىپەك ئىشلەپچىقىرىش ۋە يىپەك توقۇمىچىلىقىدىن ئىبارەت ئالاھىدىلىكى بىلەن «يىپەك ئىلى»، «يىپەك يۇرتى» دېگەن ناملار بىلەن ئاتالغان. بۇ جايلاردا ياشاپ كەلگەن ئەجدادلىرىمىز يىپەكتىن ھەرخىل رەڭدىكى ئەتەس، بەقەسەم، چەكمەن ۋە شايىلارنى توقۇپ تۇرمۇشتا ئىشلەتكەندىن سىرت، باشقا ئەللەرگە ئاپىرىپ ساتقان. بۇنىڭ ئىچىدىكى ئەنئەنىۋى ئەتەس توقۇلۇشىنىڭ نەپىسلىكى، رەڭدارلىقى بىلەن جۇڭگو ۋە چەت ئەللەردە داڭق چىقارغان.

يەرلىك تۈسى قويۇق بولغان ئەتەسچىلىك — توقۇمىچىلىق سانائىتى يۈكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان بۈگۈنكى كۈندىمۇ خوتەن، قەشقەر قاتارلىق جايلاردا ماھىر ئۇستىلارنىڭ ئەجىز قىلىپ تەرەققىي قىلدۇرۇشى بىلەن پۈتۈن مەملىكەت ۋە پۈتۈن دۇنيا كۆز تىكىپ كېلىۋاتقان ئەنئەنىۋى توقۇمىچىلىق كەسپى بولۇشتەك رولىنى ساقلاپ كەلمەكتە.

ئەتەس ھازىرمۇ ئەنئەنىۋى ياغاچ دۇكاندا توقۇلىدۇ. ئەتەس توقۇغاندا قول - پۇت تەڭ ئىشقا سېلىنىدۇ. ئەتەس توقۇش — يىپەك تارتىش، ناچىلاش، دۆرە قىلىش (يۈگۈرۈش ياكى ئۇرۇش ئېتىش)، ئاقارتىش، تاختا قىلىش، بىر كىيىملىكنى بىر قىلىپ قاتلاش، گۈلنى پىلانلاپ بەلگە سېلىش، بوغۇش، بوياش، توقۇش، توقۇپ بولغاندىن كېيىن يۇيۇش، ئاخىرىدا پەردازلاش قاتارلىق ئىش ھالقىلىرى بويىچە بولىدۇ. ئۇستا ھۈنەرۋەنلەر ئەتەسكە چىقىرىلىدىغان گۈلنىڭ رەڭگىگە ئاساسەن، يېپىنى كۆممىقوناقنىڭ پاسىغىغا يۆگەپ، مېنېراللار ۋە ئۆسۈملۈكتىن تەييارلانغان بويىقتا بويىدۇ. ئەگەر گۈللۈك ئەتەس توقۇشقا توغرا

ھازىر خوتەننىڭ بەزى ئەتلەس توقۇيدىغان يېزىلىرىدا قىز - يىگىتلەر لايىق تاللىسا قارشى تەرەپنىڭ ئەتلەس توقۇشىنى قانچىلىك دەرىجىدە بىلىدىغانلىقى سۈرۈشتۈرۈلدى. ئۇيغۇر ئاياللىرى ئەتلەسنى ياش قۇرامىغا، گۈزەللىك قارىشىغا ئاساسەن تاللاپ كىلىدۇ.

قارا ئەتلەس — رەڭگى سۇس، ئاستى قىزغۇچ قارا، ئاددىي بولۇپ، ئۇنىڭدىن كۆپىنچە ئوتتۇرا ياش ۋە ياش ئاياللار ئۇزۇن ھەم كەڭ قىلىپ ھەرخىل پاسوندىكى كۆڭلەكلەرنى كىيىشكە ئادەتلەنگەن.

قىزىل ئەتلەس — گۈلى قىزىل، تېگى ئاق ياكى سېرىق بولۇپ، رەڭگى شوخ، ياشلىق باھارغا سىمۋول قىلىنغان، شۇڭا قىز - چوكانلار بۇ خىل ئەتلەسنى ياخشى كۆرىدۇ.

سېرىق ئەتلەس — گۈلى سېرىق، تېگى ئاددىي، نەپىس بولۇپ، ئۇنى ياش ۋە ئوتتۇرا ياش ئاياللار ياخشى كۆرىدۇ.

ئارىلاشما ئەتلەس — كۆك ياكى زەيتۇن رەڭلىك بولۇپ، ئۇنى ئوتتۇرا ياشلىق ئاياللار ياخشى كۆرىدۇ.

بەقەسەم — يوللۇق، رەڭلىك بولىدۇ، ئەمما گۈلى بولمايدۇ، ئۇنىڭ رەڭگى كۆپىنچە سىدام كۆك، بېغىررەڭ، نىل رەڭلەردە بولىدۇ. ياشقا چوڭراق ئۇيغۇر ئەرلەر سامۋى يوللۇق نىل رەڭ بەقەسەمدە تون كىلىدۇ، ھازىر بەقەسەمدە كىيىم كىيىدىغانلار ناھايىتى ئاز.

شايى — ئاق سېرىق، ئەترەڭ، قارا رەڭلەردە بولۇپ، ئەر - ئاياللارنىڭ ۋە چوڭ - كىچىكلەرنىڭ كىيىشىگە باب كېلىدۇ.

تارىخىي مەلۇماتلارغا قارىغاندا جۇڭگو، ئىران، تۈركىيە ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى دۆلەتلەرنىڭ تارىخىي كىتابلىرىدا ئەتلەس توغرىسىدا مەلۇمات بار، لېكىن ئەتلەسنىڭ قاچان، قەيەردە پەيدا بولغانلىقى ھەققىدە ئېنىق مەلۇمات يوق، ئەتلەسنىڭ قەيەردە پەيدا بولغانلىقى توغرىسىدا ھەرخىل قاراشلار بار. بەزىلەر قارا ئەتلەسنىڭ «ئەنجان ئەتلەس» دەپ ئاتالغانلىقىغا ئاساسەن مۇنداق قارايدۇ: «... ئەنجان — ئۆزبېكىستاننىڭ بىر شەھىرى بولۇپ، تارىختا

ئەتلەستە ئىپادىلىگەن. دەريا ۋە ئېقىن سۇلارغا تەقلىد قىلىپ دارايى ئەتلەس توقۇغان بولسا، بايلىقى مۇل تەكلىماكان قۇملۇقىنى يىپەكتىن توقۇلغان سۇر، جۇلالىق تۆمۈر كۆك بەقەسەمدە ئىپادە قىلغان. ئۇنىڭدىن باشقا تەشتەك گۈلى، يوپۇرماق، بادام، ئالما، نەشپۈت قاتارلىقلارنىڭ شەكلىنى ئەتلەسكە چۈشۈرۈش ئارقىلىق يۇرتىمىزنىڭ «مېۋە - چېۋە ماكانى» ئىكەنلىكىنى ئىپادىلىگەن بولسا، بەزىدە راۋاب، دۇتار شەكىللىرىنى چۈشۈرۈش ئارقىلىق يۇرتىمىزنىڭ «ناخشا - ئۇسسۇل ماكانى» ئىكەنلىكىنى ئىپادىلىگەن؛ بەزى ئەتلەسلەرگە تارغاق، پۈپۈك، زىرە - مۇنچاق، ياقۇت قاتارلىقلارنىڭ شەكىللىرىنى چۈشۈرۈش ئارقىلىق ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ بېزەك بۇيۇملىرىنى ئىپادىلىسە، بەزىلەرگە بولغا، ھەرە، قايچا قاتارلىقلارنىڭ شەكىللىرىنى چۈشۈرۈش ئارقىلىق تۇرمۇش قوراللىرىنى ئىپادىلىگەن.

قىسقىسى، ئەتلەسنىڭ گۈل شەكىللىرى ئۆزگىرىشچان، ناھايىتى كۆپ بولۇپ، ئۇ ئەجدادلىرىمىزنىڭ گۈزەللىك قارىشى، تۇرمۇش ئەھۋالى ۋە ئىدىيىسىنىڭ «كىيىم - كېچەك مەدەنىيىتىمىز» دە ئىپادىلىنىشىدۇر، دېمەك ئەتلەس قويۇق سەنئەت تۈسىنى ئالغان.

ئەتلەس يىپەكتىن توقۇلغاچقا، سۈپەتلىك، يۇمشاق، يارقىراق، نەپىس ھەم يەڭگىل كېلىدۇ. ئۇنىڭدىن يازدا كىيىم كىيسە سالقىن بولىدۇ، ئادەم بەدىنىگە زىنىنى يوق، ئادەمگە ھوزۇر بېغىشلايدۇ. ئەتلەس كىيگەن قىزلارنىڭ بەدەن گۈزەللىكى، بولۇپمۇ كۆكرەك، بەل گۈزەللىكى ئالاھىدە گەۋدىلىنىدۇ. ئەتلەستىن تىكىلگەن كىيىم - كېچەك ئۇيغۇر ئايال - قىزلارنىڭ ھۆسنگە ھۆسن، گۈزەللىكىگە گۈزەللىك، مەجەز خۇلقىغا شوخلۇق، ئۈمىدۋارلىق ئاتا قىلىدۇ.

ئەتلەسنى ئۇيغۇر ئايال - قىزلار بەك ياخشى كۆرىدۇ. شۇڭا ئۇيغۇر ئاياللارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكىدە بىر قۇردىن ئەتلەس كۆڭلەك بولىدۇ. مەلۇم نۇقتىدا ئەتلەس كۆڭلەكنى «ئۇيغۇر ئاياللارنىڭ مىللىي بەلگىسى دېيىش مۇمكىن».

خوتەننىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ئىنتايىن قويۇق بولغانلىقتىن، كۆپلىگەن ئۆزبېكلەر خوتەنگە كېلىپ ئولتۇراقلاشقان، خوتەنلىكلەر ئۇلارنى ئەنجانلىقلار دەپ ئاتاشقان. تا ھازىرغا قەدەر خوتەندە نۇرغۇن كىشىلەر ئۆز ئىسمىنىڭ ئاخىرىغا «ئەنجان» دېگەن سۆزنى قوشۇۋالدى. بۇ ئۆزىنىڭ ئەنجانلىقلارنىڭ ئەۋلادى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. بەزىلەر بۇ خىل ئەتلەسنىڭ گۈل نۇسخىسى ئۆزبېكىستاندىن كىرگۈزۈلگەن دەپ، بەزىلەر خوتەن ئەتلىسى ئۆزبېكىستانلىق ئۇستىلارنىڭ ئۆزگەرتىشى ئارقىلىق مۇشۇ ھالەتكە كەلگەن دېيىشىدۇ. يەنە بەزىلەر خوتەندىكى ئەنجانلىقلار بۇ خىل ئەتلەستە كىيىم كىيىشكە ئامراق بولغاچقا، شۇنداق ئاتالغان دېيىشىدۇ. بۇ قاراشنى ئوتتۇرىغا قويغۇچىلار «ئەنجان» دېگەن سۆزنىڭ ئوقۇل ھالدا ئۆزبېكىستاندىكى ئەنجان شەھىرىنى، رايونىمىزدا ئولتۇراقلىشىپ قالغان ئۆزبېكلەر ئىلا كۆرسىتىدىغانلىقىنى نەزەرگە ئېلىپ، «ئارىلاش» ئەسلىدىكىگە ئوخشىمايدىغان، ئۆزگەرگەن» دېگەن مەنىلەرنىمۇ ئۇقتۇرىدىغانلىقىغا دىققەت قىلىمىغان. ئۇيغۇرلار «ئەنجان» سۆزى بىلەن قوشۇلۇپ كېلىدىغان «ئەنجان تام»، «ئەنجان ۋادىك»، «ئەنجان خوراز»، «ئەنجان ياخشىكى»، «ئەنجان دوپپا» دېگەندەك سۆزلەرنىڭ بارلىقىغا دىققەت قىلىمىغان. بۇلارنىڭ ھەممىسىنى ئەنجان شەھىرى ياكى ئەنجانلىقلار بىلەن باغلاپ چۈشەندۈرۈشكە ياكى ئەنجان شەھىرىدىن كىرگەن، ئەنجانلىقلار ئۆزگەرتكەن، ئەنجانلىقلار ئامراق نەرسىلەر دەپ قاراشقا بولمايدۇ. ئەنجان تام — كۇمىلاچ قىلىنغان لاي بىلەن قويۇرۇلغان تام دېگەن مەنىنى، ئەنجان ۋادىك — لاي كېسەكلەر بىلەن ۋادىك ئارىلاشتۇرۇلغان تام دېگەن مەنىنى، ئەنجان خوراز — يەرلىك خورازلاردىن پەرقلىنىدىغان خوراز دېگەن مەنىنى، ئەنجان ياخشىكى — قىشتا كېتىپ يازدا پەيدا بولىدىغان، جۇغى ئادەتتىكى ياخشىكتىن كىچىك بىرخىل ياخشىك دېگەن مەنىنى، ئەنجان دوپپا — بادام گۈلى بىلەن باشقا گۈل شەكلى گىرەلەشتۈرۈلگەن دوپپا دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. يۇقىرىقىلارغا ئاساسەن، «ئەنجان ئەتلەس» نى گۈل

نۇسخىلىرى گىرەلەشتۈرۈلگەن، ئارىلاشتۇرۇلغان ئەتلەس ياكى خوتەن ئەتلىسىنىڭ گۈلى بىلەن ئۆزبېك ئەتلىسىنىڭ گۈلى ئارىلاشتۇرۇلغان ئەتلەس دەپ قاراشقا بولىدۇكى، ھەرگىز ئۆزبېكىستاننىڭ ئەنجان شەھىرىدىن كىرگەن دېيىشكە بولمايدۇ. ھەممىگە مەلۇمكى، قەدىمكى خوتەن يىپەك يولىنىڭ جەنۇبىي تارمىقىدىكى قاتناش تۈگۈنى بولۇپ، يىپەك تولىنىدىغان ۋە تارقىلىدىغان مەشھۇر يىپەك شەھىرىدۇر. مىلادىدىن ئىلگىرىكى II، III ئەسىرلەردە خوتەننىڭ يىپەك سودىسى تەرەققىي قىلغان. جەنۇبىي، شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرلىرىدە يىپەك سودىسى تېخىمۇ گۈللەنگەن، تاڭ دەۋرىدە تازا ۋايىغا يەتكەن. خاتىرىلەرگە قارىغاندا «جەنۇبىي، شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە بىر تۈركۈم سودىگەرلەر چېگرىدىن ئۆتۈپ بىر قېتىمىدىلا 4300 توپ يىپەك يۆتكىگەن» زور تۈركۈمدىكى يىپەك ئاساسەن خوتەندىن يىپەك يولى ئارقىلىق ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك، ئوتتۇرا ئاسىيا، ئوتتۇرا شەرق، ئوتتۇرا دېڭىز بويىدىكى دۆلەتلەرگە بىۋاسىتە يۆتكەپ سېتىلغان. يىپەك يولىدىكى يىپەك سودىگەرلىرىنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمىگەن. خوتەن يىپىكى ئۇزۇنغىچە شۆھرەت قازىنىپ كەلگەن. «مىلادىيە 961 - يىلى ئۇدۇن پادىشاھى ۋىسار تەڭرى خان خوتەندە توقۇلغان رەڭدار كىمخاب، دۇردۇن قاتارلىقلارنى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە ئېلىپ بېرىپ ساتقان». ئەتلەس تۈرىدىكى يىپەكتىن توقۇلغان بۇ رەختلەر خەنزۇچە تارىخىي كىتابلاردا «胡锦» (غۇز تاۋىرى، ئۇيغۇرلارنىڭ گۈللۈك رەختى)، «西锦» (غەربىي يۇرت تاۋىرى) دەپ خاتىرىلەنگەن. XV ئەسىردە مىرزا ئابابەكرى خوتەنگە ھۆكۈمرانلىق قىلغان ۋاقىتتا، خوتەننىڭ نۇرغۇنلىغان ئۇستا ھۈنەرۋەنلىرىنى بولۇپمۇ ئەتلەس توقۇيدىغان ئۇستا ھۈنەرۋەنلىرىنى يەكەنگە يۆتكەپ بارغان، چۈنكى ئۇ يەكەننى پايەخت قىلغان بولۇپ، خوتەننىڭ ھۈنەرۋەنلىرىنى ئۆزىگە ئەتلەس توقۇشقا ھەم يەكەنلىكلەرگە ئەتلەس توقۇشنى ئۆگىتىشكە سالغان. كېيىنچە يەكەندە توقۇلغان ئەتلەسلەر يەكەن ئەتلىسى دەپ ئاتالغان، يەكەن ئەتلىسى ھازىرغىچە

توقۇلۇپ كېلىۋاتىدۇ.

X IX ئەسىردە ياشىغان ئا. ن كۇروپاتكىن «قەشقەرىيە» ناملىق كىتابىدا: خوتەننىڭ يىپەك سانائىتى ئىنتايىن تەرەققىي قىلغان، ئۇلار مەشۇتتىن ئەتلەس، بەقەسەم، شايى قاتارلىقلارنى توقۇپلايدۇ، قەشقەر قاتارلىق جايلاردا ئۆزى ئىشلەپچىقارغان يىپەك بىلەن ئۆز ئېھتىياجىنى قاندۇرالايدۇ. پەقەت خوتەن يىپەكلا ئېكسپورت قىلىنىدۇ. 1976 - يىلى ئوتتۇرا ئاسىياغا 160 تاي يىپەك ئېكسپورت قىلىنغان، دەپ بايان قىلغان.

ھازىر خوتەن ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئورنىنىڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ساقلاش ئامبىرىدا لوپ ناھىيە سانپۇل يېزىسىنىڭ 3 كىلومېتىر جەنۇبىدىكى سايغا جايلاشقان «سەنپۇلا قەدىمكى قەبرىستانلىقى» دىن قېزىۋېلىنغان 2 پارچە ئەتلەس پارچىسى (14×17 سانتىمېتىر، 16×20 سانتىمېتىر) ساقلانماقتا. بۇ ئەتلەس پارچىلىرىنىڭ تېگىنىڭ رەڭگى قىزىل، گۈل سېرىق، گۈل شەكلى تارغاق چىشى شەكلىدە بولۇپ، ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ «يېزەك مەدەنىيىتى» نى ئەكس ئەتتۈرگەن. بۇ ئەتلەس پارچىلىرى رەڭ جەھەتتىن سېرىق ئەتلەسكە، تۈر جەھەتتىن خانئەتلەسكە تەۋە. ئەتلەس پارچىلىرى تېپىلغان سەنپۇلا قەبرىستانلىقىدا 1984 - يىلى شىنجاڭ مۇزېي مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى خىزمىتى ئەترىتىدىكى خادىملار ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ۋە قېزىش ئېلىپ بارغاندا قەبرىستانلىقتىن قېزىۋېلىنغان بىر قىسىم ياغاچ كۆمۈرى، قومۇش، ياغاچ قاتارلىقلارنى دۆلەت

مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئىدارىسى، مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى قوغداش پەن - تېخنىكا ئورنىنىڭ ئەۋرىشكىلەرنى ئۆلچەپ بېكىتىشىگە ئەۋەتىپ دەلىللەتكەن. ئەۋرىشكىلەرنى كاربون 14 ئارقىلىق تەكشۈرۈش ئارقىلىق سەنپۇلا قەدىمكى قەبرىستانلىقىنىڭ مىلادىدىن ئىلگىرىكى III ئەسىردىن مىلادىيە III ئەسىرگىچە بولغان ۋاقىتقا تەئەللۇق قەبرىستانلىق ئىكەنلىكى بېكىتىلگەن.

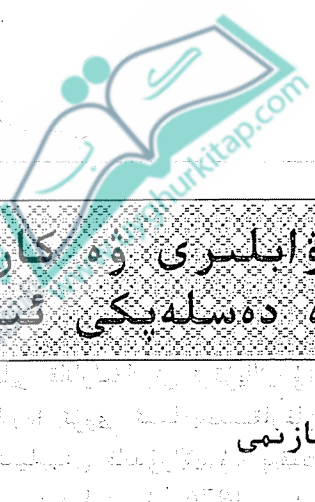
يۇقىرىدىكى تارىخىي بايانلاردىن ۋە قەبرىستانلىقتىن تېپىلغان ئەتلەس پارچىلىرىدىن قارىغاندا، خوتەن دىيارىدا ياشىغان ئەجدادلىرىمىز يىپەك توقۇمىچىلىقىدىكى داڭلىق مەھسۇلات ئەتلەسنى 2000 يىل ئىلگىرىلا توقۇشنى بىلگەن ھەمدە ئۇنى تەرەققىي قىلدۇرۇپ ھازىرغىچە داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن، شۇنىڭدەك نەپىس توقۇش تېخنىكىسى، رەڭ تەڭشەش، بوياش، گۈل چىقىرىپ توقۇش، ئاخىرىدا پەردازلاش قاتارلىق ئۆزگىچە يەرلىك ئۇسۇللار ئارقىلىق ئۇيغۇر قول ھۈنەرۋەنچىلىكىگە شان - شەرەپ كەلتۈرگەن ھەمدە دۇنيا توقۇمىچىلىق سانائىتىگە ھەسسە قوشقان.

ئەتلەستىن تىكىلگەن كىيىم - كېچەك - مىللىي كىيىم - كېچىكىمىزنىڭ گۈلتاجى. ئەتلەس «ئەل ئازا كىيگەن كىيىملەر مۇنچىلىك زىبا ئەمەس، قىلسا گەر قىزىل لىباس شەپەق چېچىپ تاجى جۇلا» (بەي جۇيى) دەپ تەرىپلىنىشكە، ھۆرمەتكە لايىق مىللىي رەختىمىزدۇر. ئۇنى توقۇشنى ئۆگىنىش، ئۇنىڭدىن كىيىم كىيىش، ئۇنى قەدىرلەش ئۇيغۇر ياشلىرىنىڭ مۇقەددەس بۇرچىدۇر.

پايدىلىنىلغان ماتېرىياللار:

1. «ئۇيغۇر فولكلورى ھەققىدە بايان» شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1989 - يىلى 7 - ئاي نەشرى، 169 - بەت.
2. «ئۇيغۇر ئۆرپ - ئادەتلىرى» شىنجاڭ گۈزەل سەنئەت - فوتو سۈرەت نەشرىياتى، 1996 - يىلى 8 - ئاي نەشرى، 63 - بەت.
3. «گۆھەر زېمىن خوتەن» شىنجاڭ گۈزەل سەنئەت - فوتو سۈرەت نەشرىياتى، 1995 - يىلى 11 - ئاي نەشرى، 258 ، 259 - بەتلەر.
4. «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» مىللەتلەر نەشرىياتى، 1990 - يىلى 1 - ئاي نەشرى، 309 ، 310 - بەتلەر.
5. ئا.ن. كۇروپاتكىن «قەشقەرىيە» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983 - يىلى 8 - ئاي نەشرى. 112 ، 113 ، 114 - بەتلەر.

تەھرىرلىگۈچى: ئابدۇرۇپ ئېلى

كارىز، كارىز قېزىش ئەسۋابلىرى ۋە كارىزچىلىققا ئائىت ئاتالغۇلار ھەققىدە دەسلەپكى تىرىشچانلىق

پەرھات كازىمى

(پىچان ناھىيىلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپتىن)

جېپىشنى پارسىلاردىن ئۆگەنگەن، پارسىلاردىن تۇرپانغا تارقالغان دەپ قارايدۇ.

مەن، كارىز چېپىلىپ (قېزىلىپ) ئۇيغۇرلار كۆچمە چارۋىچىلىق، ئوۋچىلىقتىن تېرىم مەدەنىيىتىگە كۆچۈپ كارىز سۈيى بىلەن دېھقانچىلىق قىلىپ، كارىز بويلىرىدا ئولتۇراقلىشىپ شەھەرلەشكەندىن كېيىنلا، ئۇيغۇرلاردا كارىز مەدەنىيىتى شەكىللەنگەن دېگەن ئويىڭىمىز، تارىخىي، ئىلمىي يەكۈننى قۇۋۋەتلەيمەن.

ئۇيغۇرلار كارىزچىلىقنى پارسىلاردىن ئۆگەنگەن، دېگەن كۆزقاراش پارس تىلىدىمۇ «كارىز» دېگەن سۆزنىڭ بارلىقى، ئۇنىڭ ئۇيغۇر تىلىدىكى «كارىز» سۆزىگە ئوخشايدىغانلىقىغا ئاساسەن ئوتتۇرىغا قويۇلغان. بۇ ھەقتە يولداش لېتىپ توختى ئەپەندى: «پارسچە - خەنزۇچە لۇغەت» (1981 - يىل نەشرى) تە «كارىز» ئۇقۇمىنى بىلدۈرىدىغان 2 سۆز بار، ئۇنىڭ بىرى «قنات» (قانات، 1804 - بەت)، يەنە بىرى «كارىز» (كارىز، 1833 - بەت)، دەيدۇ، ھەمدە «كارىز-كىن» (كارىزچى) ۋە «كارىزكىنى» (كارىز چېپىش) دېگەن 2 سۆزنى مىسال ئېلىپ، ئۇيغۇرلار پارس تىلىدىن نۇرغۇن سۆزلەرنى قوبۇل قىلغىنىدەك، پارسىلارمۇ ئۇيغۇرلاردىن «كارىز» سۆزىنى قوبۇل قىلغان، دەپ يەكۈن چىقىرىپ، ئالتاي تىلىدىكى Kar (قېزىش، قازماق) پېئىلىدىن كەلگەن «كارىز» ئاتالغۇسىنى ئۇيغۇرلار ئەزەلدىن ئىشلىتىپ كەلگەن، دېگەن قاراشنى ئوتتۇرىغا قويدى (-«شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»

1. كارىز ئاتالغۇسى ھەققىدە

كارىز — قۇرغاق رايونلارنىڭ كىلىماتى، جۇغراپىيىلىك يەر تۈزۈلۈشى قاتارلىق ئامىللارغا مۇناسىۋەتلىك سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشى. ئۇيغۇرلارنىڭ كارىزچىلىق مەدەنىيىتىنىڭ تارىخى كەم دېگەندە 3000 يىلدىن ئاشىدۇ. تۇرپان ۋادىسىدا قەدىمكى دەۋرلەردە تەڭرىتاغنى مەنبە قىلغان ئېقىن سۇ، بۇلاق سۇلىرى بارغانچە ئازلاپ، كىلىمات بارغانسېرى قۇرغاقلىشىپ كېتىۋاتقان شارائىتتا، ئەجدادلىرىمىز قۇدۇق قېزىپ، ئۇلارنى بىر-بىرىگە تۇتاشتۇرۇپ، سۈنىي يەر يۈزىگە چىقىرىپ يەر سۇغارغان. سۇ ئورنى تۆۋەنلىگەنسېرى، كارىز قۇدۇقلىرىمۇ شۇنچە چوڭقۇرلاپ بارغان. كارىزدىن چىققان سۇ بوستانلىقلارنى كۆكەرتكەن. ھازىرقى كارىزلار بۇنىڭ دەلىلى. شۇنىمۇ ئېنىق ئېيتىش كېرەككى، كارىز قۇرۇشقا باشلىغاندا (سۈيى ئۈزۈلگەندە)، ئەسلىدىكى كارىز تاشلاپ قويۇلۇپ، شۇ كارىزنىڭ يۇقىرى تەرىپىگە يېڭى كارىز چېپىلغان، بۇنىڭغا دالانكارىز يېزىسىدىكى تاشلاندىق كارىز خۇلۇڭ، ھازىرقى بەشتام كارىزلىرى مىسال بولالايدۇ. ئۇيغۇر كارىزچىلىقى ئۆز يۇرتىنىڭ ئالاھىدىلىكىگە خاس شانلىق مەدەنىيەت. بۇ - باشقىلار ئۆگىتىپ قويغان ياكى بىرەر يۇرتقا بېرىپ ئۆگىنىپ كەلگەن «ھۈنەر» ئەمەس، بەلكى ئۇزاق زامانلاردىن بېرى ئەۋلادمۇ ئەۋلاد داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئۆلمەس ئاتا مىراس.

ھازىر كارىز ھەققىدە بەزىلەر ئىراندا كارىز بار، پارسىلارمۇ «كارىز» دەيدۇ. ئۇيغۇرلار كارىز

پەلسەپە - ئىجتىمائىي پەن قىسمى 1996 - يىلى 3 - سان) مەن بۇ قاراشقا قوشۇلمەن. مەن پىچان ناھىيىسىدىكى خېلى كۆپ پېشقەدەم كارىزچىلارنى زىيارەت قىلىپ بىر قىسىم ئۇيغۇرچە ئاتالغۇلارنى خاتىرىلەپ چىقتىم.

2. كارىز قېزىش ئەسۋابلىرى

(1) قېزىش، تېشىش، چوڭقۇرلىتىش ئەسۋابلىرى

(1) كەتمەن. تىلما يېرىش، تەشمە ئىچىدىكى توپىنى سېۋەتكە ئۇسۇش، سۇغا يەتكەندە لاي ئېلىش، قۇدۇق يوقلىغاندا تۇڭلۇك ئېتىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ. شەكلى: ئادەتتىكى كەتمەندىن كىچىكرەك (ئادەتتىكى كەتمەن بولسىمۇ بولىدۇ) سېپى قىسقا، تەشمە ئىچىدە ئىشلىتىشكە قولايلىق ياسىلىدۇ. (سېپى 50 سانتىمېتىر ئەتراپىدا بولسا مۇۋاپىق بولىدۇ)، خەنزۇچىدا ئاھاڭ تەرجىمىسى بويىچە «كەتۈمەن» (坎土曼) دەپ ئېلىنغان.

(2) پوچى. سېغىز، شېغىل، قۇرۇقلىق يەرلەردە تۇپراقنىڭ قاتتىق قاتلىمىنى چوقۇشقا ئىشلىتىلىدۇ. شەكلى: بېشى يوغان، تۆت قىرلىق، ئاستى چېدىرسىمان، ئۈچىنى ئالماشتۇرغىلى بولىدىغان، تۆشۈكى بار، سېپى قىسقا (50 سانتىمېتىردىن قىسقا بولىدۇ)، بىرقانچە ئۈچ بار بولۇپ، ئالماشتۇرۇپ ئىشلىتىلىدۇ. ۋاڭ خېتنىڭ ئەپەندى بۇ سۆزنى خەنزۇ تىلىدىكى 刨 (پاۋچۇي) دىن ئۇيغۇر تىلىغا سىڭىپ كىرگەن، دەپ قارايدۇ. ئۇ ئۇيغۇر تىلىدىكى «چى» قوشۇمچىسىنىڭ ئاساسلىق ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچە ئىكەنلىكىنى بىلمىسە كېرەك. بۇ ئاتالغۇ ئۇيغۇر تىلىدىن خەنزۇ تىلىغا سىڭىپ كىرگەن. قىسقىسى بۇ ئاتالغۇ خەنزۇچىغا مەنەن تەرجىمە قىلىنغان.

(3) چۆكۈرۈك. تەشمىلەر تۇتاشتۇرۇلۇپ بولغاندىن كېيىن ئېگىز - پەسلىكىنى تەڭشەشتە ئىشلىتىلىدۇ. شەكلى: ئۈچى پوچىنىڭ ئۈچىدەك ئۇچلۇق ھەم ئۇزۇن (60 سانتىمېتىردىن ئاشىدۇ)، سېپى قىسقا (كەتمەن سېپى بىلەن ئوخشاش) بولىدۇ. ۋاڭ خېتنىڭ، چۇخۇيچىلار «جۆنۇ» دەپ ئاتىغان. ئەسۋاب دەل چۆكۈرۈكتىن ئىبارەت

(خەنزۇچە «تۇرپان كارىزلىرى» نىڭ 18 - ، 19 - بەتلەرى)، چۇخۇيچىن پوچىنىڭ ئۈچىنىمۇ ئايرىم تونۇشتۇرغان ھەم گۈرچەكىنىمۇ قوشۇپ قويغان. كارىزچىلار تا بۈگۈنگە قەدەر «جۆنۇ»، «گۈرچەك» بىلەن كارىزچىلىق قىلغىنى يوق.

زامانىۋى كارىز قېزىش ئۈسكۈنىلىرى شارائىتىغا ماس كەلمەي، ئاۋارنىچىلىق تۇغدۇرغاچقا، كارىزچىلار يەنە ئەنئەنىۋى ئۈسۈل بىلەن كارىز قېزىپ كەلمەكتە. شۇڭا زامانىۋى قوراللارنىڭ ناملىرى كىرگۈزۈلمىدى.

(2) توشۇش، توپا تارتىش ئەسۋابلىرى

(1) ئارغامچا. قۇدۇقنىڭ چوڭقۇرلۇقىغا قاراپ ئۇزۇن - قىسقا ئىشلىتىلىدۇ. كارىز باش قۇدۇققا بارغانچە چوڭقۇرلاپ ماڭغاچقا، ئارغامچا دەسلەپتە غالتەك ياكى چىغرىققا ئوراپ قويۇلىدۇ. ئۇ ياختا يىپ ياكى چىگدە توم، پىششىق ئېشىلىدۇ. ئاپتاپتا چىرىپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن، ھۆللەپ ياكى قۇدۇق ئىچىگە قويۇپ قويۇلىدۇ. توپا تارتىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ.

(2) ئىلمەك. پۇختا، چىڭ ئۈجمە ياكى قاراياغاچنىڭ ئاچمىقىدىن ياسىلىپ ئارغامچىنىڭ ئۈچىغا چىگىلىدۇ، تۆمۈر ئىلمەك ئىشلىتىلمەيدۇ.

(3) سېۋەت. «قۇدۇق سېۋىتى» ئۈجمە، ئۆرۈك، يۇلغۇن چىۋىقىلىرىدىن توقۇلىدۇ. چوڭ - كىچىكلىكى ئادەتتىكى چېلەكتىن كىچىكرەك بولىدۇ. بىر كارىزغا (بىر گۈرۈپپا ئادەمگە) 3 تىن 7 گىچە سېۋەت تەييارلىنىدۇ.

(4) غالتەك. چىغرىق. غالتەك ئۇلاغ كۈچى بىلەن لاي، توپا تارتىشقا ئىشلىتىلىدۇ. كارىز قۇدۇقى چوڭقۇرلىغاندا، ئۇ كالا، خېچىر - ئارقىلىق ئايلاندۇرۇلىدۇ. چىغرىق (كۆپىنچە ھاللاردا «غالتەك» دەپ ئاتىلىدۇ) قۇدۇق تېپىز جايلاردا قول بىلەن ئايلاندۇرۇلىدۇ. شەكلى: ① غالتەك: چاسا قۇرۇلمىنىڭ ئوتتۇرىسىغا ھەرىكەتچان غالتەك (ياغاچتىن مەخسۇس ياسىلىدۇ ياكى كونا ھارۋىنىڭ ياغاچ چاقىنىڭ گۈيسۈنى ئىشلىتىلىدۇ) ئورنىتىلىدۇ. ئۇنىڭ دىئامېتىرى 40 سانتىمېتىردىن كەم بولمايدۇ. ② چىغرىق (غالتەك) 3 پۇتلۇق

قاراپ «كارىز رېمونت ئاتالغۇلىرىمۇ خەنزۇلاردىن ئۇيغۇرلارغا ئۆزلەشكەن» دەپ كېلىنىۋاتىدۇ. رېمونت قىلىش ئاتالغۇلىرىدىكى سۆزلەرنىڭ ئۇيغۇرچىسىنى بىزنىڭ پېشقەدەم كارىزچىلىرىمىز ئۆز ئانا تىلىدا ئاتاپ كەلمەكتە.

3. كارىز ئاتالغۇلىرىغا ئىزاھات

(1) تىلما يېرىش — كارىز سۈيى يىغىلىدىغان كۆلدىن مەلۇم ئارىلىققىچە ئېرىق چېپىلىدۇ، بۇ تىلما يېرىش دېيىلىدۇ. (2) تىلما — 1. قۇدۇقنىڭ ئالدىدىكى كۆلگە سۇ چىقىدىغان جاي.

(3) ئاچما — تىلما

(4) تەشمە — بىر قۇدۇق بىلەن يەنە بىر قۇدۇقنى تۇتاشتۇرىدىغان يەر ئاستى ئېرىق.

(5) تەشمە تېشىش — بىر قۇدۇق بىلەن يەنە بىر قۇدۇقنى يەر ئاستىدا تۇتاشتۇرۇش.

(6) تۈنۈك ئويۇش — يەر يۈزىدىن تەشمىگىچە بولغان ئارىلىقنى ئويۇش.

(7) تۈنۈك — قۇدۇق

(8) تۈنۈك كۆتۈرۈش — يەر يۈزىگە يېقىن جاي يۇمشاق، قۇمساغۇ بولۇپ، سېپىرلىپ توختىمىسا، كېسەك ياكى كارىزدىن چىققان سېغىز لاي بىلەن كۆتۈرۈپ توپا سېپىرلىپ چۈشمەيدىغان قىلىش.

(9) تۈنۈك ئاغزى — قۇدۇقنىڭ يەر يۈزى بىلەن تۇتاشقان ئاغزى.

(10) تۈنۈك تۈۋى — تەشمە بىلەن قۇدۇقنىڭ تۇتاشقان جايى.

(11) تۈنۈك ئېغىزى ياساش — تۈنۈكنىڭ ئاغزىنى يېپىش، ئېچىشقا ئاسان بولسۇن ئۈچۈن، ئادەم ياتقىدەك قىلىپ ياساش. قىش كۈنلىرى قۇدۇق ئاغزىنى ئەتكەندە قۇدۇققا سوغۇق كىرىپ سۇنىڭ توكلاپ قېلىشىنىڭ ئالدىنى ئالغىلى، كارىزغا ئۇلاغ قاتارلىق نەرسىلەرنىڭ چۈشۈپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئالغىلى بولىدۇ.

(12) تەشمە ئوتتۇرىلىقى — بىر قۇدۇق بىلەن يەنە بىر قۇدۇق ئارىلىقى

(13) قۇرۇتقا — قاتتىق سېغىز لاي

(14) تارتما — قۇدۇقتىن چىقىپ چۈشۈش

غالتەك يېنىغا ئەگرى (ياي شەكلىدە) قوللۇق ئورنىتىلىدۇ. ھەر ئىككىلىسى سۇ يېغى بىلەن ياغلاپ تۇرۇلىدۇ. ئۇ ئاساسەن ئۈجمە ياغىچىدىن ياسىلىدۇ. بۇ «بۇلا» دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

3. يورۇتۇش، ئۆلچەش ئەسۋابلىرى

(1) قۇدۇق چىرىغى. ئۇنى يەرلىك كۇلاچىلار ياسايدۇ. بۇ چىراغقا سۇ يېغى ئىشلىتىلىدۇ، ياخشىدىن پىلىك سېلىنىپ، پىلىككە ئوت يېقىپ قويۇلىدۇ. چۈخەيىچىن ئەپەندى چۆگۈنگە ئوخشىتىپ تەسۋىرلىگەن «دېڭ خۇلۇ» (چىراغ قاپىقى) دەل قۇدۇق چىرىغىدۇر.

(2) يېقىلغۇ. ئاساسەن چىگىت، كۈنجۈت، كەندىر يېغى ئىشلىتىلىدۇ. تەشمە چوڭقۇرلىغاندا زەھەرلىك گاز ياكى گۆمۈرۈلۈش ئەھۋالى كۆرۈلسە، سۇ يېغى كۆيۈۋاتقان چىراغنىڭ ئوتى ئاجىزلاپ قالىدۇ ياكى ئۆچۈپ قالىدۇ. دە، كارىزچىلار دەرھال مۇداپىئە كۆرىدۇ. كارىزچىلار ئۆزلىرىنىڭ مەجەزگە ماس كېلىدىغان ئىسى ئاز، باشنى ئاغرىتمايدىغان ياغنى تاللاپ ئىشلىتىدۇ.

(3) ئاسما قارا. تەشمىنىڭ تۈزلۈكى ئاسماقارا بىلەن ئۆلچىنىدۇ. ئاسماقارا — مۇقىم ئورۇنغا ئېسىپ قويۇلىدىغان ياكى قول بىلەن تۇتۇپ تۇرۇلىدىغان، تانغا تاش ياكى داڭگال چىگىپ تەشمىنىڭ تۈزلۈكى ئۆلچىنىدىغان ئەسۋاپ.

(4) غۇلاچ. تەشمە ئارىلىقى، تۇڭلۇك چوڭقۇرلۇقى ئاساسەن غۇلاچ بىلەن ئۆلچىنىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا چارەك، غېرىچ، تاپان... ئۆلچەملىرى ئۇيغۇرلاردا ئەزەلدىنلا بار. غۇلاچ بىلەن ئۆلچىگەندە بوي تۇرقى نورمال ئادەمنىڭ غۇلچى ئۆلچەم قىلىنىدۇ.

4. رېمونت قىلىش ئەسۋابلىرى

1. تىرەك. گۆمۈرۈلگەن جايغا ئادەم ئۆمىلەپ ماڭغۇدەك ئېگىزلىكتە ئۈجمە ياغىچىدىن ھەر يېرىم مېتىرغا بىر تالدىن تىرەك قويۇلىدۇ، تىرەكنىڭ ئىككى يېنىغا ۋە ئۈستىگە شال قويۇلۇپ توپا كىرمەيدىغان قىلىنىدۇ. ھازىر كارىزچىلار «جا قويۇش» دەپ خەنزۇچە ئارىلاش ئىشلىتىپ كېلىۋاتقان ئاتالغۇ «تىرەك قويۇش» تۇر. بۇنىڭغا

تارتقۇچى، ھەربىر قېتىم لاي ياكى توپا تارتقاندا، ئايرىم يەرگە تاش ياكى داڭگال سېلىپ ساننى خاتىرىلىگۈچى.

(25) چەك - سۇلۇق

(26) سۇ ئېسىلىپ قېلىش — تۈنۈكنى كولاپ مەلۇم يېرىگە كەلگەندە، سۇ توپلىنىپ ئۈستىدىن ئىشلەش مۇمكىن بولماسلىق. بۇنداق ئەھۋالدا كارىز ئاستىدىن ئۈستىگە قاراپ قېزىلىدۇ.

(27) يوقلاق — ھەر ئايدا ئاز دېگەندە بىر قېتىم بولۇپمۇ كۈز، قىش كۈنلىرى قۇدۇقلارنىڭ ئاغزىنى يېيىپ، سوغاق چۈشۈپ كېتىش، ئۇلاغ چۈشۈپ كېتىش ئەھۋاللىرىنىڭ ئالدىنى ئېلىش، جۈملىدىن سۇنىڭ بۇلغىنىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش، تەكشۈرۈش.

(28) تىلما ئېتىش — سوغاق كىرىپ كېتىش ۋە ھەرخىل جاندارلارنىڭ سوغاقتىن پاناھلىنىش ئۈچۈن، تەشمىگە كىرىۋېلىپ، سۇنى بۇلغىشىدىن مۇداپىئەلىنىش ئۈچۈن، قوناق شېخى، مەنكەن بىلەن تىلمنى ئېتىپ قويۇش.

(29) ترەك — گۆمۈرۈلگەن ئورۇنغا پۇختا، توپا كىرمەيدىغان، سۇنى توسۇۋالمايدىغان قىلىپ قويۇلىدىغان ئۈجمە ياغىچىدىن ياسالغان ترەك.

(30) تۆۋىلىك — ترەك قۇرۇلمىنىڭ ئۈستىگە ياپىدىغان شال، تاختاي.

(31) يانلىق — ترەك قويغاندا ئوڭ، سول يانغا قويۇلىدىغان ئۈجمە شال، تاختاي.

(32) تۆپە ئوق (ئۈستى ئوق) — ترەكنىڭ قۇرۇلمىسىغا كىرىشتۈرۈلىدىغان ياغاچ.

(33) ئاستى ئوق — ترەك ئاستىنىڭ يۈمۈلۈپ قالماسلىقى ئۈچۈن كىرىشتۈرۈلگەن ياغاچ، (تۆپە ئوقنىڭ تۈزۈلۈشى بىلەن ئاستى ئوقنىڭ تۈزۈلۈشى ئوخشاش ئەمەس. ئۈستى ئوق تۆت قىرلىق، تۈنۈك تېشىلىپ كىرىشتۈرۈلىدۇ. ئۈستى تۈز، تۆۋىلىك مۇقىم تۇرىدۇ. ئاستى ئوق توم بولسىمۇ، ئۈستى ئوقتەك بولسىمۇ بولىدۇ. ھازىر سېمونتتىن ترەك ياساپ ئىشلىتىلىۋاتىدۇ. تۈزۈلۈشى ئەنئەنىۋى ترەك قۇرۇلمىغا ئوخشاش. مەن ئەنئەنىۋى ئۇسۇلنى ماسالغا ئېلىپ ئىشلەتتىم).

(34) چوققا — بىرەر خەتەر كۆرۈلگەن،

ئۈچۈن ئىككى يانغا ئويۇلغان ئويۇق.

(15) توقا چىقىش — تەشمە بىلەن تەشمىنى تۇتاشتۇرۇشتا تۈنۈك ئۇدۇل كەلمەسلىك.

(16) چىشلىشىش — تەشمە بىلەن تەشمە ئۇدۇل كەلمەي قېلىش، بۇ ئاساسەن، ئىككى تەرەپتىن تەشمە كولىغاندا كۆرۈلىدۇ.

(17) قارغۇ تەشمە — قىسقا قۇدۇقى يوق يانغا ماڭغان تەشمە.

(18) ياندىما — كارىز سۈيىنى كۆپەيتىش ئۈچۈن سۇغا يەتكەن جايدىن يانغا شاخلىتىپ چېپىلغان كارىز. بەزى ياندىمىلار ئايرىم، مۇستەقىل بىر كارىزغا توغرا كېلىدۇ. بىر كارىزنىڭ 3 - 4 ياندىمىسى بولىدىغان ئەھۋاللارمۇ بار.

(19) كۆلگە سۇ باشلاش — تەشمە ئىچىگە توغان سېلىپ قويۇلۇپ، سۇ كۆپىيىپ كارىز چېپىش قىيىنلاشقاندا ياكى تەشمىنىڭ ئۈستىگە سۇ تېگىپ قالغاندا 2 قۇدۇقچى تىلمدىن كىرىپ «سۇ كەلدى، ئامان كەلدى» دەپ توۋلاپ تىلمىغا چىقىشىغا، سۇ باشلاپ چىققانلارغا قارىتىپ سۇغا ئاق قوشقار بوغۇزلىنىدۇ، مانا بۇ كۆلگە سۇ باشلاشتۇر.

(20) كولو — كارىز چېپىپ كېتىۋاتقاندا بۇلاق چىقسا، كارىز قازدۇرغان كىشى ياكى كارىز قازدۇرغان تەرەپ كارىزچىلارغا بېرىدىغان سۆيۈنچە.

(21) كولولۇق — كولو ئالغاندىن كېيىن بىرنەچچە كۈن دەم ئېلىش.

(22) چىراغئۆيى — كارىزچىلار تەشمىدە چىراغ يورۇقىدا ئىشلەيدىغان بولغاچقا، تەشمىنىڭ ئوڭ ياكى سولغا بىر مېتىر ياكى يېرىم مېتىر ئەتراپىدا ئويۇق ياسىلىدۇ.

(23) ئىش بېشى — بىر ئىش بېشىنىڭ 3 ئادىمى بولىدۇ. ئۆزى بىلەن ئاز دېگەندە 4 ئادەم بىر گۈرۈپپا بولۇپ ئىشلەيدۇ. ئىش بېشى گۈرۈپپا باشلىقى بولۇپلا قالماي، كارىز لايىھىلىگۈچى «ئىنژېنېردۇر». ئەينى يىللاردا خەنزۇ ئىشلەمچىلەر ئىش بېشىنىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە ئىشلىگەچكە، ئىش بېشىنى ئۆزلىرىنىڭ تىل ئادىتى بويىچە «بوتۇڭ» دەپ ئاتىغان.

(24) غالتەكچى — مەخسۇس ئۇلاغ ھەيدەپ لاي

خەتەرلىك ياكى ئادەم ئۆلگەن يەرگە تەشمىدىن چىققان لاي بىلەن ياساپ قويۇلىدىغان بەلگە.

(35) سوغۇلماق — كارىز سۈيىنىڭ ئازلاپ كېتىشى.

(36) سوغۇق تارتىش — كارىزغا سوغۇق كىرىپ كەتكەندە، دەل شۇ يەردىن بىر ساپ يانتاق ياكى ئاسان كۆيىدىغان پاكىز، زىيىنى يوق يېقىلغۇنى (ئاساسەن ئۆسۈملۈك) قۇدۇققا تاشلىسا سوغۇق شامال ئاستىغا ماڭماي ئىسسىق ھاۋا يۇقىرىغا ئۆرلەيدۇ. مانا بۇ سوغۇق تارتىش دەپ ئاتىلىدۇ.

(37) يارما — كارىز قۇدۇقلىرىنىڭ مەلۇم يېرى (ئوتتۇرىلىقى) گۆمۈرۈلۈپ يانداپ مېڭىش تەس بولسا، پۈتۈنلەي ئېچىۋېتىش، بۇنداق جايلار... ھەر پەسىلدە تىلىمغا ئوخشاش ئېتىلىپ ۋاقتى - ۋاقتىدا يوقلاپ تۇرۇلىدۇ.

(38) باش تۈنۈك — كارىزنىڭ تۈگىگەن

قىسمى.

(39) باش قۇدۇق — باش تۈنۈك.

(40) قېتىشما — سۇ ئېقىپ بىرقەۋەت قاتتىق جىنس پەيدا بولغان قاتلام.

دېمەك، مىللىتىمىز ئۆزىنىڭ بۇ بۈيۈك كەشپىياتىنى ھاياتلىق مەنبەسى قاتارىدا ئۇلۇغلاپ، قەدىرلەپ كەلمەكتە. كارىزچىلار ۋە كارىز ئىگىلىرىنىڭ سۇ، ئۆسۈملۈكلەرنى ئاسراش قاراشلىرى ئالاھىدە بولۇپ، تەتقىق قىلىشىمىزغا ئەرزىيدۇ. بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئۇيغۇرلارنىڭ كارىزچىلىقى ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىك، ئۆزىگە خاس مەدەنىيەت بولۇپ، ئۇنىڭ نۇرغۇن كەسپىي ئاتالغۇلىرى ۋە ئىش تەرتىپلىرى بار. بۇنى تۇرپان رايونىدىكى كارىزچىلار نەچچە مىڭ يىللىق كارىزچىلىق تارىخىدا ئىجاد قىلىپ، تا ھازىرغىچە داۋاملاشتۇرۇپ كەلمەكتە.

پايدىلانغان مەنبەلەر:

1. خەنزۇچە «تۇرپان كارىزلىرى» 1993 - يىل 2 - ئاي نەشرى
2. خەنزۇچە «تۇرپان ھەققىدە C.B.A» 1993 - يىل نەشرى.
3. ئۇيغۇرچە: «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» پەلسەپە - ئىجتىمائىي پەن قىسمى. 1996 - يىل 3 - سان. دالانكارىز يېزىسىدىكى ۋە دىغار يېزىسىدىكى پېشقەدەم كارىزچىلار.

تەھرىرلىگۈچى: غوپۇر ھوشۇر نىيازى

ئەھۋالى، مالىك ئەپەندى ئارقىلىق جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ ۋەكىللىرى لى شيەننەن، چېن يۈنلەر بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزگەنلىك ئەھۋالى 80 - يىللاردا ئېلىمىزنىڭ تارىخ ماتېرىياللىرىغا بېسىلغان. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ گېزىتلىرىگە ما جۇڭيىڭ ھەققىدە ھېچقانداق خەۋەر بېسىلمىغان. ئۇنىڭ ئۆلۈمى ھەققىدىكى خەۋەر شۇلارنىڭ ئىچىدىن قېچىپ چىققان ئادەملەر ئارقىلىق ئالمۇتادا تارقالغان.

تەھرىرلىگۈچى: غوجا ئەخمەت يۈنۈس

(بېشى 49 - بەتتە)

نەتىجىدە، ما جۇڭيىڭ قالغان ئۈنچە ئادىمى بىلەن بىر كېچىدە جۇڭگوغا قېچىپ كېتىشكە بەل باغلىغان. ئۇ يول باشلاشقا يەرلىك تۇڭگانلاردىن يول باشلىغۇچى ئىزدىگەن. ئۇلارنىڭ بۇ ھەرىكىتى كۆز - قۇلاقلار ئارقىلىق ھۆكۈمەتكە يەتكۈزۈلگەن. بۇ ئىشتىن خەۋەر تاپقان يەرلىك ھۆكۈمەت ئورنى ئۇلارنى دەرھال قولغا ئېلىپ، كۆزدىن يوقاتقان.

بۇ ۋەقە 1941 - يىل كۈز ئايلىرىدا ئالمۇتا شەھىرى ئەتراپىدا بولغان.

ئۇلارنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئوقۇشقا بارغان

VI باب مىڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتىنى ئىدارە قىلىشى

(بېشى ئۆتكەن ساندا)

شەھىرى) دە پادىشاھلىق تەختىگە ئولتۇردى، دۆلەت نامىنى مىڭ دەپ ئاتىدى، يىلنامىنى خۇڭزۇ دەپ ئاتىدى. شۇ يىلى 8 - ئايدا، شۇدا، جاك يۇچۇنلەر خانىلىق (ھازىرقى بېيجىڭ شەھىرى) نى ئىشغال قىلدى، توغان تۆمۈر يىڭچاڭغا (دالى كۆلى ئەتراپىدا) قېچىپ كەتتى. مىنگودىن 542 يىل بۇرۇن (خۇڭزۇ 3 - يىلى) 1 - ئايدا، شۇدا، لى ۋېنجۇڭ قاتارلىقلار ئايرىم - ئايرىم ھالدا شىمالغا يۈرۈش قىلدى. 4 - ئايدا توغان تۆمۈر ئۆلدى، ئوغلى ئايۇش دارا ئۇنىڭ ئورنىغا ۋارىسلىق قىلدى. 5 - ئايدا لى ۋېنجۇڭ يىڭچاڭنى ئىشغال قىلدى، يۈەن سۇلالىسى تەختىگە ۋارىسلىق قىلغان ھۆكۈمدار شىمالغا قېچىپ كەتتى، ئۇنىڭ ئوغلى ۋە قوشۇنىدىن 50 مىڭدىن ئارتۇق ئادەم ئەسىرگە ئېلىندى. شۇنىڭ بىلەن چۆللۈكنىڭ جەنۇبى تىنچىتىلدى. چۆللۈكنىڭ شىمالىنى بولسا، يەنىلا يۈەن سۇلالىسى ھۆكۈمدارى ئايۇش دارا ئىگىلەپ ياتتى، ئۇ ئۇزۇن ئۆتمەي ئۆلدى، ئۇنىڭ ئورنىغا توقۇس تۆمۈر ۋارىسلىق قىلدى. مىنگودىن 525 يىل بۇرۇن (خۇڭزۇ 20 - يىلى) مىڭ سۇلالىسىنىڭ چوڭ سەركەردىسى لەن يۈەن سۇلالىسى قوشۇنىنى پۈيۈنچىخەي (ھازىرقى بىئېر كۆلى) بويىدا تارمار قىلدى. توقۇس تۆمۈر قاراقۇرۇمغا قېچىپ بېرىپ، شۇ يەردە قول

توغان تۆمۈر ئەيش - ئىشرەتكە قاتتىق بېرىلىپ كەتكەنلىكتىن دۆلەت خەزىنىسى ناھايىتى ئازىيىپ كەتتى، شۇنىڭ بىلەن قەغەز پۇل كەلسە - كەلمەس تارقىتىلدى، زورلۇق بىلەن ئالۋان - ياساق سېلىنىپ، خەلقنىڭ بايلىقى شىلىندى، نەتىجىدە تۈرلۈك ماللار ئىنتايىن قىممەتلىشىپ كەتتى، ئەل تەۋرەشكە باشلىدى، 90 يىلدىن بۇيان موڭغۇللارنىڭ كۈچى ئاستىدا قورقۇپ باش ئېگىپ كەلگەن خەنزۇلارنىڭ دۈشمەنگە بولغان غەزەپ - نەپرەتى تېخىمۇ كۈچىيىپ، يۈەن سۇلالىسىنى يوقىتىش ئۈچۈن تەرەپ - تەرەپتىن قوزغالدى. ئەينى ۋاقىتتىكى كۈچ توپلىغان ئەزىمەتلەر مۇنۇلار ئىدى: فاك كوچېن جېياڭدا كۆتۈرۈلدى، گو زىشاڭ خاۋجۇدا قوزغىلاڭ كۆتۈردى. شۇ شۇخۇي جياڭشىدا ئۆزىنى پادىشاھ دەپ جاكارلىدى، جاك شىچېڭ گاۋبۇدا ئۆزىنى خان دەپ جاكارلىدى. خەن لىنچېر خېنەننى ئىگىلىدى. مىڭ يۈچېن سىچۇەننى ئىگىلىدى، گو شىڭنىڭ قول ئاستىدىكى جۇ يۈەنجاڭ بولسا، ئەسكەرلەر بىلەن خەلقنىڭ قوللىشىغا ئېرىشىپ، گو زىشاڭنىڭ ئورنىنى ئېلىپ ئۇنىڭ قوشۇنىغا باشچىلىق قىلىپ، جىنلىڭدا ئۆزىگە ئاساس سالدى. ئۇندىن باشقا قوراللىق كۈچلەرنى بىر - بىرلەپ يوقاتتى. شۇنىڭدىن كېيىن، چوڭ سەركەردە شۇدا بىلەن چاڭ يۈچۈننى شىمالغا يۈرۈشكە ئەۋەتتى، ئۇلار يۈەن سۇلالىسى قوشۇنىنى ئارقا - ئارقىدىن مەغلۇپ قىلدى. مىنگودىن 544 يىل بۇرۇنقى 1 - ئايدا، جۇيۈەنجاڭ جىنلىڭ شەھىرى (ھازىرقى نەنجىڭ

سوۋغاتلار بېرىپ، ياخشى ئاتلارنى تەقدىم قىلىشقا دەۋەت قىلدى. ئەينى ۋاقىتتا غەربىي يۇرتتىن ياخشى ئاتلارنى تەلەپ قىلىش بۈگۈنكى كۈندە ياۋروپا ئەللىرى بىلەن ئامېرىكىدىن ئايروپىلان سېتىۋېلىشقا ئوخشاش ئىش ئىدى. شۇنىڭ بىلەن، غەربىي يۇرت بىلەن ئالاقە قىلىش ئىشلىرى بارلىققا كەلدى. غەربىي يۇرتنىڭ بوغىزى، جۇڭگو بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى مۇھىم ئۆتكەل قۇمۇل ئىدى. مىڭ سۇلالىسى غەربىي يۇرت بىلەن ئالاقە قىلىش ئېھتىياجى تۈپەيلىدىن، قۇمۇل بېگىگە ياخشى ئىلتىپاتلار قىلىپ، قۇمۇل بىلەن قويۇق مۇئامىلە قىلىشقا باشلىدى. شۇنىڭدىن كېيىن، قۇمۇل غەربتىكى قوشنىسى تۇرپاننىڭ قاتتىق زىيانكەشلىكىگە ئۇچرىدى، مىڭ سۇلالىسى ئوردىسى قۇمۇلنى قوغدىغانلىقتىن، ئۇنىڭ بىلەن تۇرپان ئوتتۇرىسىدا ئېغىر ماجىرالار يۈز بېرىشكە باشلىدى. بۇ ئىككى ئىش توغرىسىدا تۆۋەندە تەپسىلىي توختىلىپ ئۆتىمىز.

مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە غەربىي يۇرت بىلەن ئالاقە قىلىدىغان غەربىي دەۋرلاردا جىيايۇگۈەن قوۋۇقى بولۇپ، بۇ قوۋۇق سۇجۇننىڭ غەربىدىكى جىيايۇ تېغىنىڭ غەربىي ئېتىكىگە ئورۇنلاشقان، قاچان قۇرۇلغانلىقىنى ئېنىقلاشقا توغرا كېلىدۇ. ئەمما مىڭ سۇلالىسى سۇجۇنى مىنگودىن 540 يىل بۇرۇن (خۇڭزۇنىڭ 5 - يىلى) قولغا كىرگۈزگەن، قوۋۇق شۇنىڭدىن كېيىن قۇرۇلغان بولسا كېرەك. مىنگودىن 418 يىل بۇرۇن (شياۋزۇڭنىڭ خۇڭجى 7 - يىلى) بۇ كىچىك قوۋۇق جېنىشى دەپ ئاتالدى. ئۇ ھازىرغىچە گەنسۇ بىلەن شىنجاڭ چېگرىسىدىكى مۇھىم ئۆتكەل ھېسابلىنىدۇ. خەن سۇلالىسى دەۋرىدە بولسا، يۈمېن قوۋۇقى (قاشقوۋۇق)، ياڭگۈەن قوۋۇقى غەربىي يۇرتقا بارىدىغان غەربىي دەۋرلاردا ئىدى، مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە بولسا، شەرققە سۈرۈلۈپ، جىيايۇگۈەن قوۋۇقى دەۋرلاردا بولۇپ قالدى.

ئاستىدىكىلەر تەبىئىدىن ئۆلتۈرۈلدى. شۇنىڭدىن كېيىن، قول ئاستىدىكى ئەسكەرلىرى ئارقا - ئارقىدىن ھوقۇقنى قولغا ئالدى، 5 قېتىم ئالمىشىپ كۈتۈمۈرگە كەلگەندە ھەممىسى ئۆلتۈرۈلدى. قول ئاستىدىكى سەركەردە گۈلچ خان بولۇپ، ئۆزىنى تاتارخاقانى دەپ ئاتىدى، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن موڭغۇللارنىڭ چوڭ خان نەسەبى تۈگىدى.

مىنگودىن 504 يىل بۇرۇن (چېڭزۇنىڭ يۇڭلى 6 - يىلى) يۈەن سۇلالىسى زوراغالىق مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى ئارۇتاي گۈلچىنى ئۆلتۈرۈپ، يۈەن سۇلالىسى خان ئەۋلادلىرىدىن بولغان بىناشلىنى ئەكىلىپ خاقان قىلىپ تىكلدى. شۇنىڭدىن كېيىن، موڭغۇللارنىڭ كونا قەبىلىلىرىدىن بولغان، تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدا تۇرۇۋاتقان ئويراتلار تاتارلارنىڭ زەئىپلىشىپ كەتكەنلىكىدىن پايدىلىنىپ ھۇجۇم قىلىپ بىناشلى بىلەن ئارۇتاينى ئىلگىرى - كېيىن ئۆلتۈرۈپ، چۆللۈكنىڭ شىمالىنى ئىگىلەپ، جەنۇبقا ئۆتۈپ جۇڭگو بىلەن تەڭلىك تالاشتى، شۇڭا مىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە شىمالدىكى تاشقى ئىناپەت دەسلەپدە تاتارلار، كېيىن ئويراتلار بولدى.

مىڭ سۇلالىسى شىمالدىكى دۈشمىنىڭ جەنۇبقا كىرىشىدىن مۇداپىئەلىنىش ئۈچۈن، چېگرىدا قورغانلار قۇرۇپ، ياساۋۇلغانلار تەسىس قىلىپ، ئەسكەرلەرنى روھلاندۇرۇپ، قوشۇننى تەرتىپكە سېلىپ تەييار تۇردى، ۋاھالەنكى كۈچلۈك قوشۇن بولۇش ئۈچۈن ياخشى ئاتلار بولۇش كېرەك ئىدى، ئەمما دۆلەتتە بۇ كەمچىل بولۇپ، چوقۇم يات ئەللەرنىڭ تەمىنلىشىگە تايىنىشقا توغرا كېلەتتى. شۇڭا شەرقىي شىمالدا كەيپىڭ، گۇاڭنىڭ، داتۇڭ، شۇەنفۇلاردا ئات بازىرى ئېچىلدى؛ غەربىي شىمالدا بولسا، شىننىڭ قاتارلىق ئالتە ئايماقىنىڭ قوۋۇق باج ئەمەلدارى چايغا غەربتىكى يات ئەللەرنىڭ ئېتىنى ئالماشتۇرۇپ ئالدى؛ بۇنىڭ بىلەنلا قالماي، يەنە كۆپ قېتىم ھەرخىل رەخت ۋە پۇللار بىلەن ئەلچىلەرنى ئەۋەتىپ، غەربىي يۇرتتىكى دۆلەتلەرگە كۆپ

1 § . مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئويراتلار بىلەن ئالاقە قىلىشى

شېيەنيۇڭ، باتۇرغا ئەنلېۋاڭ دېگەن ئاتاق بېرىلدى، مۆھۈر تەقدىم قىلىنىپ پەرمان چۈشۈرۈلدى. 2 - يىلى باھاردا ئويراتلار يەنە ئات ئولپان تاپشۇرۇپ تەشەككۈر بىلدۈردى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ھەر يىلى بىر قېتىم ئولپان تاپشۇرىدىغان بولدى. مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئويراتلارغا 3 ۋاڭلىق ئاتتىقى بېرىشىدىن مەقسەت، ئۇلارنىڭ ئېتىغا ئىگە بولۇشلا ئەمەس، بەلكى يەنە يىراقتىكىلەر بىلەن دوست بولۇپ، يېقىندىكىلەرگە زەربە بېرىش، تاتارلارنى قولغا كىرگۈزۈش ئىدى.

بۇ چاغدا تاتارلارنىڭ باشلىقى بىنياشىل قول ئاستىدىكى ئارۇتاي بىلەن بىرلىكتە چۆللۈكنىڭ شىمالىدا تۇراتتى. مەخمۇت قوشۇن ئەۋەتىپ ئۇلارنى مەغلۇپ قىلدى. مىنگودىن 502 يىل بۇرۇن (يۇڭلى 8 - يىلى) چېڭزۇ ئۆزى يۈرۈشكە چىقىپ تاتارلار قوشۇنىنى مەغلۇپ قىلدى. مەخمۇتمۇ بىرلىكتە تاتارلارغا ھۇجۇم قىلىشنى تەكلىپ قىلىپ خەۋەر بەردى. كېيىنكى 2 يىلدا، مەخمۇت بىنياشىلغا ھۇجۇم قىلىپ ئۇنى ئۆلتۈردى، يۇقىرىغا خەۋەر بېرىپ دۆلەت مۆھۈرى تەقدىم قىلىشنى ئۆتۈندى، يەنە ئويراتلارنىڭ قوشۇنى كۈچلۈك بولغاچقا، ھەربىي قورال - ياراغ بېرىشنى تەلەپ قىلدى. چېڭزۇ: «ئويراتلار مەغرۇرلىنىپ كەتتى، ئەمما ئېلىشىشقا ئەرزىمەيدۇ» دېدى. دېگىنىنى ئەلچىسىگە بېرىپ ئۇنى قايتۇرۇۋەتتى.

2. مەخمۇتنىڭ چېگرىدا پاراكەندىچىلىك قىلىشى مەخمۇت بىنياشىلنى ئۆلتۈرگەندىن كېيىن، ئاستا - ئاستا مىڭ سۇلالىسىگە كۆز تىكتى. مىنگودىن 499 - يىلى بۇرۇن (يۇڭلى 11 - يىلى) مەخمۇت ئەلچىنى تۇتۇپ قېلىپ قايتۇرمىدى. يەنە گەنسۇ، نىڭشىيادىكى تاتارلارغا بېقىنغانلارنىڭ كۆپى ئۆزىنىڭ تۇغقانلىرى ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ، قايتۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى. چېڭزۇ غەزەپلىنىپ، ئەلچى

تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدىكى ئويراتلار (瓦刺) «يۈەن سۇلالىسى تارىخى» دا «亦刺»، يەنە «外刺» دەپ يېزىلغان. «ئالتايغۇلارغا چۈشەنچە» دە «卫拉特» غا ئۆزگەرتىلگەن. مىڭ چېڭزۇ دەۋرىدە ئۇلارنىڭ ئاقساقاللىرىدىن مەخمۇت قاتارلىق 3 كىشىگە ۋاڭلىق بېرىلگەندى. مەخمۇت تاتارلارنى مەغلۇپ قىلىپ، چۆللۈكنىڭ شىمالىغا كىرىپ، كەڭ كۆلەمدە چېگرىدىن باستۇرۇپ كىردى، چېڭزۇ ئۆزى يۈرۈشكە چىقىپ ئۇلارنى مەغلۇپ قىلدى. ئۇلارنىڭ ھەيۋىسى ۋاقتىنچە يەرگە ئۇرۇلدى. ئۇنىڭ ئوغلى توغانغا كەلگەندە، ئۇلار قايتىدىن كۈچەيدى؛ نەۋرىسى ئېسەن تەختكە ئولتۇرغاندا، زوراۋانلىق قىلىشقا باشلىدى. مىڭ يىڭزۇڭ دەۋرىدە ئېسەن قوشۇنىنى بۆلۈپ چېگرىدىن باستۇرۇپ كىردى، يىڭزۇڭ ئۆزى يۈرۈشكە چىقتى، ئەمما تۇمباۋ ۋەقەسى يۈز بېرىپ، پادىشاھ ئەسىرگە چۈشۈپ قالدى، پايتەخت قوشۇنى خەۋپ ئىچىدە قالدى. ئېسەن ئۆلگەندىن كېيىن، ئويراتلار زەئىپلىشىشكە باشلىدى.

1. ئويرات قەبىلە ئاقساقاللىرىغا ئاتاق بېرىلگەنلىكى ئويراتلار موڭغۇل قەبىلىسى بولۇپ، تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدا ياشايتتى. يۈەن سۇلالىسى زاۋال تاپقاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ كۈچلۈك ۋەزىرى مۇڭكۇ تۆمۈر ھوقۇقنى ئىگىلەپ موڭغۇللارنى باشقۇرۇپ تۇردى. ئۇ ئۆلگەندىن كېيىن، موڭغۇللار 3 كە بۆلۈنۈپ كەتتى، مەخمۇت، تەيپىڭ، باتۇرلار ئۇلارنىڭ باشلىقى بولدى. مىنگودىن 510 يىل بۇرۇن چېڭزۇڭ تەختكە ئولتۇرغاندا ئەلچى ئەۋەتىپ ئۇلارغا مەلۇم قىلدى، يەنە نەچچە قېتىم ئەلچى ئەۋەتىپ، مەخمۇت قاتارلىقلارغا گۈللۈك دارايىسى سوۋغات قىلدى. مىنگودىن 504 يىل بۇرۇن (يۇڭلى 6 - يىلى) قىشتا، مەخمۇت قاتارلىقلار ئەلچى ئەۋەتىپ ئات ئولپان تاپشۇرۇپ، ئاتاق بېرىشنى ئۆتۈندى. 2 - يىلى يازدا مەخمۇتقا شۇنىڭدەك، تەيپىڭغا

نەزەر ئاغدۇردۇق. قاشتېشى مۆھۈرنىڭ بارلىققا كەلگىنىگە ئۇزۇن بولدى، ھازىر ئۇ بۇ يەردە قەتئىي يوق، مۇبادا ۋاڭ ئۇنى قولغا كىرگۈزسە، ئىشلەتسە بولىدۇ» دېدى ۋە 50 كىملىك ئاق كەندىر رەخت سوۋغات قىلدى. مىنگودىن 476 يىل بۇرۇن (يىغزۇڭنىڭ جېڭتۇڭ 1 - يىلى) توغان قوشۇن باشلاپ، تاتارلاردىن دورجى بەگنى قوغلىدى. ئۇنى قوشۇۋېلىش ئەلپازىدا بولدى. ئۇزۇن ئۆتمەي، توغان ئۆز ئىچىدە شيەنيۇڭ بىلەن ئەنلېۋاڭنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇلارنىڭ پۇقراسىنى قوشۇۋالدى. ئۆزىنى خاقان جاكارلىماقچى بولغانىدى، پۇقرالىرى قوشۇلماي، بىرلىكتە توقتوبۇقانى خاقان قىلىپ تىكلدى، ئۇ ئارۇتاينىڭ قوشۇۋالغان پۇقرالىرىنى قايتۇرۇپ بەردى، ئۆزى ۋەزىر بولۇپ، چۆللۈكنىڭ شىمالىدا تۇردى، ئۇنىڭ كۈچى ناھايىتى كۈچەيدى. ئۇ دورجى بەگكە ھۇجۇم قىلىپ ئۇنى مەغلۇپ قىلدى، ئاندىن دويان ياساۋۇللىرى (ھازىرقى چاخار ئۆلكىسى تەۋەسىدە) نى ئالداپ ۋە زورلاپ چېگرا قورۇلىنىڭ تۆۋىنىگە كۆز تىكتى. بۇ چاغدا ئۇنىڭ زېمىنى چۆللۈكنىڭ شىمالى ۋە تەڭرىتاغنىڭ شىمالىنى ئۆز ئىچىگە ئالدى.

3. ئېسەننىڭ پايتەختكە باستۇرۇپ كىرىشى مىنگودىن 473 يىل بۇرۇن (جېڭتۇڭ 4 - يىلى) توغان ئۆلۈپ، ئورنىغا ئوغلى ئېسەن ۋارىسلىق قىلدى ۋە تەيشى دەپ ئاتالدى. شۇنىڭ بىلەن، شىمالىي قىسىمنىڭ ھەممىسى ئېسەنگە بېقىندى، توقتوبۇقانىڭ قۇرۇق نامىلا قالدى. قايتىدىن ۋەزىرلىك تۈزۈمى ئورنىتىلمىدى. ھەر قېتىم ئولپان ئەۋەتكەندە، خان بىلەن ۋەزىر ئەلچىلىرى تەڭ كەلدى، مىڭ سۇلالىسى ئوردىسىمۇ 2 پەرمان چۈشۈرۈپ جاۋاب قايتۇردى، مول سوۋغاتلارنى تەقدىم قىلدى ھەمدە ئۇلارنىڭ ئاياللىرى بىلەن ئوغۇللىرىنى قەبىلە باشلىقى قىلدى. بۇرۇن ئويراتلارنىڭ ئەلچىسى 50 ئادەمدىن ئاشمايتتى، ئۇلار مىڭ سۇلالىسى ئوردىسىنىڭ ئۇنۋان - ئاتاق ۋە ئىنئام بېرىشتەك پايدىسىنى كۆرگەنلىكتىن، كۆپىيىپ 2000 دىن كۆشۈك ئادەم بولدى، نەچچە قېتىم پەرمان چۈشۈرۈلگەن بولسىمۇ، ۋەدىگە ئەمەل قىلمىدى.

ئەۋەتىپ ئۇنى قاتتىق ئەيىپلىدى، قىشتا، مەخمۇت قاتارلىقلار ئەسكەر باشلاپ يىنىماخېغا كېلىپ چېگرىدىن باستۇرۇپ كىرمەكچى بولدى ھەمدە ئارۇتاياغا ھۇجۇم قىلىمەن دەپ جار سالدى. 2 - يىلى يازدا، چېڭزۇ ئۆزى يۈرۈشكە چىقتى. ئويراتلارنىڭ 3 قەبىلىسى چېگرىنى قاپلاپ كېلىپ ئۇرۇش قىلدى، چېڭزۇ ئۆزى ئاتلىق قىسىمنى باشلاپ زەربە بەردى. ئۇلارنى قاتتىق مەغلۇپ قىلىپ، خانزادىلەردىن ئون نەچچىنى ئۆلتۈردى، قوشۇنىدىن نەچچە مىڭ ئادەمنى ئۆلتۈردى، قوغلاپ 2 ئېگىز تاغدىن ئۆتۈپ، تۇغلا دەرياسى (ھازىر تاشقى موڭغۇلىيىدە) غىچە باردى. مەخمۇت قاتارلىقلار قۇتۇلۇپ قېچىپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن، ئۇ قوشۇنىنى باشلاپ قايتتى. 2 - يىلى باھاردا، مەخمۇت قاتارلىقلار ئولپان ئۈچۈن ئات ئەۋەتتى ھەمدە كەچۈرۈم سوراپ، بۇرۇن تۇتۇپ قالغان ئەلچىنى قايتۇردى، گەپ - سۆزلىرى ناھايىتى تەكەللۈپلۈك ئىدى. چېڭزۇ ئۇنىڭ سوۋغاتلىرىنى قوبۇل قىلدى. 2 - يىلى ئويراتلار ئارۇتاي بىلەن جەڭ قىلىپ، يېڭىلىپ كېتىپ قالدى. ئۇزۇن ئۆتمەي مەخمۇت ئۆلدى.

مىنگودىن 494 يىل بۇرۇن (يۇڭلي 16 - يىلى) مەخمۇتنىڭ ئوغلى توغان دادىسىنىڭ مەرتىۋىسىگە ۋارىسلىق قىلىشنى ئۆتۈندى، چېڭزۇ يەنىلا ئۇنىڭغا شۇنىڭغا ئاتىقىنى بەردى، ئەلچى ئەۋەتىپ، شيەنيى، ئەنلېۋاڭلارغا سوۋغات تەقدىم قىلدى، ئايرىم ئەلچى ئەۋەتىپ، بۇرۇنقى شۇنىڭغا تەزىيە بىلدۈردى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئويراتلار يەنە ئولپان ئەۋەتىدىغان بولدى.

مىنگودىن 486 يىل بۇرۇن (شۈەنزۇڭنىڭ شۈەندى 1 - يىلى) تەيپىڭخۇاڭ ئۆلدى، ئورنىغا ئوغلى نېغۇلاي ۋارىسلىق قىلدى. بۇ چاغدا توغان ئارۇتاي بىلەن جەڭ قىلىپ ئۇنى مەغلۇپ قىلدى. كېيىنكى 8 يىلدا توغان ئارۇتاينى ئۆلتۈردى، ئەلچى ئەۋەتىپ بۇنى مەلۇم قىلدى ھەمدە قاشتېشى مۆھۈر تەقدىم قىلىشنى تەلەپ قىلدى. شۈەنزۇڭ پەرمان ئەۋەتىپ، «ۋاڭنىڭ ئارۇتاينى ئۆلتۈرگەنلىكىدىن، ۋاڭنىڭ كونا ئاداۋەتنى يەڭگەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ، بۇ بەكمۇ ياخشى ئىش بولدى. ۋاڭنىڭ ئېيتقان سۆزىگە

قورشىۋالدى.

(3) غەربىي يول ئاتلىق ئەسكەرلىرى گەنجۇغا تاجاۋۇزچىلىق قىلدى.

(4) ئېسەن ئۆزى داتۇڭغا باستۇرۇپ كىردى.

ۋاڭ جېن يىڭزۇڭنى مەجبۇرلاپ يۈرۈشكە ئېلىپ

چىقتى، ۋەزىرلەر نەسبەت قىلغان بولسىمۇ قۇلاق

سالمدى. پادىشاھ مەپسى جۇيۇڭگۈەندىن چىقىپ

خۇەيلەي، شۇەنفۇ مەھكىمىسىدىن ئۆتۈپ، ئاندىن

داتۇڭغا يېتىپ باردى. بۇ چاغدا داتۇڭنى قوغداۋاتقان

قوشۇن مەغلۇپ بولغان، قاراقچى تاجاۋۇزچىلار بەكمۇ

ئەدەپ كەتكەندى. ھەربىي قوشۇندا ھەمىشە كېچىدە

ساراسمىچىلىك يۈز بېرىپ تۇراتتى، كىشىلەر

ۋەھىمە ئىچىدە قالغانىدى. شۇڭا تېزلىكتە قوشۇننى

باشلاپ پايتەختكە قايتتى. ھەرەمئاغىسى گوجىڭ

پادىشاھنىڭ زىچىڭ قوۋۇقى (يىشىەن ناھىيىسىنىڭ

غەربىدە) دىن كىرىشنى تەكلىپ قىلدى. ۋاڭ جېن

بۇنىڭغا قوشۇلماي، يەنىلا جۇيۇڭگۈەن قوۋۇقى بىلەن

قايتماقچى بولدى، تۇمۇباۋ قورغىنى (خۇەيلەي

ناھىيىسىنىڭ غەربىدە) غا كەلگەندە، ئېسەن

ئارقىسىدىن قوغلاپ يېتىپ كەلدى. تۇمۇباۋ

قورغىنىنىڭ ئورنى ئېگىزلىكتە ئىدى. 2 گەز

چوڭقۇرلۇقتا قۇدۇق كولىسىمۇ سۇ چىقىمىدى، سۇ

ئېلىشقا بولىدىغان يوللارنى دۈشمەنلەر

ئىگىلىۋالغانىدى. ئەسكەرلەر بىلەن ئاتلار بەكمۇ

ئۇسساپ كەتكەندى، دۈشمەننىڭ ئاتلىق ئەسكەرلىرى

بارغانچە كۆپەيمەكتە ئىدى. ئەتىسى دۈشمەنلەر مىڭ

سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ قوزغالماي تۇرغانلىقىنى

كۆرۈپ، يېڭىلگەن بولۇپ چېكىنىپ ماڭدى. ۋاڭ

جېن بۇيرۇق بويىچە لاگىرنى يۆتكىدى. قوشۇن

ئەمدىلا يۆتكىلىشى بىلەن ئېسەن ئاتلىق ئەسكەرلىرىنى

باشلاپ تۆت تەرەپتىن يوپۇرۇلۇپ كەلدى، ئەسكەرلەر

ھەدەپ قېچىشقا باشلىدى، قوشۇن سېپى

قالايمىقانلىشىپ كەتتى، دۈشمەنلەر سەپكە باستۇرۇپ

كىردى، 6 قوشۇن تارمار بولۇپ پىتىراپ كەتتى،

نەچچە يۈز مىڭ ئادەم ئۆلدى ۋە يارىدار بولدى.

يىڭزۇڭ ئەسىرگە چۈشۈپ قالدى، ۋاڭ جېن ئۇرۇش

قالايمىقانچىلىقىدا ئۆلدى. مانا بۇ تۇمۇباۋ ۋەقەسى

ئىدى. بۇنى ئاڭلاپ پايتەخت زىلزىلىگە كەلدى. ئوردا

بارغان - يانغان ئەلچىلەر كۆپىنچە ئۆلتۈرۈلدى ۋە تالاندى، يەنە باشقا قەبىلىلەرنى زورلاپ بۇ ئىشلارغا بىرلىكتە قاتناشتۇردى، جۇڭگودىن قىممەتلىك، ئاز تېپىلىدىغان نەرسىلەرنى تەلەپ قىلدى، ئازراقلا قانا ئەتلەنمىسە، ھە دېگەندە قانلىق ۋەقەلەر تۇغدۇردى. سوۋغات قىلىنىدىغان مال - مۈلۈكلەر يىلىسىرى ئارتىپ باردى. ئېسەن قۇمۇلنى ئىشغال قىلىپ، ۋاڭ بىلەن ۋاڭ ئاننى تۇتقۇن قىلدى، شۇنىڭ بىلەن قايتتى. يەنە شاجۇ، چىجىن (ياساۋۇلخان نامى، جيا يۇگۈەن قوۋۇقىنىڭ غەربىدە) موڭغۇللارنىڭ ھەرقايسى ياساۋۇلخانلىرىدىن ئۆيلەندى. ئورانتايلا (رورانلارنىڭ ئايرىم قەبىلىسى، ھازىرقى رېخې ئۆلكىسىنىڭ شىمالىدا) نى مەغلۇپ قىلىپ، چاۋشيەنگە تەھدىت سالدى. چېگرا سەركەردىسى ئۇلارنىڭ باستۇرۇپ كېلىدىغانلىقىنى بىلىپ، بىرنەچچە قېتىم يۇقىرىغا مەلۇم قىلدى. پەرمان چىقىرىپ نەسبەت قىلىشنى توختىتىپ، مۇداپىئەلىنىش بىلەن بولدى.

بۇ چاغدا مىڭ سۇلالىسى ئەلچىلىرى ئويراتلارغا يېتىپ باردى، ئېسەن بەزى نەرسىلەرنى تەلەپ قىلدى، دېگىنىنىڭ ھەممىسى بېرىلدى، ئويرات ئەلچىلىرى كەلدى، ئادىمى ئارتىپ 3000 غا يەتتى، يەنە ئارتۇق تەمىنات ئېلىش ئۈچۈن ئادەم سانىنى ساختا مەلۇم قىلدى. شىغاۋۇل پىرقىسى ئەمەلىي سان بويىچە بەردى، تەلەپ قىلغىنىنىڭ پەقەت بەشتىن بىرى بېرىلدى. ئېسەن بۇ ئىشنى قاتتىق ھار ئېلىپ غەزەپلەندى. يەنە بۇ چاغدا ئېسەن ئات ئولپان تاپشۇردى. ھەرەمئاغىسى ۋاڭ جېن ئات باھاسىنى چۈشۈرۈپ بەردى، شۇنىڭ بىلەن، ئېسەن كەڭ كۆلەمدە ھۇجۇم قىلىپ كىردى. بۇ تۇمۇباۋ ۋەقەسىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. مىنگودىن 463 يىل بۇرۇن (جېڭتۇڭ 14 - يىلى) 7 - ئايدا، ئېسەن 4 يولغا بۆلۈنۈپ چېگرىدىن باستۇرۇپ كىردى:

(1) توقتوبۇقا ئورانتايلىرىنى باشلاپ لياۋدۇڭغا تاجاۋۇز قىلدى.

(2) زوراغالىق مەھكىمىسى باشلىقى ئارا شۇەنفۇ مەھكىمىسىگە تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ، جىجىڭ (ھازىرقى چاخار ئۆلكىسىنىڭ جىجىڭ ناھىيىسى) نى

بولغاچقا، دۈشمەن قوشۇنى تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشىمۇ، تېزلىكتە مەغلۇپ بولۇپ قېچىپ كەتتى. مىنگودىن 462 يىل بۇرۇن (جىڭنەي 1 - يىلى) ئويراتلار پادىشاھنى قايتۇرۇپ بەردى.

ئېسەن بىلەن توقتوبۇقا ئىچكى جەھەتتە بىر - بىرىدىن گۇمانلىنىپ دۈشمەنلىشىپ يۈردى، ئېسەن توقتوبۇقا جۇڭگو بىلەن تىل بىرىكتۈرۈۋالدى دەپ گۇمان قىلىپ، قوشۇننى رەتكە سېلىپ ئۇنىڭغا ھۇجۇم قىلدى، توقتوبۇقا يېڭىلىپ قاچتى، ئېسەن ئارقىسىدىن قوغلاپ بېرىپ ئۇنى ئۆلتۈردى. مىنگودىن 459 يىل بۇرۇن (جىڭنەي 4 - يىلى) قىشتا، ئۆزىنى خاقان قىلىپ تىكلىدى، 2 - ئوغلىنى تەيشى قىلىپ، ئۆزىنى بۈيۈك يۈەن سۇلالىسى تەيشىڭ چوڭ خاقانى دەپ ئاتىدى، تەيشىڭ تەڭرى دېگەنلىك بولىدۇ، يىلنامىنى تەيشىۈەن دەپ ئاتىدى. ئېسەن بارغانچە مەغرۇرلىنىپ ۋە زالىملىشىپ كەتتى، ھاراق - شاراپ بىلەن ئاياللارغا بېرىلىپ كەتتى. كېيىنكى 2 يىلدا، زوراغالىق مەھكىمىسى باشلىقى ئارا ئېسەنگە ھۇجۇم قىلىپ ئۇنى ئۆلتۈردى. يەنە تاتار قەبىلىسى تېزلىكتە كېلىپ زوراغالىق مەھكىمىسى باشلىقى ئاراننى ئۆلتۈردى. ئېسەن ئۆلگەندىن كېيىن، ئويراتلار زەئىپلىشىپ كەتتى، خانلىق نەسەبىمۇ ئېنىق بولماي قالدى. چۆللۈكنىڭ شىمالىنى تاتارلار قايتىدىن ئىگىلىدى. تەڭرىتاغنىڭ شىمالىنى يەنىلا ئويراتلار ئىگىلەپ تۇردى.

تەرجىمە قىلغۇچى: مەخمۇت نىزام

ئەمەلدارلىرى چېڭۋاڭنى پادىشاھلىق تەختىگە ئولتۇرغۇزدى، ئۇ جىڭدى دەپ ئاتالدى ۋە يىراقتىن يىڭزۇڭغا «خان ئاتا» دەپ ھۆرمەت بىلدۈردى. ئېسەن پادىشاھنى پايتەختكە ئۇزىتىپ قويۇش نامى بىلەن داتۇڭدىن ئۆتۈپ، زىجىڭ قوۋۇقىنى ئىشغال قىلىپ، ئۇدۇل پايتەختكە باستۇرۇپ كىردى. لەشكەر پىرقىسى دىۋان بېگى يۈچىيەن، تۇتۇق شى خېڭ قاتارلىقلار دۈشمەن قوشۇنىنى بىرنەچچە قېتىم مەغلۇپ قىلدى، ئېسەن كېچىدە قېچىپ كەتتى، لياڭشياڭدىن ئۆتۈپ، زىجىڭ قوۋۇقىغا بېرىپ، كەڭ كۆلەمدە تالان - تاراج قىلىپ ئۆتۈپ كەتتى. تۇتۇق ياكى خۇڭ يەنە ئۇنىڭ قوشۇنىنى جۇيۇڭگۇەن قوۋۇقىدا قاتتىق مەغلۇپ قىلدى. دەسلەپتە ئېسەندە جۇڭگونى كۆزگە ئىلماسلىق بار ئىدى، پايتەختكە ھۇجۇم قىلغاندىن كېيىن، جۇڭگونىڭ ھەربىي قوشۇنىنىڭ كۈچلۈكلۈكى، سېپىل خەندەكلىرىنىڭ پۇختىلىقىنى كۆرۈپ، قاتتىق روھى چۈشۈپ كەتتى. بۇ چاغدا توقتوبۇقا، زوراغالىق مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى ئارا ئەلچى ئەۋەتىپ سۈلھى تەلەپ قىلدى، قوشۇنلىرىنى چېكىندۈرۈپ كەتتى. ئېسەنمۇ پادىشاھنى ئېلىپ شىمالغا قايتتى. يۈچىيەن تەيشىۈشەن تېغى (چاڭپىڭنىڭ 18 چاقىرىم شەرقىي شىمالىدا)، جۇيۇڭگۇەن قوۋۇقى، جوجۇ، تۇڭجۇ، يىجۇ، ياۋدىڭ، جېندىلاردا نۇرغۇن ئەسكەر تۇرغۇزدى؛ لياۋدۇڭنىڭ جىشەن ناھىيىسىدىن گەنسۇنىڭ چېگرا قوۋۇقى باۋسەيگىچە مۇداپىئەلىنىش كۆڭۈلدىكىدەك

新疆 地方志

(季刊)

目 录

1999年第一期

总第四十六期

顾 问

乌依古尔·沙依然
伊敏·图尔逊
努尔穆罕默德·多莱提

主 编

沙比尔·艾力

副主编

哈德尔·阿皮孜
吾甫尔·吾守尔·尼牙孜
阿不都肉甫·艾力

编 委

(姓氏以维吾尔文字母为序)

阿不都肉甫·艾力
阿不都守库尔·图尔地
阿不都克优木·霍加东
阿不来提·努尔敏
阿不来提·伊敏
沙比尔·艾力
吾甫尔·吾守尔·尼亚孜
霍加阿合买提·优努斯
哈德尔·阿皮孜
哈斯木·霍加
库尔班·马木提
买买提·阿不拉

责任编辑

阿不力孜·鄂尔浑

目 录

中国地方志指导小组副秘书长兼办公室主任霍力进同志在新疆读志用志经验交流会上的讲话…………… (1)

读志用志为现实服务…………… 白玉玺(5)

自治区读志用志经验交流会在阿克苏市召开…………… (11)

自治区地方志编委会1999年工作要点…………… (12)

历史资料

马绍武和马世明签订的篇面性和平协议及其后果……………
…………… 穆罕默德伊敏·库尔巴尼(15)

匈奴和突厥人的国会制度…………… 马合木提·阿不都外力(19)

在维汉文文献上记载的有关别什巴里的资料……………
…………… 艾合买提·苏来曼·艾比布拉(21)

龟兹回鹘王国与高昌回鹘王国的政权组织……………
…………… 艾尔肯·买买提(24)

历史回忆录

两个战俘的自述…………… 托合提·伊不拉音(26)

战场见闻录…………… 夏木西丁·苏皮尤夫(30)

人名研究

关于维吾尔人姓氏多样化的几点建议……………
…………… 艾合买提·肉孜·托格如力(35)

地名研究

关于长城、博格达、托甫阿塔尔、阜康等地名的维吾尔称法及其起源研究…………… 伊敏·土尔逊(40)

历史人物

马钟英之死…………… 夏克日木·艾克热米(42)

新疆百业

维吾尔人的艾特莱斯绸纺织业…………… 瓦日斯·特肯(50)

坎儿井、挖井工具和有关坎儿井术语的初探……………

…………… 帕尔哈提·卡孜米(54)

中国经营西域史

第六章 明朝之经营西域…………… (59)

مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى: تۈردى قادىر نازىرى

0538 737 3090

شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى (پەسىللىك ژۇرنال) ۋىيۇرلەن (ئىككىنچى قىسىم) ۋىيۇرلەن

主 办: 新疆维吾尔自治区地方志编纂委员会
新疆维吾尔自治区地方志学会
编辑出版:《新疆地方志》编辑部
地 址:乌鲁木齐市东风路8号
照 排:新疆维吾尔自治区地方志编纂委员会
激光照排公司
印 刷:新疆维吾尔自治区地矿彩印厂

باشقۇرغۇچى: ش ئۇ ئار تەزكىرە كومىتېتى
ش ئۇ ئار تەزكىرە ئىلمىي جەمئىيىتى
نۆزگۈچى ۋە نەشر قىلغۇچى: «شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» تەھرىر بۆلۈمى
ئادرېسى: ئۈرۈمچى شەھىرى «شەرق شامىلى» كوچىسى 8 - قورو
تىزغۇچى: ش ئۇ ئار تەزكىرە كومىتېتى لاسىز نۇردا ھەرب تىزىش
شىركىتى
باسقۇچى: ش ئۇ ئار گېئولوگىيە - قەزىلما بايلىقلار رەڭلىك باسما زاۋۇتى

内部报刊准印证(XJ)1165
电话:2821715 邮政编码:830002
工本费:3.00元

ئىچكى گېزىت - ژۇرناللارنى بېسىشقا رۇخسەت قىلىش
كىنىشكىسى: (XJ) 1165
تېلېفون نومۇرى: 2821715 پوچتا نومۇرى: 830002
تەنھەرقى: 3.00 يۈەن